

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
Баишев университета

2020

№ 2 (68)

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**
ФЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

**ВЕСТНИК
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал**

Казақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген,
куәлік № 4645-Ж Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство №
4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца

№ 2 (68)
март
2020

2000 жылдан бастап шығады

Издается с 2000 года

	МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ PEDAGOGIKA FÝLYMDARY - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	CONTENTS
БАС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР Ахан Б.А. БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ ЗАМ. ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА Лыгина О.И. РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДКОЛЛЕГИЯ Агзамова А.Б. (Казахстан) Абрахам Алтонаян (Великобритания) Асаров А.А. (Казахстан) Бияшев Б.Г. (Казахстан) Жаппейсова Н.М. (Казахстан) Камаруль Хавари (Малайзия) Корченко А.Г. (Украина) Ли Дзень Хун (КНР) Лыгина О.И. (Казахстан) Тадеуш Граца (Польша) Асадуллин Р.М. (Россия) Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия) Султангареева Р.А. (Россия)	<i>Демеуов А.Ш.</i> Қазақ Халық педагогикасындағы еңбек тәрбиесі <i>Бактыгулов А.И.</i> Драматургиядағы тарихи тұлғалар бейнесі <i>Сейтказина А. , Ниязова Ф.М.</i> Ж.Тілепбергенов драмалары: жанр ерекшелігі мен идеялық мазмұны <i>Алаева З.Р., Ниязова Ф.М.</i> Саги Жиенбаев поэзиясындағы тұған жер тақырыбы	5 7 13 18
ЭКОНОМИКА ФÝLYMDARY - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ Рыкова И. А., Уварова, Е., Лыгина О. И., Конратбаева Р., Нұржанов Б, Инвестиционные услуги коммерческих банков и их продвижение на региональных финансовых рынках	25	
<i>Альмуратов А.А., Калаганова Н.К.</i> Проблемы развития железнодорожного транспорта РК (на примере АО «НК «Казакстан темір жолы» Зарубежный опыт модернизации социально- экономических систем	31	
ТЕХНИКА ФÝLYMDARY - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ <i>Хамыт А.А., Шаханова А.Г. , Рысбеков Н.М.</i> Табиги радиациялық фон адамға әсер ету көзі ретінде <i>Казбеков Д.М., Казбекова Г.К., Курбалиев Т.Ш. , Жылқыбаева Г.Ж..</i> Об оптимизации применения природных компонентов для итенсификации процесса образования нефтепродуктов	42 47	
<i>Жолдыбаев М.Е., Изтлеуова Г.К.</i> Об оценках разности между решениями сингулярно возмущенных и невозмущенных краевых задач с начальным скачком для линейного интегро- дифференциального уравнения в частных производных второго порядка	52	
<i>Жолдыбаев М.Е., Изтлеуова Г.К.</i> Асимптотическое решение краевой задачи с начальным скачком для линейного сингулярно возмущенного интегро- дифференциального уравнения в частных производных второго порядка	58	

<p>Тяпухин А.П. (Россия) Терегулов Ф.Ш. (Россия) Кересев Я.М. (Казахстан) Махамбетова У.К. (Казахстан) Уразгалиева М.А. (Казахстан)</p> <p>Утемисова Г.У. (ответственный секретарь)</p> <p>Адрес редакции: г.Актобе ул.Бр.Жубановых д.302 «А» для писем: 030000 г. Актобе, а/я 64 e-mail: vestnik@ausb.kz тел.:8(7132) 974081,82</p> <p>Жарияланған макала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді. Макала мазмұнына авторлар жауап береді.</p> <p>Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.</p> <p>Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов.</p> <p>Редакционная коллегия оставляет за собой право корректировки по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», ГОСТ 7.1-2003 СИБИД «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».</p> <p>Сдано в набор 15.06.2018 Подписано в печать 15.03.2020 г. Формат 21x29,7. Печ.л.8,4 Тираж 100 экз. Отпечатано в РИО Башев Университета</p>	<p><i>Сейлова Р.Д., Туреханов Ж.</i> Некоторые сведения из теории дифференциальных уравнений с импульсным воздействием</p> <p><i>Бекенов Э.М., Шангытбаева Г.А.</i> Мобилді косымшалардың белім берудегі ролі</p> <p><i>Шураханова К.Ш., Толыбаева А.</i> Развитие SMART-технологий</p> <p><i>Бекенов Э.М., Шангытбаева Г.А.</i> Жогары оку орнының оку процессінде мобилді технологияларды колдану</p> <p><i>Шураханова К.Ш.</i> Пути по применению интерактивных методов обучения в форме «Мультимедийные презентации в преподавании»</p> <p><i>Сундетова А.Р.</i> Электромагниттік толқындар, адам денсаулығына әсері және олардың медицинада колданылуы</p> <p><i>Калмаганбетов А.А., Тавanova Н.М.</i> Развитие современных цифровых технологий</p> <p><i>Балмаганбетова Ф.Т., Демеген А.</i> Формирование программы по математике для технических специальностей</p> <p><i>Даулбаев Б.С., Сундетова А.Р.</i> Физикадан есептер шығару әдісі</p> <p>ӨЛЕУМЕТТИК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАР – СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ <i>Орынбасарова К.Е., Кемалова У.Б., Мұхамбетқалиева К.Е.</i> Азаматтардың құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігінің түсінігі мен мазмұны</p> <p><i>Отаралиева Г.Е.</i> Өлеуметтену пәнін интерактивті әдістер арқылы оқыту</p> <p><i>Сагиева Г.К.</i> ЖОО-да оқытушылар мен студенттердің өзара іс-кимылдары</p> <p>ӨЛЕУМЕТТИК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР – СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ <i>Тілеуова А.З., Мақсат А.М.</i> Тарихи романдардагы ұлттық құндылықтар мәселесі</p> <p><i>Тілеуова А.З., Достанова А.М.</i> Қазақтың жыраулық жыршылық онери</p> <p><i>Аманжол А.Ә.</i> Дискурс терминінің анықталуы, ұлттық тілде берілуі</p> <p><i>Ниязова F.M., Өмірзақ М.Б.</i> Ахмет Байтұрсынов туындыларындағы «ОЯНУ» идеясы</p> <p><i>Минко Э.А.</i> Теоретическое обоснование БОС-метода в комплексной реабилитации пациентов, перенесших аортокоронарное шунтирование</p> <p><i>Алипова Г.</i> Русизмы в современном казахском языке (на материале личных документов)</p> <p><i>Мухашова А.У., Жалгасова Г.А.</i> Қытай тліндегі фонетикалық кірме сөздердің озіне тән ерекшеліктері</p>	<p>63</p> <p>69</p> <p>75</p> <p>80</p> <p>85</p> <p>92</p> <p>97</p> <p>102</p> <p>105</p> <p>110</p> <p>118</p> <p>123</p> <p>130</p> <p>136</p> <p>143</p> <p>149</p> <p>155</p> <p>160</p> <p>168</p>
--	--	---

ПЕДАГОГИКА ФЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 06.77.02

Демеуов А.Ш.¹
¹Баишев Университеті

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК ТӘРБИЕСІ

Аннотация

Бұл мақалада қазақ халқының жас үрпақтарының еңбек тәрбиесі тәжірибелі баяндады

Кілт сөздер: еңбек тәрбие, педагогика, ұлттық ойындар.

Қазақстан жағдайында еңбек мал шаруашылығымен, егіншілікнен байланысты. Халық еңбекті адамға табиғаттың берген сыйы деп қарапоны дәріптеиді. «Еңбек түбі береке», «Еңбексіз өмір сөнген көмір», «Еңбегі қаттының -ембегі тәтті». Халықданалығы адам еңбегіменғана көрікті болатындығын ескертеді. Халық жалпыға еңбек тәрбиесін беруді қуаттап, жауапты жүйелі, ақылға қонымды қофамдық еңбекетуді ұсынды.

Түрлі тәрбие тәсілдері арқылы баланы 5-8 жастан бастап үй еңбегіне үйрету отбасынан басталған. Оның барысында ата-аналар оларды тек өзі үшінғана емес, халық игілігі үшін еңбек етуге, еңбекке құрметпен қарауға, еңбеук үдерісінің қуанышләzzатын сезініп, түсіне білуге үйретті. «Еңбек етпеген – ішіп-жемейді» деген қағиданы басшылыққа алған ата-аналар балаларының мамандық алуына «шеберболуына қамқорлық жасады, еңбекке тәрбиеледі.»

Балаларды ерте бастаңеңбек түрлеріне баулу, мысалы мал және ауыл шаруашылығына үйрету, алуан түрлі, қолданбалы өнер бұйымдарын жасауға тарту, балалардың жас ерекшеліктерін ой-өрісіне, іскерлігі мен дағдысына талапты қүшетту әрбір отбасының негізгі міндеттіне айналды. Ұлбала шаруашылық жайын құйттесе, қыздар үйшаруашылығымен айналысты. (үй ішін жинады, іні-сіңлілерін күтті, кесте тігіп, құраққұрады., т.б.)

Балалар үлкендерге көмектесежәне олардың өнегелі істерін шеберлік дағдыларын қабылдай отырып үнемі табиғат аясында жүрді. Оның әсемділігінен ләzzат алды. Құннің шығуы мен батуын бақылап құстардың көңілді әнін шегірткенің шырылын, малшылардың өткен-кеткен әңгімелер інестіп өсті. Қыз баланы келешек ана, бала тәрбиешісі отбасы үйтқысынде түсіндірген.

Олар үйсипыру, төсек жинау, ас пісіру, шай қую, кесте тігу, өрмек тоқу, үйжығу, үй тігу киіз басу сияқты өнерге үйреткен. т.б. Қолөнеріне икемі жоқ қыздарды "Өз үйінде ою оймаған, кісі үйінде тон пішер" деп келеке еткен.

Еңбек тәрбиесінің негізгі саласы-баланы кәсіпке үйрету мал бағу, егін салу, сәулет өнеріне үйретухалық қастерлеп жоғары бағалаған ұсталық кәсіп зергерлік, тоқымашылық құсбегілік. Өмірде «Атадан бала туса игі» деп халықата дәстүрін жалғастыру ұрпақ парызы екенін ескертеңі.

Халықтың тәрбиесінде балалар мен жастаңды еңбек сүйгіштікке тәрбиелеуге арналған әндер де жеткілікті. Егер ата кәсіпті қадірлемеген болса, ондай ұрпақты халық ата жолын бұзған.

Демеуов А.Ш.¹
¹Баишев Университеті

ТРУДОВОЕ ВОСПИТАНИЕ В КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация

В данной статье повествуется об опыте трудового воспитания подрастающего поколения казахского народа.

Ключевые слова: физкультура, педагогика, национальные игры.

Demeyev A.Sh.¹
¹ Baishev University

LABOR EDUCATION IN KAZAKH FOLK PEDAGOGY

Abstract

This article describes the experience of labor education of the Kazakh people's younger generation

Keywords: labor education, pedagogy, national games.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Құрсабаев М.Р. «Атамекен» ұлттық ғылыми-тәлімдік, рухани-танымдық бағдарламасын оқу-тәрбие жұмыстарында жүзеге асырудың этнопедагогикалық-этнопсихологиялық мәселелері. – Алматы, 1993. – 110 б.
- 2 Қожахметова К.Ж. Халықтық педагогиканы зерттеудің кейбір ғылыми және теориялық мәселелері. – Алматы, РБК, 1993. – 162 б.
- 3 Пашаева Р.М. Некоторые вопросы трудового воспитания в этнопедагогике Дагестана. //Единство национального и интернационального воспитания (материалы конф. СОГУ им. К.Л. Хетагурова). – Орджоникидзе, 1971. – 178 с.
- 4 Бахтиярова Г.Р. Қазақ этнопедагогикасы материалдарын педагогикалық пәндерді оқытуда пайдалану, 13.00.01 – жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика, пед. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1999. – 122 б.

- 5 Кожахметова К.Ж. Теоретико-методологические основы казахской этнопедагогики, 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования, этнопедагогика, дис. ... докт.пед.н. – Алматы, 1998. – 310 с.
- 6 Мұқанова Б.Ж. Қазақ этнопедагогикасы материалдарын педколледждің оқу-тәрбие процесінде пайдалану, 13.00.01 – жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика, пед. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1998. – 123 б.
- 7 Дайрабаева А.Е. Нравственное воспитание девушек в казахской народной педагогике, 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования, этнопедагогика, автореф. дис. ... канд.пед.н. – Алматы, 1993. – 125с.

МРНТИ 06.61.33

Бактыголов А.И.¹
¹Башшев Университеті

ДРАМАТУРГИЯДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ

Аннотация

Мақалада ел ретінде дербес мемлекеттік құрылыммен қалыптасуымызға, халық болып танылып, сақталуымызға қайраткерлікпен еңбек еткен хандарымыздың, би-шешендеріміздің, ақын-жырауларымыздың, батырларымыздың, ғұлама-ағартушыларымыздың, тарихи тұлғаларымыздың, еліміз дербес мемлекетке айналған соң, бұрын айтуға, жазып-жариялауға жабық болып келген көптеген тарихи құбылыстардың, ұлттың мақтанышы болған ұлы қайраткерлер өмірі мен қызметінің драмалық шығармаларға арқау болғандығы туралы айтылады және драма жанрында қалам тербеген қарымды жазушылардың еңбектері қарастырылады.

Кітт сөздер: драматургия, жанр, драматургтер, әдебиеттану, өнертану, тарихи тұлғалар, сахна, пьесалар, шығармалар, хандар бейнесі, тарихи тұлғалар.

Егер әлем драматургиясы сан ғасырмен есептелетін ұлан-ғайыр жолдан өтсе, қазақ драматургиясының тарихы, міне, ғасырға енді ғана жетіп жатыр. Әрине, мұны қазақ сөз өнерінде драматургияның XX ғасырдың басында қалыптасуымен байланыстырып айтып отырмыз. Дегенмен белгілі ғалым, академик Рымғали Нұрғали өзінің «Драма өнері» атты кітабында былайша ой түйеді: «Қазір қазақ драматургиясы жалпы драмаға тән қасиет-сапарларға жанрлық структуралар мен формаларға түгел ие. Аз уақыттың ішінде қалыптасқан, тарамдалған жанрлық жүйе ұлттымыздың жаңа мәдениетімен, әдебиетімен бірге есіп, жетіліп отырды. Әдебиеттің ерекше бір түрі - драматургия театрды нысана етеді, сахнаға қойылу үшін жазылады. Танымдық,

тәрбиелік мәні бар, идеялық-эстетикалық әсері орасан күшті өнер - драматургия тоғысы, характерлер қақтығысы, сезімдер шайқасын көрсетіп, аса қатал композиция талаптарын ескере отырып, ерекше көркемдік құрал - диалоггар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашады, өмір құбылыстарына баға береді, билік айтады» [1].

Бүтінгі таңда жанр проблемасына әдебиеттану, өнертануда ерекше көніл бөлініп отыр: бұл салада көптеген зерттеу еңбектер жарияланды.

Әрине, жағарыда айтқанымыздай, тәуелсіздікке дейін де төл драматургиямыз жайында аз сөз болмаған. Аталған жанр жөнінде Қ.Мұхамеджановтың екі томдық «Пьесалар», «Өнер жайлы ойлар», С.Ордалиевтің «Қазақ драматургиясының очерктері», Ә.Тәжібаевтың «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы», Р.Нұрғалиевтың «Күретамыр» секілді т.б. көптеген авторлардың салиқалы еңбектерінде сол кезгі заман лебімен дүниеге келген шығармалар біршама байыпты сарапталады. Яғни, мұндай еңбектердің дүниеге келуі руханият қауымы ой-қиялышының өсіп-жетілуіне, театрлар репертуарының кеңеңе түсуіне үлкен үлес қосты.

Тәуелсіздік кезеңі тарихи тақырыптарға тыңдан жол ашқаны мәлім. Бұл кезеңде әдебиеттің барша жанрында тарихи тақырыптардың белсенді көтерілуі анық байқалды. Бұл драма жанрына да тән болды.

Көркем прозасымен қазақ әдебиетінің қорын байытқан Шерхан Мұртаза драматургия жанрының да дамуына үлкен үлес қосты. Қазақ театр сахнасының тұрақты туындысына айналған «Сталинге хат», «Бесеудің хаты», «Жалғыз үйлік зілзала», «Есек саудасы», «Домалақ ана» пьесалары драматургтің суреткерлік шеберлігін тағы бір қырынан танытты. Өзінің сүйікті кейіпкері Тұрар Рысқұловты сахнаға әкеліп, тартысты заманның шындығын тереңдей таныту драматургтің жеткен жаңаша жетістігі еді. Голощекин саясатының қазақ даласына апattай тиген зорлық-зомбылығын Сталинге хат түрінде жазған Тұрар әрекеті, ұлттың үлкен қасіретін жанымен түйсініп, оған жүргегімен қиналғаны «Сталинге хат» драмасынан барынша көрініс тапқан. Сталин мен Тұрар арасындағы диалог астарлы ойлар қақтығысына құрылған. Рысқұлов хатта жазғандарын Сталинге санамалап көрсетіп, Қазақстанға не керек екенін айтады. «Сталинге хат» екі бөлімді тарихи диалогі Тұрар Рысқұловтың халықты аштық тырнағынан құтқару жолындағы қайраткерлігіне арналады. Молшылық пен дарқандықтың мекені – қазақ даласының да күйі кеткендігі көрінеді. Рысқұлов пен Сталин арасындағы диалог тартысты жағдайда өтеді. Екеуінің де сөзі ұтқыр, бір-біріне сынай тіл қатқан, астарлы ойлар [2].

Әбіш Кекілбаев та драматургия жанрына үлкен үлес қосқан қаламгер. Әлем әдебиетіндегі классикалық драматургия үлгілерін қазақ тіліне аударумен бірге өзі де осы жанрда төл туындыларын дүниеге әкелді. Тарихи-өмірбаяндық «Абылай хан» атты халықтық-қаһармандық сахналық дастаны еліміз тәуелсіздік алған кезде жазылды. Жазушының прозасында көтерілген ғасырлар бойғы халық аңсаған тәулісіздік, азаттық ұраны осы драмалық шығарма арқылы сахнаға шықты. Ә.Кекілбаевтің драмасындағы оқиға тізбектері ұлттық міnez

бен болмыс аясында өрбиді. Жалқаулық пен кертартпалық, аяқтан шалу сияқты қазақи мінездерді драматург кейіпкерлердің әрекеттері мен пиғылдары арқылы көрсеткен. Пьесада Абылайдың алғаш таққа отыруы, Абылай ханның саяси мұраттастары мен қарсыластарының бет-бейнесі айқындалады. Шығарманың астарында қазақтың іргелі ел болудағы ежелгі арманы жатыр. Абылай өз халқы үшін зор еңбек атқарды, үлгермей, тиянақтай алмай қалғандарын болашаққа аманаттады. Драмадағы тартыс осыны мензейді. Ә.Кекілбаевтің «Абылай хан» пьесасы – қазақтың кешегісі арқылы бүгінін мензейтін туындысы [3]. Әйгілі прозашының драматургия жанрын еркін игергеніне осы пьеса мысал бола алады.

Кез келген өнер туындысының мақсаты – өз кейіпкерлерінің болмысын, жан дүниесін ашып көрсете білу, сол арқылы адамдардың сезіміне әсер ету болса керек. Драма – адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып, жан-жақты танытатын іргелі, құрделі жанр. Қөптеген драмалық дастандардың басынан соңына дейін үзілмеген желі – қазақ халқының бостандық тілеген тілеуі, соның бойында ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келген елді жаудан қорғаудың сан жағдайы, сол ұрпақтар ішіндегі курес, сол замандағы ақықат пен шындық. Жалпы жазушы-драматургтер С.Жұнісов, Ә.Кекілбаев, М.Байсеркенов және Р.Отарбаев заман шындығын, хан мен батырлардың айбарын, көрегенділіктері мен тапқырлықтарын көрсетіп сөйлете алған. Бұл шығармалар халық сүйсінетіндей, табынатындей көркем туынды болып, қазақ әдебиетінің алтын қорына қомақты үлес әкелді деп айта аламыз.

Бүгінгі қазақ драматургиясында ұлттық тарихымыздың ақтандық болып келген тақырыптар, көркем шындықпен кестеленген кесек туындыларға айналып көшпілік назарына ұсынылып келеді. Бұл да болса тәуелсіздігіміздің бір жетістігі болса керек.

Қазақтың ұлттық тарихындағы дербес мемлекеттік құрылыммен қалыптасуымызға, халық болып танылып, сақталуымызға қайраткерлікпен-көсемдікпен өмірін арнап, еңбек еткен хандарымыздың (Керей, Жәнібек, Абылай, Кенесары), би-шешендеріміздің (Төле, Қазыбек, Әйтеке, т.б.), ақын-жырауларымыздың (Асан Қайғы, Бұқар, Махамбет, т.б.), батырларымыздың (Карасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сырым, Исатай, Жанқожа, т.б.), ғұлама-ағартушыларымыздың, қоғам қайраткерлерінің (Әбұнасыр әл-Фараби, Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов), т.б. ондаған тарихи тұлғаларымыздың сөз өнері туындыларындағы көркем бейнеленуі жаңаша серпінмен өркенеді. Әсіресе, XX ғасырдың 80-жылдарының ортасынан басталған ұлт тарихының бұрын әдейі назарға алынбай келген тұстары асқақ рухты романтизм мен сыншыл реализм көркемдік әдістері тұрғысынан мол қамтыла жазыла бастады. Әдеби тек түрлері (эпос, лирика, драма) жанрларының барлық салаларында елеулі туындылар жазылып, оқырмандарға ұсынылды.

Бүгінде халық ықыласпен қабылдаған тың туындылар жазылып, республика театrlарында сахналанып келеді.

Сәкен Жұнісовтің "Кеменгерлер мен көлеңкелер" (Мұхтар Әуезов, Габит Мұсірепов, Сәбит Мұқанов бейнелеріне арналған), Әбіш Кекілбаевтың "Абылай хан", М. Байсеркеұлының "Абылайханның ақырғы күндері", "Кек қылышы Кенесары", Жолтай Әлмашұлының "Сана дерті", "Абақты-ғұмыр", "Фрустракция" (Нәзір Төреқұлов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанбек Қожанов, Сәкен Сейфуллин туралы) пьесалары – қазақ тарихының ақтандак беттерін көркем шындықпен өрнектеген туындылар.

Жолтай Әлмашұлының пьесаларындағы қазақ тарихының қайраткер тұлғаларының бейнеленуі – әдебиетіміздің өзекті тақырыпты игерудегі жаңашылдық. XX ғасырдың басындағы қазақ сөз өнеріндегі шығармашылықты мемлекеттік жауапты қызметтерімен сабактастыра еңбек еткен қайраткерлердің саяси құғын-сүргін жазалауларына ұшыраған – Ұлттық трагедиямыз. Табиғи қабілеттерін туған халқына, ұлтына қызмет етуге арнаған дарынды тұлғалардың жазықсыз жазаланғаны – қазақ ұлтын әлсіретуге, тарих сахнасынан біржолата жоюға арналған зұлым саясаттың жендептік ұстанымының нәтижелері.

Қазақстан Республикасы дербес мемлекетке айналған соң бұрын айтуға, жазып жариялауға жабық болып келген көптеген тарихи құбылыстар, ұлттың мақтанышы болған ұлы қайраткерлер өмірі мен қызметі драма шығармалар арқауына айнала бастады. ҮІсқақовтың "Жан қимақ", Оразбаевтың "Шыңғыс хан", "Естайдың қорланы", С.Сматаевтың "Той үстінде топалаң", Б.Әбілдаұлының "Төле би", О.Дастановтың "Әзірет Сұлтан", А.Бекбосыновтың "Соңғы сезім", Таразидің "Алатау сынды алабым", Шахимарденнің "Томирис" пьесаларында халқымыздың басынан кешкен сан құлы тағдыры тарихи дәлдікпен, ерекше көркемдік қуатпен бейнеленген. Ал Сүлейменов пен Мұқаевтың "Заманақыр", Р.Мұқанованың "Мәңгілік бала бейне" пьесалары экология тақырыбын, әлемге әйгілі болған Семей полигонының қазақ халқына әкелген трагедиясын суреттейді. Қазіргі қазақ драматургиясы туралы филология ғылымдарының докторы Темірхан Тебегеновтың мақаласында нақтырақ талдау жасалған.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің драматургия саласы бойынша мына шығармаларды атап өтуге болады: Ә.Кекілбаевтың "Абылай хан", Ә.Таразидің "Ақын, Періште. Махаббат", С.Жұнісовтің "Кеменгерлер мен көлеңкелер", М.Байсеркеновтің "Абылай ханның ақырғы күндері", Р.Отарбаевтың "Бейбарыс сұлтан", Шахмардан Құсайыновтың "Томирис", И.Оразбаевтың "Шыңғыс хан", Т.Нұрмамбетовтің "Бес бойдаққа бір той", Қ.ҮІсқақовтың "Қыл көпір", "Жан қимақ", Қ.ҮІсқақ пен Ә.Таразидің "Алатау сынды алабым", И.Сапарбайдың "Сыған серенадасы", С.Балғабаевтың "Тойдан қайтқан қазақтар", "Ғашықсыз ғасыр", "Ең әдемі келіншек", Ә.Ақпанбетұлының "Дүние-думан", Д.Амантайдың "Сәлеметсіз бе, қоңыр мұн", С.Сматаев пен Т.Теменовтің "Көгілдір такси", А.Жағанованың "Жан алқым", Н.Әбутәлиевтің "Өттің, дүние", А.Бекбосыновтың "Соңғы сезім", Д.Исабековтың "Актриса", "Тор", "Ескерткіш", Иран-Ғайыптың "Естайдың қорланы", Б.Мұқайдың "Сергелден болған серілер", "Өмірзая" т.б.[4]. Аталған драмалық шығармалар

– тәуелсіздік жылдарында қазақ әдебиеті қорына қосылған рухани қазына деп танылады.

Драмалық шыгарма – театрмен тығыз байланысты бола отырып, сол күші арқылы оқырманын, көрмернін ерекше әсерге бөлдейтін жанр. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ драматургиясының даму қарқыны мен жай-қүйі туралы жоғарыда айтылып кетті. Бұл ретте Жазушылар Одағы басқармасының төрағасы Н.Оразалиннің: "Театр өнері арқылы Республикалықтың бүкіл әлем таныған ел дәрежесіне көтеріп, бүгінгі заманға сай өркендеуімізге толық мүмкіндік бар. Бұл іргелі міндеттің жүзеге асуына қаламгер-драматургтеріміз де өз үлестерін қосып келеді. Болашақта да қоса бермек. Қосуға тиіс. Өйткені, театр өнерінің қайнар көзі мен арқауы – ұлттық драматургия", – деген пікірін келтіру орынды болмақ. Қазақ қыздарының өр әрі еркін бейнесі – тек ауыз әдебиеті мен поэзия, прозаның ғана емес, драматургияның да өзекті тақырыбы. Қазақтың батыр қыздары дегендеге, әрқайсымыздың көз алдымызға бірден Элия мен Мәншүк келетіні белгілі. Негізінде, қазақ қыздарының батырлық жолы Томирис – Тұмар анамыздан бастау алатыны белгілі. Тәуелсіздік алған Қазақстанның драматургиясында тарихи бейнелер мол-мол суртеле бастаса, соның бір шырайын шыгарған туынды – Шахмардан Құсайыновтың "Томирис" драмасы. Бұл пьеса – Томирис анамыздың өмір сүрген б.э.д 503 жылдардағы ата-бабамыздың атамекенді қалай сүйгенін, қалай қорғағанын, қалай сақтағанын суреттеген биік парасатқа жетелейтін көркем туынды. Томирис туралы Геродот жазбаларынан жеткен мәлімет парсының елдерді бағындыруға бет алған Кир патшаның қан аңсаған басын қанға бөктіріп, «Іздел келгенің қан болса, қанып іш!» деп, дүниені сақ қызының әлемді дүр сілкіндірген қайратты ерлігі арқылы қайталанбайтын бейнесін танытады. Томиристің осындағы ерлігі қазіргі қазақ қызының әрқайсысының бойынан табылатыны сөзсіз.

Қазақ үшін қыз – ұлттық нағылдың бір белгісі. Қыздың пәктігі, өрлігі мен батырлығы – ұлттың болашағының мықты болуының сенімді тірегі. Осындағы тәрбиелік маңызы зор шыгармалар уақыт ағымымен жазылу үстінде.

Қорыта айтқанда, қазақ драматургиясы ұрпақтың санасына жаңашылдықпен ықпал етіп, Қазақ елінің дамуы мен өркендеуіне орасан зор септігін тигізіп келеді. Әлемдік классикалық шыгармалар қатарынан да табылуда. Сан түрлі тақырыптарды қапысыз қаузап, тереңнен сөз етіп, ескелең ұрпак, бүгінгі қоғам санасына әбден иінін қандыра зерделеп келеді. Мұны театр сахналарында қойылып келе жатқан әртүрлі тақырыптардағы пьесалар айғақтайты. Осындағы драмалық шыгармалардағы хандарымыздың, би-шешендеріміздің, ақын-жырауларымыздың, батырларымыздың, ғұлама-ағартушыларымыздың, тарихи тұлғаларымыздың өміршен ұлағатын көрермендер қашанда сезінетіні анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Нұрғали Р. Драма өнері. Алматы: «Санат» баспасы, 2001. -480 бет.

- 2 Шерхан М. Төрт томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Жазушы» баспасы, 1994.-720 бет.
- 3 Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Өлке» баспасы, 1999. -416 бет.
- 4 Сығай Ә. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ драматургиясы // Жүлдым. — 2007. — № 6. — 137 б.
- 5 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2002. – 360 бет.

Бактыгулов А.И.¹

¹Баишев Университет

ОБЛИК ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ В ДРАМАТУРГИИ

Аннотация

В данной статье говорится о становлении нашего суверенного государства, узнаваемости народа, сохранность честной наших ханов , биев, акынов-импровизаторов, батыров, просветителей, исторических личностей. Также рассматриваются труды многих писателей драматургов ,которые освещали в своих произведениях темы,исторические явления,ранее запретные и лишь с приобретением независимости нашего государства стало возможным писать о жизни и деятельности многих великих личностей,ставших гордостью нашей нации.

Ключевые слова: драматургия, жанр, драматурги, литературоведение, искусствоведение, исторические личности, сцена, пьесы, произведение, облик ханов.

Baktygulov A.I.¹

¹Baishev University

THE IMAGE OF HISTORICAL PERSONS IN DRAMATURGY

Abstract

This article about our khans, speakers, akyns-zhyrau, heroes, great-educators, historical figures, who worked hard for our formation as a country as an independent state structure and for our nationhood and preservation,many historical events, the pride of the nation, the life and work of great figures .The drama genre will feature the works of talented writers.

Keywords: playwright, genre, playwrights, literary criticism, art criticism, historical figures, stage, plays, works, khans image, historical figures.

Ж.ТІЛЕПБЕРГЕНОВ ДРАМАЛАРЫ: ЖАНР ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ИДЕЯЛЫҚ МАЗМУНЫ

Аннотация

Бұл мақалада XX ғасыр басындағы драма жанрының қалыптасу, даму тарихы, сондай-ақ қазақ драматургиясы саласындағы алғаш әрі үлгілі туындыларымен ерекшеленген Жиенғали Тілепбергеновтің драмалары сөз болып, тақырыптық, идеялық-мазмұндық ерекшелігі сөз болады.

Кілт сөздер: драма, жанр, пьеса, XX ғасыр, образ, драматург, идея.

XX ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдарында қазақ әдебиеті мен ұлттық журналистикада көрнекті із қалдырған қарымды қалам иесі, Ақтөбе өнірінен шыққан профессиоnal қаламгерлердің ақсақалы, кәсіби әдебиетіміздің бастаудында түрған ағартушы-ұстаз, жазушы, дарынды драмашы, қаламы жүрдек журналист Жиенғали Әділұлы Тілепбергенов еді. Ел бағына туған азаматтарымыздың өмір тарихын, шығармашылық еңбегін, артында қалған мұрасын игермей ақтандақтарымыздың азауы, тарихымыздың түгенделуі мүмкін емес. 37-нің қанды қырғынына ілікпесе де, қызыл кеңестің саясат құрығынан аман қалмай, қолдан жасалған аштық пен аурудың кеселінен қалам қуатын толық танытып ұлгермей өмірден ерте кеткен талантты жазушының шығармашылығы көп жылдар аймақтық әдебиеттануда ақтандақ болып келген еді. Заманында Ілияс, Бейімбет, Сәкендермен бірдей әдебиет ісіне араласса да, жазылған мұралары мерзімді баспасөз беттерінде араб, латын әріптерімен басылған күйі бүгінгі оқырманға танылмай жатып қалып, кейінгі кезеңде ғана әдеби-ғылыми айналымға түскен-ді. Жиенғали мұрасын жинап, жариялау, насиҳаттауда әдебиетші ғалымдардың ішінде жиенғалитанудың көшбасшысы Т.Кәкішевше айтсақ: «Көркем әдебиетті тек ұлы ақын-жазушылар жасамайды. Оның үлкенді-кішілі, ірілі-уақты өкілдері болады. Әдебиет тарихы әр кезеңде әдебиетке ат салысқан, оған өзінше аз да болса үлес қосқан ақын-жазушысын ұмытпайды, ұмытуға тиісті де емес!» /1.77/. Жазушы әрі журналист Жиенғали Тілепбергенов ұмытылмаса да, оның есімінің көмескіленуіне, елеусіз қалуына түрлі себептер болды. Ең бірінші жазушы шығармаларының жалпы жүртшылықта танымал емес араб, латын әліпбіймен жарияланған күйі бүгінгі оқырманның таным таразысынан тысқары қалып келгендей. Сол сияқты жазушының алмағайып кезеңде, өмірден ерте кетіп талант қуатын толық танытып үлгермеуі, ең бастысы, шығармалары өзі өмір сүрген дәуірдің көркемдік дамуы дәрежесі тұрғысынан емес, қазіргі кәсіби әдебиет дәрежесі тұрғысынан бағаланып, өз кезеңінде құнды делінген еңбектеріне қайта өмір берілмейуі еді.

Қазақ әдебиетінің тамыры терең театрмен сабактас саналатын жанрының бірі драматургия саласы екені баршаға аян. Ол сонымен бірге, театр өмірінің шешуші құралы іспеттес. Драматургия тартымды тартысты болса сахналанған көрініс те көрермен тарапынан жақсы бағаға ие болары сөзсіз. Драматургия саласының әдебиеттің басқа жанрларынан артық ерекшелігіне тоқталсақ: ол адамның жан дүниесіндегі асқақ сезімдер мен жалынды сан-салалы арпалыстарын психологиялық сипатта көрініс тауып, кісінің жан-жарасын көрерменге табиғи түрде бере білу, өмірдегі мәселелерді айқын да шынайы бейнелеп жеткізу болып табылады. Яғни драмалық шығармалар екі бағытта өрбиді. Алғашқысы көркем әдебиет қалпындағы нұсқасы болса, кейінгісі оның сахналық түрғыда көрініс табуы. Бұл екеуін бір-бірінен ажыратып қарастыруға болмайды. Себебі, драма сахна үшін де көркем шығарма үшін де аса рухани құнды жанр болып табылады. «Театрдың жаны – драма» деп Гоголь айтқандай, драмалық шығармасыз сахналық өнердің тузы мүмкін емес. Әдебиетте күн санап дамып келе жатқан драмалық шығармалар қоғамда өз бағасын алуда.

Жиенғали Тілепбергенов - қазақ драматургиясында айшықты із қалдырған, қазақ театрының қара шаңырағы – Қазақ Ұлттық театрында алғашқылардың бірі болып пьесалары сахналанған қаламгер. «Перизат – Рамазан», «Тілші» пьесалары – 1928 жылы Қазақстанның астанасы Қызылордада араб әліпбиімен жарық көріп, сиясы кеппей сахнаға қойылған туындылар.

Көзі тірісінде «Тілші», «Перизат-Рамазан» пьесалары араб әліпбиімен Қызылорда қаласында жеке кітапша болып жарық көрген. Абзалы Жиенғали драматургияға дайындықсыз келмеген. Ұстаздық, журналистік қызметін жалғастыра жүріп, ел арасында сахналық шығармалардың көптеп қойылуына, оған жастардың белсенді түрде қатысуына ықпал еткен. Сондай-ақ 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне жарияланған бір фельетонның ізімен Жиенғали мен Құдайберген «Кек» деген пьеса жазып, жұртшылыққа көрсеткендігі, әйелдер рөлін жігіттердің өздерінің атқаруына тұра келгендей, байдың бәйбішесінің рөлін сахнада Жиенғалидың өзі ойнағандығы белгілі болды. Жиенғали қаламының ұшынан «Перизат - Рамазан», «Тілші», «Күнжан – кедей қызы», «Еңбек ата», «Сүйіскендер», «Ораза» сынды пьесалар туған. Бұл Жиенғали пьесаларының саусақпен санарлық аты сақталғаны ғана. Автордың баспаға ұсынып ұлгермеген еңбектерінің көбі өзі өлгеннен кейін ұқыпсыздықпен жоғалған. Темірде шығып тұрған «Социалды майдан» газетінің 1933 жылы 19 сәуірде шыққан Жиенғали Тілепбергенұлының қайтыс болуына арналған санындағы азасөзде: «Жиенғали әдеби шығармаға шебер еді. 1921 жылы «Қүрән тәбел бие» деген екі шымылдықты кітабын жазып, «Тік бақайларға бағыштадым» депті. Мұнда елдегі атқамінерлер, байлардың еңбекшілерге істейтін содырлығын, өктемдігін айқын көрсетеді. «Тендік» – бұрын-сонды кездегі байлар тұрмысынан алынған 3 шымылдықты ойын кітабы. 1928 жылы жазылған (басылмаған) «Күнжан – кедей қызы» деген пьеса, «Қара бала», «Еңбек ата» деген екі ойын кітабын балалар үшін арнап жазыпты, бұлар басуға

берілмеген. Тағы «Үш мұнды» деген роман жазып, аурулықтан аяқтай алмады», – деп жазады. Көзі тірісінде 1928 жылы басылып шыққан «Перизат–Рамазан»,

«Тілші» пьесалары ғана араб әліпбіймен басылған күйі ұлттық кітапхананың сирек кездесетін кітаптар қорында сақталған. Аталған туындылар араб әліпбійнен кирилшеге түсіріліп, «Ораза» атты пьесасы қолжазба түрінде Нұраш Жиенғалиевтің жеке архивінен алынып, оны да кирилшелеп 1997 жылы «Таңбалылар» жинағына тұнғыш рет енгіздік. «20 жылдардың орта шенінде «Күнжан – кедей қызы» деген пьеса жазып, республикалық бәйгеге тапсырған, бірақ оның жарық көрген – көрмегені белгісіз /2,65/. Біздіңше, жазушының 1930 жылы жарияланған «Жауапсыз хат» әңгімесі осы пьесаның негізінде жазылған сияқты. Сол сияқты жарияланбай қалған «Тендік» атты пьесасы бар». Профессор Б.Кенжебаев: «Оның (Жиенғали Тілепбергенұлының) «Тілші» (1925), «Перизат – Рамазан», «Жалшы», «Еңбек» (соңғы екеуі қолжазба күйінде қалған) пьесалары бар. «Тілші» пьесасы қазақ халқының революция қарсаңдағы түрмисынан алынып жазылған. Олар кезінде қазақтың академиялық драма театрында қойылып жүрді» /3.55/, – дейді.

Халық арасында кең тараған «Сегіз бен Мақпал» атты дастан бойынша Жиенғали мен Құдайбергеннің бірлесе жазған өлең пьесаларының Ақтөбедегі совет – партия мектебінің, педтехникум оқушылары құшіменен қала жүртшылығына көрсетілгендерін I.Кеңесбаев айтады. Ал автордың «Сүйіскендер» пьесасының негізгі желісі анық, бірақ мәтіні сақталмаған. Пьеса мәтіні әлі күнге дейін табылмай отыр. Кезінде қолжазба күйінде сахналануы да мүмкін. Баспа бетінде «Сүйіскендер» пьесасы жөнінде сын-пікірлер де мол айтылған. «Совет өкіметінің әйелдерге бостандық беріп, сүйгеніне қосылуға көмектесуін Ж. Тілепбергенұлының «Сүйіскендерінен» де көруге болады. Бұл спектакльдің негізі болған шығармалар драматургиялық сапасы жағынан ешқандай сын көтермейді. Бұлардың ұстаған ойы, көздеген мақсаты – Октябрь революциясы әкелген ұлы женіс нәтижесін үгіттеу. Театр репертуарындағы жақсы нышан, тың идеялық бағыт» /4.128/. Бұл сында пьесаның жетістігі мен кемшілігі қатар айтылып, орынды пікір, байыпты баға беріледі.

Жиенғали Тілепбергенұлының «Ораза» атты пьесасы қолжазба күйінде сақталған. Төте жазу. Жазық жолды жалпы дәптерді көлденеңнен екіге бөліп, қойын кітапша тәрізді етіп қиған. Кеңес тұсындағы дінге қарсы үтіті жеңіл әзілмен береді. Бұл пьесада жарамазан айтушылар, ораза тұсындағы ауыл адамдарының міnez -машығы, қазақы психология, қазақ ауылының оқуға деген ынталасы аса бір ауқымды тартыссыз күлкі тудырар көріністер арқылы беріледі. Алғашқы драмалық туындылардың діттеген талап түрғысынан табыла бермегені де рас. Әйтсе де алғашқы пьесалардың үгіттік үлгісі, насиҳаттық нысанасы, талғамы жетіле қоймаған көрермендер үшін таптырмас өнер туындысы болғандығын айтудымыз керек.

Жиенғали Тілепбергенұлының баспа бетін көрген екі пьесасы бар. Бірі – «Перизат – Рамазан» пьесасы. 1997 жылы Ақтөбе қаласы типографиясынан басылып шыққан «Таңбалылар» атты жинағына жазушының аталған үш

мұрасы да еніп, көпшілікке танылуда. Дарынды драматургтың «Тілші» пьесасы 1928 жылы 25 наурызда Қызылжарда жазылып, сахналанған. Пьесада газет тілшісі ретінде Құлбастың Жабай байға қарсы батыл әрекеті, ел ішінде етек алған ұрлық, заңсыздықты әшкерелеуі, одан көрген жапасы тартыс үстінде берілген. I шымылдық, 16 көріністен тұрады. Бұл шымылдықтағы негізгі оқиға ұры аттандыруши, жырынды Жабай ақсақал, оның інісі – Қанай, ұры жігіттері Сәндібек, Лұқпан, Қасым, Әбіл, Қабылдардың іс – әрекетіне құрылған. Ішінде сұлу Мақпал – Жабайдың қызы да бар. Ұрының психологиясы – «өзіміздің еңбегімізben шашылған несібемізді теріп жейміз» алғашқы шымылдықтың негізгі идеясы. Тілі тәтті, өзі әккі ұры ұстаушы Жабайды мазалайтын бір нәрсе бар: Ол – түрі басқа жау – газет тілшісі Құлбас. Бұл – қазақ тұрмысына баспасөздің қандай маңызы болса, ел өмірінен хабар жазып отыратын тілшінің мәні одан кем емес. Тілші – баспасөз майданында жаңа заманың нағыз тілекtes, бейнетtes құрескери. Жиенғали пьесасының тақырыбы заман талабына лайық, дер кезінде көтерілгендігін айту дұрыс. Қазақ даласында ұры ұстап, малының басын молайтуды көздеген ұры аттандыруши «мықтылар» болғандығы жасырын емес. Оның машыққа айналғандығы соншалық, белгілі кәсібіне айналдырып алған. Оған қарсылық білдірушіні сойылдап, болмаса соғымдығын беріп, өзінің қанды ізін жасырып жүрген Жабайға ең қының тілшімен құресу болды. Ол қастандығын да аямады, қорқытты, үркітті, үйін өртеді... Эйтсе де заман тілшінікі екен. Әділ сот алдында Жабайлар жеңіліп, әділет жолын көздеген Құлбастар жеңеді.

Құлбастың «Жегі ұрылар», «Ұрылардың түбегі – Жабай, Қанай» деген газетке берген хабарынан кейін, қорқытып, үркітіп, газетке қайтадан ақтатып жаздырмақ болады. Эйте де Құлбастың оған көнетін түрі жоқ. Түбі үйін өртеп, өшін қайтарады. Эйтсе де Құлбас жалғыз емес, ауыл мұғалімі Абдолла, ауылдағы комсомол Жапабай оның пікірлестері, жаңа заман адамдары. Әлсіз де болса тілегі бір шағын топ, бірте-бірте күш алып, әділетсіздікке әлі келгенше кедергі болуға ұмтылады. Осы II шымылдықта автор газет тілшісі қандай болу керек деген идеясын Құлбастың қарекеті арқылы көрсетпек болған. III шымылдықта газет басқармасы, оның редакторы Қалық, газет қызметкерлері жұмыс тірлігін көрсетуге арналған. Газет шығарудың қындығы, жаңа заманға жол көрсетуші орталық ретінде баспасөз қызметін насиҳаттамақ болған автор редакцияның тынымсыз қызметін, қызу жұмыс, қылыш қарекетін іс үстінде көрсетуге тырысқан. Сол дәүірде халық үшін қызмет еткен шаруа газетін шығарудың, оған материал дайындаудың оңай болмағанын көрсеткісі келіп, редакция жұмысын сағыздай созып жіберген. Заманында мұндай көрініс халық үшін жаңалық, қызық болғанына дау жоқ. Автор сол рецензиясында «Тілші» пьесасының сюжетке қатысты елеулі кемшіліктерін санамалап көрсетеді. Соның ішінде пьеса «Тілші» деп аталғандықтан, «Құлбас басты герой болып, батыл қымыл көрсеткені дұрыс, ол жалғыз ұрыны ғана жазбай, ел ішіндегі ескілікті тап басып көрсетіп отырғаны дұрыс, оны тергеуге түсіріп, әділ сот

шешімін шығарып, әділеттілік орнағанын көрсетіп отырса» деген тәрізді пікірлері орынды. «Міне, осындай әрбір кейіпкерлердің сөздерінде, жүрістүрьесінда да жөндейтін жерлер бар. «Тілшінің» тақырыбы онды, жақсы болып шықса, қалаға да ойнауға қолайлы. Қайта басылғанда өндеп, дұрыстауы керек» /5.86-88/, – деп аяқтайды ойын сыншы. Ал оны Ж.Тілепбергенұлының қайта қолынан алып өндеуге өмірі жетпегені белгілі. «Тілші» пьесасының қозғаған тақырыбы өз дәуірінде идеялық мазмұнының тың, өмірдің өзекті мәселелерін қарағандығымен құнды. Сол кезеңнің көрермені құлышына қол соғып, бір жасап қалғандығы анық.

Автордың өзі қызмет еткен газет басқармасы тірлігін сүйсіне суреттегені көрініп-ақ тұр. Заманында өзекті тақырыптардың бірін қозғап, баспасөз майданын суреттейтін тақырыбы дара да күрделі, өзге авторлар қалам тартпаған идеясы тың бұл пьеса кезінде өз бағасын алып, ауызға іліккендердің бірінен саналады. Сондықтан да Жиенғали Тілепбергенұлының көзі тірісінде басылым қөрген бұл туындысы өз заманында да, қазір де тиісті бағасын алды. «Қазақ әдебиетінің тарихының» бірінші кітабы, II-і томында жерлесіміздің драмашылығына да орынды баға берілгенін байқаймыз. "Ж.Тілепбергенұлы драматургия саласында бірнеше пьесалар жазса да, жеке кітап болып басылып шыққаны және сахнада қойылғаны – «Перизат– Рамазан» мен «Тілші» пьесалары. Драматургиялық кейбір ақаулары барлығына қарамастан, бұл пьесалар сол дәуірде ауызға ілінген туындылар еді" /6.96/. Профессор Б.Кенжебаев жиырмасыншы жылдардың екінші жартысында қазақ кеңес әдебиетінде драматургияның туып, едәуір дамығандығын айтады.

Жалпы алғанда, Жиенғали Тілепбергенұлы – қазақ әдебиетінің 20-жылдарында өнімді еңбек етіп, әр жанрда өзіне тән қолтаңбасын қалдырған жазушы. Бүгінгі саналы да, білімді ұрпақ оның шығармаларынан уақыт табын, көркемдік шеберлігін тани алады. Ж.Тілепбергенұлының шығармалары – бүгінгі ұрпақ үшін өткен дәуір шындығын, халқымыздың көркем тарихын, тыныс-тіршілігін көркемдік даму деңгейін танытатын құнды дүниелер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кәкішев Т. Дәуір суреттері. – Алматы: Жазушы, 1967. – 171 бет.
- 2 Ниязова F.M. Жиенғали Тілепбергеновтың шығармашылық ғұмыры. – Ақтөбе, 2002. – 127 бет.
- 3 Кенжебаев Б. Жиырмасыншы жылдардағы қазақ совет әдебиеті. – Алматы: Қазмембас, 1961.
- 4 Қазақ театрының жанашыры. – Алматы: Ғылым, 1975.
- 5 Байтоғаев Б. «Тілші»// «Жаңа әдебиет» журналы, 1928. №3.
- 6 Қазақ әдебиетінің тарихы. Бірінші кітап. III том. – Алматы: Ғылым, 1967.

Сейтказина А.¹, Ниязова Ф.М.¹
¹Баишев университет

ДРАМЫ Ж. ТЛЕПБЕРГЕНОВА: ОРИГИНАЛЬНОСТЬ И ИДЕЙНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ЖАНРА

Аннотация

В этой статье рассказывается история и становления жанра драмы в казахской литературе в начале XX века, особенно рассматривается драмы Жиенгали Тлепбергенова, а также обсуждается драматизация жанрового, идеологического и содержательного характера в пьесах автора.

Ключевые слова: драма, жанр, пьеса, XX век, образ, драматург, идея.

Seitkazina A.¹, Niyazova G.M.¹
¹Baishev University

ZH. TLEPBERGENOV's DRAMAS: ORIGINALITY AND IDEOLOGICAL CONTENT OF THE GENRE

Abstract

This article tells the history and formation of the drama genre in Kazakh literature at the beginning of the 20th century, especially the dramas of Zhiengali Tlepbergenov, and also discusses the dramatization of genre, ideological and substantial character in the plays of the author.

Key words: drama, genre, play, twentieth century, image, playwright, idea.

МРНТИ 17.09.91

Аблаева З.Р.¹, Ниязова Ф.М.¹
¹Баишев университет

САФИ ЖИЕНБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТУҒАН ЖЕР ТАҚЫРЫБЫ

Аннотация

Бұл мақалада лирик ақын Сафи Жиенбаев поэзиясындағы туған жер тақырыбы, ақынның ішкі монологы, ақындық «мені», лирикалық қаһарманы сөз болып, өлеңдеріндегі сыршылдық белгілер талданып, туған жер тақырыбын ашудағы суреткердің шеберлігі талқыланады.

Кілт сөздер: ақын, поэзия, туған жер тақырыбы, лирика, стиль, өлең.

Сафи Жиенбаев өзінің әдеби шығармашылық жолында лириканың барлық

түріне дерлік қалам тербеген. Ақынның тек махабbat лирикасының өзі алуан тақырыпта сан-сала табиғат, адамзат, адалдық пен зұлымдық, қайғы мен қуаныш, соғыс пен бейбітшілік, елдік пен бірлік, адамгершілік, әдептілік мәселелері кең толғанады.

Ақын қай тақырыпты жырламасын, нендей мәселені сөз қылмасын соның берінің негізінде жүртшылыққа ортақ шындық бар.

Ақын Қуандық Шанғытбаев осы турасында былай деген екен: «Сағи лирикасының ұтымдылығы – ондағы шындық пен шеберліктің шынайы ұштасуында, үн мен ұғымның сұлу үйлесімінде» [1, 5-б.].

Жалпы, туған дала – бір немесе бірнеше ақынның емес, поэзиямыздың барлық буыны өкілдерінің шығармаларына өзек болатын ақындық айдыны. Осы турасында өз еңбектерінде Б.Кәрібозұлы былай дейді: «Дала бейнесі емес,

толайым табиғатын тұтас, жаратылысын жан-жақты көрсете алады. Дала – кеңдік – кеңістік ұғымдары қазақтың ойлау жүйесі, дүниетанымы яки фәлсафысының да негізі сипаты» [2, 26-б.].

Сағи Жиенбаев осы символдық бейнені өз өлеңдерінде шебер суреттей біледі. Мысалы, «Менің далам» атты өлеңінде ақын туған даласының мінезін болмысын көрсеткендей және сол даламен бірге мұнайғандай болады:

Бір кезде менің даламның
Болмады дейді ырысы.
Дәнгे де сорлы бабамның
Толмады дейді уысы.
...Күн ұзын шаршап деміге,
Кешкісін әнді доғарып,
Даламның долы желі де
Үйықтайды дәнгे оранып [3, 114-115 бб.].

Қазақ поэзиясында теңіз тереңдік символы күйінде жырланып келеді. Теңіз бейнесі С.Жиенбаевтың да сырға толы жырларында көп кездеседі. Ақын мына бір өлеңінде теңізben бірге тебіренгендей болады:

Теңселіп жүрген сабылып,
Теңізде болдым неше күн.
Үстімде толқын жамылып.
Астыма толқын төседім.
Бұл болып бір кез түйіліп,
Бұрқанды бір күш денемде [3, 110-б.].

Сағи сазы – бұл қазақ лирикасындағы айрықша нұрлы, сырлы саз. Ол дпудыс, ол саз уақыт озған сайын қоғам, ұрпақтар толқыны жаңарған сайын қалың қоғамға жаңа сәнмен жаңара береді. Уақыт рухы, адамның азаматтық тебіренісі Сағи жырларында айқын сезіледі. Сағи Жиенбаев өлеңдеріндегі азаматтық үнді, шынайы азаматтық патриотизм өуенін, ұлттық мінезді бірден тануға болады. Әлі де талай көзі ашық, көкірегі ояу келешек ұрпақ сыршыл жүректі ақынның інжу-маржанға толы өлеңдерін оқып, туған жеріне шын берілген патриот, өз ұлтының беделін биікке көтеретін жарғын болашақ

өкілдері болады деген үлкен сенім, үміт бар.

С.Жиенбаевтың досы, қаламгер замандасы, ақын Faғу Қайырбеков былай дейді: «Егер нағыз ақындық сөзді алтынға тенесек, ... Сағи Жиенбаев – алтыны да өзінде, оны ұлгертертін шеберлігі де өзіндегі адам. ...Сағи тамаша талант болуымен қатар өте өнімді де жазып, көптеген кітаптары жарық қөрген, үлкен аумақты творчествосы бар, бір мақалада қаусыруға келмейтін мол қазыналы ақын. Ә, - дегенде әдеби сында қалыптасқан пікір – Сағи Жиенбаев – қазақ лирикасының танымал шебері. Мұны ол туралы барлық мақала мойындал жазған. Бірақ әлі күнге дейін «лирик» деген бұл томаға-түйік сөзді ешкім толық түсіндіре аламай келеді.

Сағидың лирикасының үлкен кейіпкері – қазақтың құба даласы, оның ішінде өзі туған жер Ақтөбе. Үстірт, Жем өзенінің бойы. Өйткені ол ең күшті, ең әдемі жырлары қайран жадау, жетім, қызықсыз өткен балалық па, соғыстың ауыр жылдарына арналған. Ол жылдар, әрине, сол туған жерінде өткен. Әлі күнге дейін маған сол бәріміздің басымыздан өткен балалықты Сағидай жеріне жеткізіп жырлаған ақын аз секілді. Ол Жұмекенде де, Тұманбайда да тамаша жырланған, бірақ сол жетімдікке қсоа даланың да жемтігін, өсімдік, шөптің де, аң мен құстың да бала көзімен көрінге тұтас суретін Сағи ғана салады» [4, 4-б.].

Ұлы Отан соғысы тақырыбы қай кездегіден бері поэзиямыздың алтын діңгегі. Сол дәуірдің ауыртпалығын басынан кешірген аын соғысты көрмесе де түйсіне білген. Сондай шығармасының бірі «Әлия» поэмасы. Ақын жаңа заман батырының бейнесін жасауға тырысады. Ызғарлы жердің сүмдигын көріп, басынан кешіріп журсе де оның отты жүрегі еш мойымайды. Ол өзінің ағайынына, бауырына жазған хатында да олардың көнілін көтере сөйлеп, көнілін жұбататын қайсар қыз. Ауылдан шыққан қыздың жүрегінде үлкен арман, ізгі қасиеттер жатады. Ақын кейіпкерлерге осы ұлылықтарды жиып береді. Сюжеті жағынан шағын құрылған поэманның идеясы да елге, жерге, Отанға деген сүйіспеншілік, махаббат, патриоттық сезім, ерлік пен қаһармандық. Әр жинақта табылатын Туған жер, Ана, Отан тақырыбы ақынның бүкіл шығармасын биік деңгейге көтеріп келген эстетикалық сезімді білдіреді.

Сағи Жиенбаев қазақтың байырғы даласында, Оймауыт деген онірінде дүниеге келген. Сол даласына жүрек түбінде жатқан інжу – маржанды әдемі жырларын арнайды.

Таныс маған даламның әр дыбысы,
Көл сыйбыры,
Жел шуы,
Тау күлкісі.
Сен сияқты-
Менің де бар бойымда
Шалғын иісі,

Гүл иісі, дәннің иісі [5, 11-б.] – дегендей, өлең өлкесінде өзіндік мінезі бар ақын осылай дейді. Осылайша туған жерімен сырласқан ақын жырларынан табиғат пен қасиетті де, қасіретті қазақ

даласының бала кезінен сақталған хош иісімен бірге, жаны жаз, көңілі шуақ, ақ пейілді адамдарға деген ыстық сезім лебі өседі.

Кейінірек ақын өзі:

Тұған далам жыр құйып тандайыма,

Жазыпты өлең менің де мандайыма.

Асыл атам, өзінен қалмайын деп,

Әлі келем жарысып, шалғайына! [5, 48-б.] – деп өлең

арнаған ақын атаның аулынан шығып, жыр елінің жасыл жайлауына тіккен туы бірден-ақ желбіреп көзге түсті.

Сол тұста поэзия әлемінде көрінген жас ақындарға көңіл аударған академик-жазушы М.Әуезов: «Сағи Жиенбаевтың бірқатар өлендерін сүйсініп оқыдым, оларда толып жатқан образ, көп шындық, көпшілікке ортақ шындық бар. Бір түрлі еліктіретін, сүйсіндіретін, окушыға бас игізетін, соншалық шындық пен бетке ыстық демі сезініп кеткендей көрінетін шыншылдық бар, поэзияға керек осы шыншылдық» [6, 3-б.] - деген болатын. Заманымыздың

занғар жазушысының ақ батасындағы осы сөз Сағи Жиенбаевтың Ақындығына халықтың үміт-сенімін арттыра түскендей болды.

Сағи ақынның жырларының калың жүртшылықтың жақын қабылдауының бірқатар ерекшеліктерінің бірі – оның тұған жерге деген асқан махаббаты, сүйіспеншілігі, мейрімі. Ақынның тұған жер туралы күмбезі күмбірлеген өлендерін оқырман қауымы оқи отырып, елге, тұған өлкеге деген сағынышын басып, жаны жадырап, бір марқайып қалатыны анық. Сағи Жиенбаев тұған жері туралы нәзік сырларын, көкейінде жатқан сезімдерін мына бір өлең жолдарында шебер суреттеп келтіреді:

Сенде тұңғыш жүрдім де,

Сенде тұңғыш құладым.

Сенде тұңғыш құлдім де,

Сенде тұңғыш жыладым.

Рет шөлдесем,

Сенің сүңқ ішкенім.

Тұңғыш рет терлесем,

Сенің көлің түскенім... [5, 28-б.]

Қарапайым сөздердің құдіреті жан-дуниенді баурап, әлдебір беймағұлым сезімдерге душар етеді. Ақын адам өміріндегі ең қымбытты, киелі, қасиеттің де бар байлығы да тұған жері дей келе, кестелі сөз өрнегімен өлең жолдарында келтіреді:

Жүргегімде жыр болса,

Наздылары сенікі.

Көкейімде күй болса,

Саздылары сенікі,

Менің тұла бойымның

Бұлан күші сенікі.

Кияға ұшқан ойымның

Қыран құсы сенікі

Қыран құсы сенікі [3, 54-б.]

Сонымен қатар ақын өзін кең жазиралы туған даласының ерке ұлы ретінде сезінеді. Туған жеріне балғын сәби күнінен бастап еркелеп, сырлы жырларына қосады. Сағи өлеңдері оқушы назарын бірден өзіне аударып, оның ыстық ықыласына ие болды. Көңілдегісін жасырмай, сырлы мен құпиясын ағынан жарыла бүкпей айтты да, өзіндік өлең кестесін даралады. Сөз азабын, сез құдыретін, оныңкиелі қасиетін ерте түсініп, жете мән берді.

Туған жердің келбетін әсерлі өлең жолдарымен мәнерлеген туындылар Сағидың бұрын соңды шыққан жинақтарының қай-қайсысында да баршылық. Мысалы «Ақтөбе әуендері», «Қарақалпақ жерінде», «Амудария», «Ыстықкөл самалы», «Туған ауыл» т.б. өлеңдерінде көркем бейнелейді. Туған жерімен сырласқан ақын жырларынан табиғат пен қасиетті де, қасіретті қазақ даласының бала кезінен сақталған хошиісімен бірге, жаны жазі көнілі шуақ, ақ пейілді адамдарға деген ыстық сезім лебі еседі.

Сағи Жиенбаевтың поэзиясының айтулы қасиеті – Отанға, туған жерге, биік адамдық атқа деген нәзік те асқақ сезімінде. С.Жиенбаев поэзиясының тәрбиелік мәні өте зор. Онда туған жерді қастерлеу, отанды сую, еңбекке баулу, адамгершілік, табиғат әсемдігін сезіне білу т.б алуан түрлі тақырыптарға жазылған өлеңдері ән болып төгілген, жыр болып шашылған.

Сағидың лирикасының үлкен кейіпкери – қазақтың құба даласы, оның ішінде өзі туған жер Ақтөбе, Үстірт, Жем өзенінің бойы. Ақынның балалық, жастық шағы осы Жем бойында өткен болатын. Ақын өзінің жүрек түбінде жатқан сырлы сезімдерін, туған жерге деген ерекше махаббатын мына бір өлеңінде беріледі:

Жем бойында өтті менің жас күнім,
Көргенім жоқ бірақ оның тасқынын.
Жатады тек көк жібектей судырап,
Маңдайынан сипап жердің тас құмын.
Лепірмейді жар құлатып, тас ұрып,
Көктемде де көрген емес асылып.
«Сен толқысан, толқын, - деп, - бірге мен»,
Жатқан емес көк теңізге асылып [3, 156-б.]

Туған дала, туған Оймауыт, туған Жемнің өзені осылай көз алдыңнан көп суретпен дөңгелене береді, ақын бір алтын жер шарын қолымен айналдырып отырған секілді. Ақынның «Оймауыт» деген жинағына туған жердің бейнесі, дала табиғатының сан алуан құбылыстары «Көкше көріністерінде» суреттеледі. «Қайран шеше», «Сәби даусы» атты жаңа поэмалары беріліп, кітаптың көркемдігін аша түеді. Ақынның қай жинағын алсаңыз да адам бойындағы адал қасиеттер жан сезімі, жүрек толғанысы, туған жердің әсем табиғаты, ел мен жерге деген сүйіспеншілік жырланады.

С.Жиенбаевтың «Қызығалдақ» атты балладасы тәмендегідей оқиғаға құрылған. Қанды қырғын соғыста жеңілген жүрттың билеушісінің жалғыз

баласы жау қолында тұтқын болып барады. Бір түйір перзентінен тірідей айырылып, ішқұса қүй кешкен патша ұлын аманатқа алған көршісіне елшілерін сан реттіңде аттандырып, керуен-керуен қазынаны қайта-қайта тарту еткенімен, ойындағысы орындалмайды. Арада талай жыл жылыстап өтіп, тұтқындағы бала – жігіт болып ер жетеді. Жат жұртқа кәдімгідей бауыр басып, бұрынғы өмірінің бәрін ұмытады. Ата-анасының оны елге қайтарамыз деген үміті әбден үзілуге қарайды.

Әр адам үшін өзі туып-өскен мекені әрқашан ыстық. Тұған жері үшін ол қолынан келгенше бәрін жасауға, өзінде бардың бәрін беруге дайын тұрады. Сағи Жиенбаев бұл туралы «О, Тұған жер, барымның» деген өлеңінде былай келтіреді:

*O, тұған жер, барымның
Сәттілері сенікі.
Балы болса жсанымның
Тәттілері сенікі.*

Тұған жер! Оған татымды теңеуді о заман да бұ заман, қандай ақын тапты екен. Ақын өлеңдерін оқып отырып, тұған жеріне, халқына деген сүйіспеншілікті анық, айқын көресің,

Ақ әжем – асқар тауындай
Шуданы тастап шумақтап.
Жататын оның жанында
Болмайтын қаяу,
Кіршік те.
Жатушы ем мен жайланаңып,
Үйірген әжем ұршықпен
Дүние қос айналып... [3, 159-б.].

немесе «Кемпірқосақ» өлеңіндегі оны ұстаймыз деп қуалаған балалар қандай тамаша балалар еді!

Асуши ек зымырап белдерден,
Қанша жер кеттік – андамай.
Жақындан келе бергенде,
Жылжитын тағы әр қарай [3, 254-б.].

Ұстаптайтын арман, ұстаптайтын уақыт пен балалық – кілең қашағандарды жалғыз кемпірқосақпен байлады ақын.

Суреттеп келіп, оқыстан ой түйіп, өлеңді қайырып тастау – Сағидың тамаша шеберлігі, айрықша әдісі. Бұл нағыз суреткерлік қой.

Корыта келгенде, Сағи Жиенбаев – тұған дала көрінісі, тіршілігі және оның шын мағынасындағы дүние құбылсын, нәзік көріністерін қалт жібермей бақылап, тұған дала көрінісін шынайы қалпында бейнелей білген қырағы суреткөр болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Куандық Шаңғытбаев. Арманы асқақ ақын. «Ақтөбе» газеті, 1978 ж. №31.
- 2 Бағдат Кәрібозұлы. Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты. Ф.Ф.Д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы – 1997.
- 3 С.Жиенбаев. Нан мен тұз.- Алматы: «Жазушы» 1984 ж.
- 4 Faфу Қайырбеков. Алтын қазған. Саги туралы сөз. «Қазақ әдебиеті», №46. 12.11.2004.
- 5 С.Жиенбаев. Үш томдық шығармалар жинағы. II том. Алматы: «Жазушы», 1991ж.
- 6 М.Әуезов. Жыл келгендей жаңалық сезінеміз // Лениншіл жас. - 1960, 28 желтоқсан.

Ablaeva Z.R.¹, Niyazova F.M.¹

¹Baishev university

ТЕМА РОДНОЙ ЗЕМЛИ В ПОЭЗИИ САГИ ЖИЕНБАЕВА

Аннотация

В этой статье рассматривается тема родного края, родины в произведениях поэта Саги Жиенбаева, а также монолог, поэтическая личность «я», лирический образ поэта. Анализируются стихотворения и художественно-стильные особенности творческой лаборатории поэта.

Ключевые слова: поэт, поэзия, родной край, лирика, стиль, стих.

Ablaeva Z. R.¹, Niyazova G.M.¹

¹Baishev University

THE THEME OF THE NATIVE LAND IN THE POETRY OF ZHIENBAYEV'S SAGA

Abstract

This article discusses the theme of the native land, the homeland in the works of the poet Sagi Jienbaev, as well as a monologue, poetic personality "I", the lyrical image of the poet. The poems and art-stylish features of the poet's creative laboratory are analyzed.

Key words: poet, poetry, native land, lyrics, style, verse.

ЭКОНОМИКА ІЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 06.39.31

ИНВЕСТИЦИОННЫЕ УСЛУГИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ
И ИХ ПРОДВИЖЕНИЕ НА РЕГИОНАЛЬНЫХ
ФИНАНСОВЫХ РЫНКАХ

Рыкова И.А.¹, Уварова Е.¹, Лыгина О.И.²,
Конратбаева Р.², Нуржанов Б.²

¹ФГБОУ ВО «Орловский государственный
университет экономики и торговли» (Россия)

²Башкент Актобе (Казахстан)

Аннотация

В условиях динамичного развития финансовых рынков и распространения цифровых технологий потребители предъявляют спрос на высокодоходные и инновационные продукты, которые могут составить достойную альтернативу банковским депозитам. В этой связи коммерческие банки активизируют свою деятельность по продвижению инвестиционных продуктов как для институциональных, так и для розничных клиентов. Причем региональные финансовые рынки открывают для инвестиционного банковского бизнеса широкие возможности.

Ключевые слова: *банк, инвестиционные услуги, региональные финансовые рынки.*

Введение

Общепризнанным фактом является то, что развитый сектор финансового посредничества способен эффективно трансформировать сбережения в инвестиции, перераспределять риски между экономическими агентами, обеспечивать обмен экономической информацией и стимулировать таким образом экономический рост. При этом роль и влияние банковских и небанковских финансовых институтов в этом процессе неоднородны и обусловлены функционирующей в той или иной стране моделью финансовой системы. Кроме того, каждой стадии финансового развития страны соответствует своя модель финансового сектора, и отдельные институты могут выполнять более или менее значимую роль на отдельных этапах функционирования национальной и мировой экономики.

Процессы финансовой глобализации в значительной мере сглаживают различия между странами с так называемой банкоцентричной или континентальной системой (bank based financial system), ориентированной на банковское финансирование, и небанковской (рыночной) или ангlosаксонской системой (market based financial system), ориентированной на рынок ценных бумаг и систему институциональных инвесторов. Сегодня в научном

сообществе имеется достаточно мнений о том, что развитие процессов экономической глобализации и интеграции обуславливает постепенную конвергенцию двух существующих моделей финансовых систем, сглаживание различий между странами, их применяющими, и формирование так называемой смешанной модели, при которой на финансовом рынке действуют и банковские учреждения (универсальные и специализированные) и небанковские (профессиональные участники).

Межстрановые различия в структуре финансовых секторов объясняются подстройкой структуры финансовой системы под особенности той или иной экономики. При этом сохраняются национальные особенности, предопределяющие влияние тех или иных финансовых институтов на внутренние процессы, протекающие в экономике.

Наиболее заметны процессы конвергенции финансовых моделей в инвестиционном бизнесе, поскольку классические банковские учреждения все больше проникают в этот сегмент рынка и составляют серьезную конкуренцию небанковским финансовым посредникам. Это касается большинства стран постсоветского пространства и в частности, России, где традиционно были сильны именно банковские финансовые институты. Однако классические депозитно-кредитные операции, уже давно не покрывают запросы современных потребителей финансовых услуг, в связи с чем необходимость в продвижении инвестиционных операций банков не вызывает сомнения.

При этом особую актуальность данный тезис приобретает применительно к региональным финансовым рынкам, поскольку здесь ниша инвестиционных финансовых продуктов как для корпоративных, так и для розничных клиентов, остается в значительной степени незаполненной.

Методы

Теоретическую основу исследования составляют источники по вопросам инвестиционного банковского бизнеса и функционирования региональных финансовых рынков. Применены методы количественного анализа статистических данных по инвестиционной активности на финансовом рынке, а также методы социологического исследования с целью выявления инвестиционных предпочтений российских граждан.

Результаты и обсуждение

Для стран с большой географической протяженностью, таких как Россия и Казахстан, характерной особенностью всегда была высокая концентрация финансового капитала в столичных городах и крупных центрах и, соответственно, слабость региональной инвестиционной инфраструктуры. Из всех необходимых институциональных элементов финансового рынка в регионах наиболее ощутимо были представлены лишь кредитные организации, а инвестиционные компании, как правило, в регионы не шли.

Кроме того, основной ресурс финансового рынка, как известно, сосредоточен у физических лиц, а значит требует особого внимания к

региональной «рознице». В этой связи именно банки с их многолетним опытом работы с индивидуальными вкладчиками обеспечили себе лояльность клиентов уже в статусе индивидуальных инвесторов и предложили им самые разнообразные сервисы как альтернативу банковским депозитам.

В результате небанковские финансовые посредники так и не смогли составить серьезную конкуренцию банкам, а последние, развиваясь по принципу цифрового финансового гипермаркета, обеспечили себе все условия для экспансии в регионы.

Этому способствуют и макроэкономические факторы. Так, в России в условиях проводимой Центральным Банком политики по планомерному снижению ключевой ставки, значительно снизилась привлекательность банковских депозитов. В то же время, по данным Росстата, объем денежных накоплений населения в 2018 году вырос почти на 2,9 трлн. руб. или на 9,4% по сравнению с 2017 годом, что характеризует увеличение склонности к таким сбережениям. Причем, вклады, по-прежнему, составляют в них подавляющую долю - 67,0 и 66,3%, соответственно, в 2017 и 2018 гг. (таблица 1).

Таблица 1.

Объем и состав денежных накоплений населения без учета вкладов на валютных счетах и денежной наличности в иностранной валюте

Всего накоплений, млрд. руб.	в том числе					
	остатки вкладов		остатки наличных денег		ценные бумаги	
	млрд. руб.	в % к общему объему накоплений	млрд. руб.	в % к общему объему накоплений	млрд. руб.	в % к общему объему накоплений
на 1 января 2018 г.						
30788,5	20640,8	67,0	5349,5	17,4	4798,2	15,6
на 1 января 2019 г.						
33683,1	22348,4	66,3	6315,2	18,8	5019,5	14,9

Для российских граждан такая ситуация является вполне привычной. Кроме того, значительную часть средств частные инвесторы, по-прежнему, хранят в виде валюты. И это тоже традиционная для России модель инвестиционного поведения, особенно среди долгосрочных инвесторов. Она основана она на долгосрочном росте курса доллара и евро к рублю.

Причины столь консервативного инвестиционного поведения кроются еще в советской философии и менталитете граждан, которые просто не имели никаких альтернатив банковским вкладам. В то же время с приходом новых поколений интерес к инвестиционным продуктам постепенно растет, и физические лица все больше обращают свое внимание на фондовый рынок.

В настоящее время лишь около 2 млн. россиян инвестируют на фондовом рынке, и для страны с населением в 146 млн. человек — это, безусловно, крайне мало. Тем не менее для российского финансового рынка эта цифра существенная. Большинство этих людей пришли в инвестиции лишь в прошлом

году, а Московская биржа зарегистрировала рекордный приток розничных клиентов: по итогам 2018 года на российском фондовом рынке клиенты открыли более 700 000 счетов, количество розничных инвесторов превысило 2 млн, число открытых ими счетов составило 3 млн. [1].

Российскому рынку понадобилось 18 лет, чтобы привлечь свой первый миллион розничных инвесторов – это произошло в 2013 году. На второй миллион понадобилось уже 6 лет. Причем основную массу розничных инвесторов в прошлом году на рынок привели крупные банки.

Общая сумма средств, размещенная гражданами на российском фондовом рынке, удвоилась в течение 2018 г., превысив сумму 2 трлн. руб. (рисунок 1).

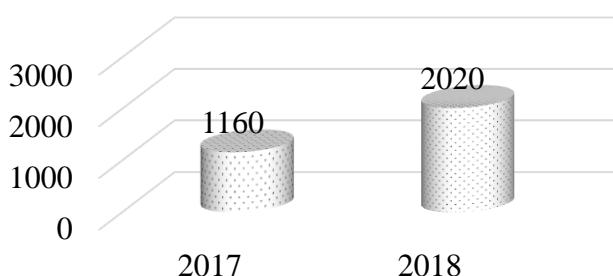

Рисунок 1 - Сумма средств, размещенная гражданами РФ на фондовом рынке, млрд. руб.

Уровень инвестиционной активности российских частных инвесторов в целом характеризуют данные о составе и количественных характеристиках инвесторской базы на рынке ценных бумаг, поскольку именно этот сектор позволяет осуществлять вложение средств с целью получения дохода. По данным Группы «Московская биржа» можно проанализировать динамику числа участников торгов, совершающих операции на фондовом рынке.

Как можно увидеть на рисунке 2, общее количество инвесторов российского финансового рынка демонстрирует долгосрочную поступательную тенденцию к росту. При этом в 2017 г. рост количества клиентов был более интенсивным, чем в предыдущие годы.

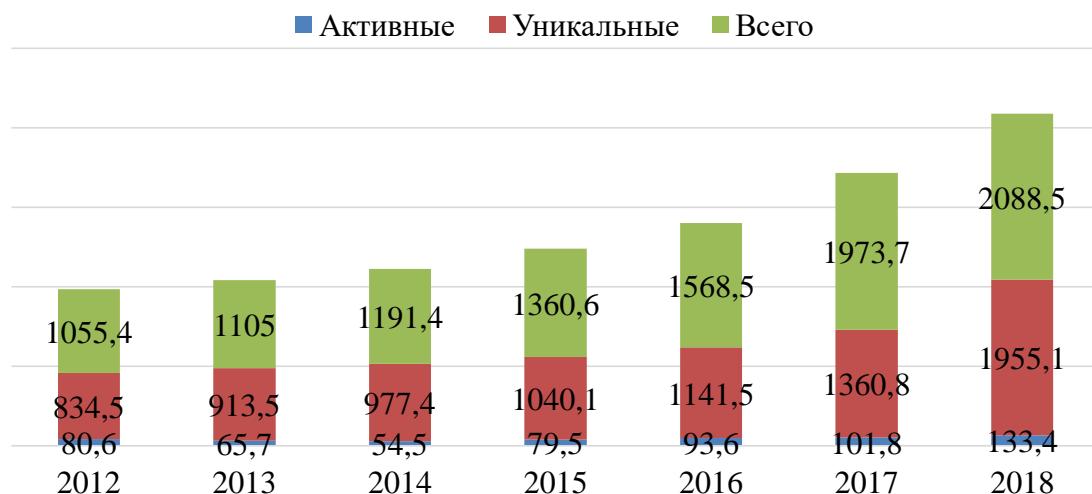

Рисунок 2 - Динамика инвесторской базы российского финансового рынка, тыс. человек [2]

Текущее состояние российского финансового рынка характеризует и то, что сегодня очень динамично развиваются цифровые инвестиционные сервисы. Количество счетов, открываемых он-лайн с помощью систем удаленной идентификации, увеличилось в течение 2018 г. практически в два раза с 40 тысяч счетов до 75 тысяч. Кроме того, за последние два года на фондовый рынок с онлайн-приложениями для розничных инвесторов пришли Сбербанк, Тинькофф Банк, Альфа-банк и ВТБ. Новая волна молодых инвесторов открывает для себя рынок именно через онлайн-приложения. И главными бенефициарами цифровой трансформации стали Сбербанк и Тинькофф Банк: почти две трети новых счетов на Московской бирже в 2018 году было открыто в этих банках. Тинькофф Банк получил брокерскую лицензию в 2018 году, и за прошлый год через платформу «Тинькофф Инвестиции» клиенты открыли 285 000 новых счетов. Приложение «Сбербанк Инвестор» появилось в июне 2017 года. За 2018 год количество клиентов брокерского обслуживания банка увеличилось в два раза, до 544 000 человек. При этом 85% клиентов открыли счет онлайн. В Альфа-банке из 38 000 новых брокерских счетов, открытых в прошлом году, 76% были открыты онлайн [3].

Таким образом, распространение цифровых технологий позволяет решать проблему территориальной удаленности потенциальных инвесторов от крупных финансовых центров и способствует массовому вовлечению розничных клиентов в инвестиционный бизнес. Причем именно банковские кредитные организации становятся основными проводниками на этом рынке.

Заключение

В текущих макроэкономических условиях можно говорить о ряде объективных предпосылок для развития инвестиционного банкинга и о его активном продвижении на региональные финансовые рынки. Этому способствуют, прежде всего, благоприятные для всей финансовой инфраструктуры качественные технологические изменения.

Перед российским финансовым рынком сегодня стоят весьма масштабные задачи, поскольку его дальнейшее развитие может обеспечить в стране более сбалансированный, основанный на инновациях и стабильный в долгосрочной

перспективе экономический рост. Построение высокотехнологичной и конкурентной на мировом уровне индустрии финансовых услуг может повысить диверсификацию национальной экономики как напрямую, так и косвенно – через предоставление инвестиционных ресурсов для развития наиболее динамичных отраслей реального сектора. В этой связи банковским финансовым институтам следует лишь активизировать свою маркетинговую политику по продвижению инвестиционных продуктов.

Список использованной литературы:

- 1 Вложения на триллион. Россияне принесли на фондовый рынок рекордную сумму [Электронный ресурс] – Режим доступа:
<https://legalforex.ru/v-2018-godu-rossijskie-investory-vlozhili-v-fondovyj-rynok-1-trln-rublej.html>
- 2 Российский фондовый рынок: взгляд на 2019г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.russ-invest.com/upload/iblock/700/7000a4944e19c56b1102f28c4844418e.pdf>
- 3 Частные инвесторы получили возможность пополнять брокерские счета с использованием Системы быстрых платежей [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://naufor.ru/tree.asp?n=17964>

Рыкова И. А.¹, Уварова, Е. ¹, Лыгина О. И. ²,
Конратбаева Р. ², Нұржанов Б. ²,
¹Орел мемлекеттік
экономика және сауда университеті
¹Баишев Университеті

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРИ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ӨҢІРЛІК ҚАРЖЫ ҚЫЗМЕТТЕРИ НАРЫҒЫ

Аннотация

Қаржы нарықтарының серпінді дамуы және цифрлық технологияларды тарату жағдайында тұтынушылар банк депозиттеріне лайықты балама құрауы мүмкін жоғары табысты және инновациялық өнімдерге сұраныс ұсынады. Осылан байланысты коммерциялық банктер институционалдық және бөлшек клиенттер үшін инвестициялық өнімдерді жылжыту жөніндегі өз қызметін жандандырады. Өңірлік қаржы нарықтары Инвестициялық банк бизнесі үшін кең мүмкіндіктер ашады.

Кілт сөздер: банк инвестициялық қызметтер, өңірлік қаржы нарықтары.

Rykova I.A.¹, Uvarova E.¹, Lygina O.I.²,

Konratbaeva R.², Nurzhanov B.²

¹Orel State University of Economics and Trade

²Baishev University

INVESTMENT SERVICES OF COMMERCIAL BANKS AND THEIR PROMOTION IN REGIONAL FINANCIAL MARKETS

Abstract

With the dynamic development of financial markets and the spread of digital technologies, consumers are demanding highly profitable and innovative products that can provide a worthy alternative to bank deposits. In this regard, commercial banks are stepping up their activities to promote investment products for both institutional and retail clients. Moreover, regional financial markets offer a wide range of opportunities for investment banking business.

Keywords: *bank, investment services, regional financial markets.*

МРНТИ 06.73.17

Альмуратов А.А.¹, Калаганова Н.К.¹

¹Башгов университет

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА РК (НА ПРИМЕРЕ АО «НК «ҚАЗАҚСТАН ТЕМІР ЖОЛЫ»)

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы развития железнодорожного транспорта, являющейся важнейшей составляющей транспортной системы РК, результаты анализа и оценки эффективности действующей стратегии и конкурентоспособности одной из основных национальных компаний железнодорожного транспорта АО «НК «Қазақстан Темір Жолы»

Ключевые слова: *железнодорожная отрасль, сеть железных дорог, перевозка грузов и пассажиров, эффективность стратегии развития предприятия*

В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «**Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана**» поставлена задача провести анализ эффективности государственных холдингов и нацкомпаний [1].

Общие тенденции развитии железнодорожного транспорта показывают, что для решения проблемы экономической эффективности железнодорожных перевозок, повышения конкурентоспособности отрасли по отношению к другим видам транспорта и, как следствие, достижения инвестиционной привлекательности предприятий отрасли необходимо разделить задачи

эксплуатации сети железных дорог (естественную монополию) и перевозок грузов и пассажиров - деятельность, где перевозчики могут конкурировать между собой, стараться сделать свои услуги более дешевыми и привлекательными, где должен развиваться рынок. При этом необходимость структурного реформирования железнодорожной отрасли РК обусловлена не столько проблемами несовершенства бизнес-процессов и необходимостью сокращения издержек управления, повышения конкурентоспособности железнодорожных перевозок, вызванных оттоком традиционных клиентов, сколько остройшей потребностью в масштабных инвестициях, без которых отрасль становится тормозом развития экономики Казахстана.

В настоящее время в результате сокращения спроса на основную номенклатуру казахстанского экспорта на основных международных рынках снизились объемы перевозок. Также на падение объемов повлияла geopolитическая нестабильность и санкционная политика в отношении России, ключевого торгового партнера Казахстана. Ухудшение макроэкономической ситуации может привести к дальнейшему снижению объемов вложения инвестиций в экономику в целом, одним из последствий которого будет уменьшение объемов перевозок в стране.

Железнодорожный комплекс любой страны служит важнейшей составляющей ее транспортной системы. Неблагоприятные внешние факторы оказали влияние на действующую стратегию АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы».

Активы АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» в 2018 году составили 516,2 млрд. тенге (в 2017 году – 600,2 млрд. тенге), уменьшение на 84 млрд. тенге (таблица 1).

Таблица 1

Активы АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы», тыс. тенге

Показатели	2018г.	2017г.	Изменение (+ , -)
Долгосрочные активы			
Основные средства	390597266	403711130	-13113864
Нематериальные активы	500758	809328	
Инвестиции	3024061	240511	+2783550
Прочие долгосрочные активы	16005924	16185518	
Займы выданные	63582145	140589843	-77007698
Итого долгосрочных активов	473710174	561536330	
Текущие активы			
Товарно-материальные запасы	5148354	3887412	+1260942
Торговая дебиторская задолженность	12006899	4591833	+7415066
Прочие финансовые активы	6709168	12517759	-5808591
Предоплата по подоходному налогу	698987	1176680	-477693
Переплата по прочим налогам	5759078	6236620	-477542

Прочие текущие активы	1240868	2144589	-903721
Текущая часть долгосрочных займов выданных	629498	1464234	-834736
Денежные средства и их эквиваленты	2062138	6443068	-4380930
	34254990	38462195	-4207205
Активы, предназначенные для продажи	8188576	152763	+8035813
Итого текущих активов	42443566	38614958	+3828608
Итого активов	516153740	600151288	-83997548
Примечание – составлено автором на основании источника [2]			

Собственный капитал АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» в 2018 году составил 91,7 млрд. тенге (в сравнении с 2017 годом (127,5 млрд. тенге) уменьшился на 35,8 млрд. тенге.

Оценка эффективности стратегии развития предприятия как соотношение результата и затрат заключается в анализе результата от ее реализации и расчета совокупной стоимости стратегии, иными словами затрат на ее реализацию. Результатом разработанной стратегии развития предприятия является денежный доход от действий в рамках выбранной стратегической альтернативы [3].

Доходы АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» от реализации услуг на конец 2018 года составили 106,6 млрд. тенге, и остались практически на уровне 2017 года (таблица 2).

Таблица 2
Доходы АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» от реализации услуг, тыс. тенге

Показатели	2018г.	2017г.	Изменение (+, -)
Доходы от оперирования вагонами	83194920	73569839	+9625081
Доходы от сдачи в аренду вагонов	18089135	22875084	-4785949
Доходы по транспортно-экспедиционной деятельности	2225519	7020742	-4795223
Прочие доходы от продажи товарно-материальных ценностей	1989861	2099440	-109579
Доходы от ремонта грузовых вагонов	890065	629559	+260506
Штрафы полученные	186939	282509	-95570
Всего	106576439	106477173	+99266
Примечание – составлено автором на основании источника [2]			

В структуре доходов наибольшую долю (78%) занимают доходы, полученные от оперирования грузовым вагонным парком и от передачи в имущественный найм (аренду) грузовых вагонов (17%). Остальная часть приходится на:

- доходы от экспедиторской деятельности;
- доходы от финансирования и прочие.

В 2018 году 97% доходов получено от оказания услуг по оперированию вагонами от компаний резидентов РК (в 2017году – 93 %)

Доходы от перевозок различаются в зависимости от сегмента рынка, определяемого видом сообщения и родом груза.

Из указанных сегментов перевозок можно выделить три группы:

1 группа – низкодоходные перевозки: каменный уголь (экспорт, межобластное сообщение), руда (экспорт, межобластное сообщение), строительные грузы (импорт), хлебные грузы (экспорт, межобластное сообщение), остальные грузы (межобластное сообщение);

2 группа – высокодоходные перевозки: нефтяные грузы (экспорт), черные металлы (экспорт, импорт, межобластное сообщение), химические и минеральные удобрения (экспорт, импорт, межобластное сообщение), остальные грузы (импорт);

3 группа – самоокупаемые перевозки: каменный уголь (импорт), нефтяные грузы (импорт, межобластное сообщение), руда (импорт), строительные грузы (экспорт, межобластное сообщение), хлебные грузы (импорт), остальные грузы (экспорт) [4].

В структуре расходов наибольшую долю занимают расходы на:

- финансирование (расходы на обслуживание займов);
- расходы по порожнему пробегу и простою грузовых вагонов;
- амортизацию основных средств;
- на ремонт вагонов.

Кроме того, структуру расходов составляют административные расходы, расходы по налогам, на материалы, и прочие расходы.

Анализ отчета о прибылях и убытках за последние три года показал не только снижение общей совокупной прибыли, но и наличие убытка по итогам 2018года (таблица 3).

Таблица 3

Динамика прибыли АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» за 2016 – 2018гг., тыс. тенге

Показатели	2018г.	2017г.	2016г.
Валовая прибыль	22215537	34468271	38673045
Операционная прибыль/убыток	14286721	24412818	31050067
Прибыль/убыток за	(35493725)	2069997	13936189

год			
Прочая совокупная прибыль	(5139)	(77113)	(33713)
Общая совокупная прибыль/убыток	(35498864)	1992884	13902476
Примечание – составлено автором на основании источника [2]			

Деятельность предприятия становится убыточной по итогам деятельности за 2018год. В 2016 году прибыль от деятельности составила – 13902476 тыс. тенге, в 2017 году –1992884 тыс. тенге. Величина убытка по итогам деятельности за 2018 год составила – 35498864 тыс. тенге.

На протяжении рассматриваемого периода наблюдается постепенное снижение активности финансово-хозяйственной деятельности АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы». Наблюдаются также тенденция ухудшения финансового состояния компании – снижение показателей выручки и отрицательный финансовый результат. Снижение эффективности технологии процесса перевозок является результатом ухудшения работы станций, усложнения технологии переработки составов на технических станциях и маневровой работы, усложнения процедуры согласования заявки на перевозку, проблем с планированием погрузки, с техническим и коммерческим осмотром вагонов, экипировкой локомотивов.

В 2018 году торговая дебиторская задолженность за услуги оператора вагонов составила 1080353 тыс. тенге, в 2017 году – 2410724 тыс. тенге. Торговая дебиторская задолженность за оказанные услуги связанным сторонам составила 84,5%, в 2017 году – 10%, от общей суммы торговой дебиторской задолженности. В 2018году, как и в 2017 году торговая дебиторская задолженность, в основном, включает задолженность от покупателей из РК (таблица 4).

Таблица 4

Влияние краткосрочной торговой и прочей дебиторской задолженности на стратегию АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» тыс. тенге

Показатели	2018г.	2017 г.	Изменение+,-
Торговая дебиторская задолженность связанных сторон	10613122	472466	+10140656
Торговая дебиторская задолженность третьих сторон	1940216	4270077	-2329861
Задолженность работников	15339	20303	-4964
Прочая краткосрочная дебиторская задолженность	1022712	796113	+226599
	13591389	5558959	+8032430
Минус: резерв по сомнительным долгам	(1016391)	(420107)	
Итого	12574998	5138852	+7436146
Примечание – составлено автором на основании источника [2]			

Рассчитанные показатели ликвидности представлены в таблице 5

Таблица 5

Показатели ликвидности АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» за 2016-2018 годы

Коэффициент	2016 г.	2017г.	2018г.	Отклонение 2018г. к 2017 г.
EBIDTA, млн. тенге	45745	43452	36088	-7364
Коэффициент текущей ликвидности	1,475	1,444	1,441	-0,003
Примечание – составлено автором на основании источника [2]				

Как показывают результаты расчета в АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» наметилась тенденция к снижению платежеспособности, что говорит о возможности финансового риска и тенденции ухудшения финансового состояния данной фирмы. Снижение значения коэффициента текущей ликвидности в сопоставлении с анализом обрачиваемости дебиторской задолженности и «ростом ее возраста» указывает на повышение вероятности риска.

В результате трансформаций на железнодорожном транспорте РК возникает необходимость выработки новых подходов к формированию стратегии, принципов и методов стратегии развития организаций отрасли.

Ковени М. отмечает: «Результативная оценка эффективности бизнеса призвана помочь компаниям:

- ставить в один ряд стратегические цели, исходящие от высшего уровня, и инициативы, исходящие от низшего уровня;
- своевременно выявлять возможности и проблемы;
- устанавливать приоритеты и распределять ресурсы в соответствии с этими приоритетами;
- менять оценки вслед за изменениями в основополагающих процессах и стратегиях;
- распределять обязательства, сопоставлять фактическую деятельность с обязательствами, признавать и поощрять выполненные задачи;
- предпринимать действия по совершенствованию процессов и процедур, если это оправдано;
- делать планирование и прогнозирование более надежными и своевременными [5].

АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» уделяет особое внимание развитию инновационной деятельности. В ходе реализации программы капитальных вложений на 2018 год проведена работа по техническому оснащению своих четырех вагоноремонтных депо (ВРД) на станциях Арысь, Уральск, Кушмурун и Балхаш на сумму 157 млн. тенге.

С 2017 года начало реконструкцию производственных цехов ВРД Кушмурун на сумму более 500 млн. тенге. Проект реконструируемого

производственного комплекса предусматривает обеспечение качественно отремонтированными запасными частями и деталями грузовых вагонов для вагоноремонтных предприятий.

Цель реконструкции – увеличение производительной мощности выпуска грузовых вагонов из плановых видов ремонта и снижение себестоимости ремонта.

По результатам 2018 года казахстанский рынок операторов вагонов насчитывает 190 компаний-собственников подвижного состава, на балансе которых числятся более 128 тысяч грузовых вагонов.

Конкурентоспособность железнодорожного транспорта - способность больше перевезти грузов с меньшими затратами на конкурентном рынке.

Конкурентоспособность при грузовой перевозке включает в себя ряд факторов:

- качество транспортной обеспеченности;
- качество эксплуатационной работы;
- качество услуги клиентам и стоимость перевозок.

Эффективность действующей стратегии и конкурентоспособность АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» находится в тесной зависимости от относительной его рыночной позиции. Оценка и интерпретация этих позиций даёт основание для определения возможной линии поведения на рынке.

Для рынка транспортных услуг характерны жёсткая конкуренция между видами транспорта, борьба за клиента, стремление увеличить объёмы выполняемых перевозок и получить большую прибыль. Вот почему в условиях рыночной экономики для железных дорог особое значение имеет реализация всех возможностей, обеспечивающих экономическую эффективность работы, то есть получение максимальной отдачи при минимуме издержек.

В условиях рыночных отношений каждый грузовладелец стремится использовать такой вид транспорта, который удовлетворит его требования по стоимости и качеству обслуживания. При повышении качества работы по грузовым перевозкам необходимо улучшать качественные показатели эксплуатационной работы во всех звеньях процесса перевозок (от приема грузов от отправителей до сдачи грузов получателям), и обеспечивать фирменное обслуживание грузовладельцев по скорости перевозок и комплексности доставки грузов «от двери до двери».

Анализ показал, что АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» является субъектом рынка, занимающим доминирующее положение по предоставлению услуг оператора платформ, оператора крытых вагонов, услуг аренды железнодорожного подвижного состава. Основные конкуренты АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» представлены в таблице 6.

Таблица 6

Основные конкуренты АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы»

Конкуренты предприятия	Единицы	%
В сегменте «крытые вагоны»		
ТОО «Исткомтранс»	700	0,06
ТОО «ТексолТранс»	413	0,04
АО «Тенгизтрансгаз»	350	0,03
В сегменте «цистерны»		
ТОО «Исткомтранс»	7275	19
ТОО «ТексолТранс»	3206	1
ТОО «Petroleum»	3247	1
ТОО GE Logistics	2822	0,08
В сегменте «полувагоны»		
ТОО «ТрансКом»	7042	13
ТОО «Богатырь Транс»	3194	0,06
ТОО «Исткомтранс»	2453	0,04
ТОО «МЭК Транссистема»	1524	0,03
ТОО «Euroasia Transit Group»	1193	0,02
В сегменте «платформы»		
ТОО «МЭК Транссистема»	297	14
Примечание – составлено автором на основании источника [2]		

Таким образом, действующую стратегию АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» можно охарактеризовать как стратегию усиления позиций на рынке, при которой фирма делает все, чтобы с данным продуктом на данном рынке завоевать лучшие позиции. Для реализации этой стратегии требуются большие маркетинговые усилия. Реализация этой стратегии допускает также осуществление так называемой «горизонтальной интеграции», при которой фирма пытается установить контроль над своими конкурентами.

Вместе с тем, сегодняшний рынок операторских услуг представлен большим перечнем как казахстанских участников, так и операторов других стран. При этом значительную долю перевозок начинают занимать крупные российские операторы вагонов.

Отмечается постепенное снижение активности финансово-хозяйственной деятельности АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы». Наблюдается также тенденция ухудшения финансового состояния компании – снижение показателей выручки и отрицательный финансовый результат.

Для увеличения своей доли в единой транспортной системе страны и улучшения финансового состояния на железнодорожном транспорте необходима диагностика стратегического потенциала и разработка мероприятий по повышения конкурентоспособности и эффективности АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы».

Эффективность действующей стратегии и конкурентоспособность АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы» находится в тесной зависимости от относительной его рыночной позиции. Оценка и интерпретация

этих позиций даёт основание для определения возможной линии поведения на рынке.

Анализ показал, что АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы» является субъектом рынка, занимающим доминирующее положение по предоставлению услуг оператора платформ, оператора крытых вагонов, услуг аренды железнодорожного подвижного состава.

Вместе с тем, отмечается постепенное снижение активности финансово-хозяйственной деятельности АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы» .

10. Направления повышения эффективности стратегии развития организации АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы» определяются стратегическими целями, стоящими перед предприятием. У организации АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы» есть хороший потенциал развития.

Перспективными направлениями развития АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы» определены:

- расширение деятельности по оперированию грузовыми вагонами;
- обновление парка грузового подвижного состава;
- совершенствование системы организационного управления;
- соответствие мировым образцам стандартов и качества услуг;
- энергосбережение и повышение энергоэффективности.

Для реализации поставленных стратегических целей, а также учитывая существующие возможности и ограничения, АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы» сфокусируется на шести блоках стратегических инициатив:

1. Развитие функции продаж на внутреннем рынке.
2. Повышение утилизации собственных вагонов.
3. Развитие контейнерного транзита.
4. Повышение эффективности грузовых перевозок.
5. Повышение операционной эффективности.
6. Развитие проектного офиса (для повышения эффективности и сокращения срока реализации стратегических инициатив).

Таким образом, направлениями повышения эффективности стратегии развития АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы» являются:

- создание экономически эффективной, надежной и безопасной современной модели предприятия рыночного типа;
- завоевание конкурентных позиций по грузоперевозкам;
- оказание качественных услуг и их соответствие мировым стандартам;
- повышение удовлетворенности клиентов за счет улучшения качества услуг, оказываемых в рамках заключенных договоров;
- развитие транспортно-логистической деятельности на основе логистического консалтинга;
- внедрение новой технологии - интермодальной технологии перевозок;
- применение современных информационных технологий;
- участие в реализации социальных, экологических программ.

Общие тенденции развитии железнодорожного транспорта показывают, что для решения проблемы экономической эффективности железнодорожных перевозок, повышения конкурентоспособности отрасли по отношению к другим видам транспорта и, как следствие, достижения инвестиционной привлекательности предприятий отрасли необходимо разделить задачи эксплуатации сети железных дорог (естественную монополию) и перевозок грузов и пассажиров - деятельность, где перевозчики могут конкурировать между собой, стараться сделать свои услуги более дешевыми и привлекательными, где должен развиваться рынок. При этом необходимость структурного реформирования железнодорожной отрасли РК обусловлена не столько проблемами несовершенства бизнес-процессов и необходимостью сокращения издержек управления, повышения конкурентоспособности железнодорожных перевозок, вызванных оттоком традиционных клиентов, как это было в последние десятилетия XX в. в Европе, сколько остройшей потребностью в масштабных инвестициях, без которых отрасль становится тормозом развития экономики Казахстана.

Список использованной литературы:

- 1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» - НурСултан, 2 сентября 2019 г.-
http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana
- 2 Отчетные материалы АО «Национальная Компания «Қазақстан темір жолы»
- 3 Царикаев А.Ю. Совершенствование методики разработки стратегии развития промышленных предприятий // Креативная экономика. — 2010. — № 9 (45). — С. 11-16.
- 4 Бровкина А.В. Инвестиционная стратегия транспортных компаний: содержание и структуризация - <http://cyberleninka.ru/>
- 5 Ковени М. Стратегический разрыв: Технологии воплощения корпоративной стратегии в жизнь Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. — 232 с.

*Альмуратов А.А¹., Калаганова Н.К¹.
¹Баишев университет*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТЕМІР ЖОЛ КӨЛІГІНІҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ («ҚАЗАҚСТАН ТЕМІР ЖОЛЫ» АҚ» ҰК МЫСАЛЫНДА)

Аннотация

Мақалада «Қазақстан Темір Жолы»ҰК» АҚ Қазақстан

Республикасындағы темір жол көлік жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын негізгі ұлттық компаниясының қолданыстағы стратегияның тиімділігін және бәсекеге қабілеттілігін талдау және бағалау нәтижелері мен дамыту мәселелері қарастырылады.

Кітм сөздер: темір жол саласы, темір жол желісі, жүк және жолаушылар тасымалы, кәсіпорынның даму стратегиясының тиімділігі

Almuratov A.A.¹, Kalaganova N.K.¹
¹Baishev University

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF RAILWAY TRANSPORT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN (ON THE EXAMPLE OF JSC " NC " KAZAKHSTAN TEMIR ZHOLY»)

Abstract

This article discusses the problems of development of railway transport, which is the most important component of the transport system of the Republic of Kazakhstan, the results of analysis and evaluation of the effectiveness of the current strategy and competitiveness of one of the main national railway transport companies JSC " NC " Kazakhstan Temir Zholy»

Keywords: railway industry, railway network, transportation of cargo and passengers, efficiency of enterprise development strategyПеревод на каз и англ

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 87.55.33

Хамыт А.А.¹, Шаханова А.Г.¹, Рысбеков Н.М.¹,
¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

ТАБИГИ РАДИАЦИЯЛЫҚ ФОН АДАМГА ӘСЕР ЕТУ КӨЗІ РЕТИНДЕ

Аннотация

Мақалада «табиғи радиациялық фон» түсінігі туралы айтылады. Беккерельдің радиацияның ашылу тарихы жер бетінде ғана емес, сондай-ақ әлемнің басқа да объектілерінде табиғи радиациялық фон бар екендігі көрсетілді. Радиациялық фонға қызығушылық, бұл табиғи фон сәулеленуі адамға әсер етуімен байланысты. Радиацияның негізгі көздері фонға және олардың адам ағзасына әсері көрсетілген. Табиғи фон радиациясының жылдық тиімді дозасы жасалды.

Сонымен қатар адамға сыртқы және ішкі көздерінің және олардың әртүрлі факторлардың әсерінен тәуелділігі талқыланады. Адам организміндегі радиоактивті изотоптардың мазмұны туралы мәліметтер келтірілген. Қорытынды мынадан шығады, ішкі әсердің тиімді дозага қосқан үлесі сыртқы әсерден 2 есе үлкен болып табылады. Ишкі дозаның мөлшеріне ең үлкен үлес радон (60%), калий-40 (13%), қорғасын-210 және полоний-210 (әрқайсысының 8%) қосады.

Кілт сөздер: радиация, радиациялық фон, радионуклидтер, гарыштық сәулелену, радиациялық доза.

Кіріспе: 1896 жылы А. Беккерель уранды сәулеленуін анықтады. Бұл біздің айналамыздағы радиациялық фон үнемі кездесетіндегі туралы алғашқы ашылым болды. Ол Жердің табигатына үнемі әсер етеді. Радионуклидтер жер үстіндегі тастанда, атмосфералық ауада, теніздерде, мұхиттарда, өзендер мен көлдердің құрамына кіреді. Өсімдіктер, жануарлар мен адамдар радиоактивті заттарды өзіне жинайды. Радиоактивті элементтер метеориттардан да табылды. Бұл радиоактивтілік құбылысы ғаламның басқа да объектілеріне тән екендігін көрсетті. Мысалы, геофизиктердің пікірінше, радиоактивті ыдырау салдарынан жердің ішкі қабатының жылынуы байқалды, бұл біздің планетамыздағы таудың дамуына әкелді және Жер қыртысының қабыршағы радиацияның өте жоғары деңгейін құруға әкелді. Жер бетіндегі радиоактивтіліктің бастапқы деңгейі қазіргі заманнан 5-10 есе жоғары екендігі анықталды, ал содан кейін қысқа

мерзімді радионуклидтердің ыдырауы салдарынан бірте-бірте азаяды [1].

Табиғи радиациялық фонның негізгі радиациялық дозасы табиғи көздер екенін білу қажет. Фонның кішкентай болғанына қарамастан, оған қызығушылық үлкен. Бұл атом энергиясын, радиоактивтік изотоптарды және иондаушы сәуле шығару көздерін қолданудың кеңеюіне байланысты. Пайдалы қазбаларды өндіруді айтарлықтай арттырды, бұл жоғары радиоактивтіліктің деңгейіне ие Жер бетіндегі тастардың көтерілуіне әкеледі. Бұл үлкен аумақтардың табиғи радионуклидтерімен ластанумен бірге жүреді. Және де бұл радиациялық дозаға ұшыраған адамдар санының артуына алып келеді. Радиациялық фонға қызығушылық негізінен мына мәселені шешумен байланысты: бірінші кезекте, қандай сәулелену дозалары адамдар үшін қауіпсіз және қандай қауіп-қатер төндіруі мүмкін.

Жер бетіндегі радиоактивті элементтер тірі жануарлар пайда болғанға дейін ұзақ уақыт бойы болған. Ал адам өзінің табиғи сәулеленуіне ұшырады, және әрине уақыт өте келе, ол белгілі бір дозаның ауқымында оның әсерін жеңе алды.

Табиғи радиациялық фон адамдарға қалай әсер етеді?

Табиғи радиацияның фоны адамның ішінде де, ішіндегі сәулелену көздерімен де байланысты, сондықтан олар сыртқы және ішкі болып ерекшеленеді. Адамдарға сыртқы әсер ету көздері топырақта, ауада, суда, құрылыш материалдарында, сондай-ақ гарыштық сәулелерде болатын радиоактивті заттар болып табылады.

Сыртқы сәулеленудің әсер ететін екі факторы бар:

- 1) орны және өмір сүру жағдайлары
- 2) қызмет түрі.

Бірінші фактор тұрғындардың тұрғылықты жері, сондай-ақ тұрғын үй, өнеркәсіптік және мәдени объектілер салынатын құрылыш материалдарында қамтылған радиоактивті заттардың барын ескере отырып, жер қыртысының радиоактивті заттарынан радиацияға жатқызылуы мүмкін.

Гарыштық радиацияның әсері адамның сыртқы әсеріне байланысты болуы мүмкін. Гарыштық радиацияның адамға әсер етуі екі факторға байланысты:

- 1) теңіз деңгейінен биіктігі (кушті тәуелділік)
- 2) географиялық ендік (әлсіз тәуелділік).

Гарыштық сәулелер әсерінен сәулелену уақыт бойынша аз өзгереді, бірақ орналасқан жеріне байланысты.

Ішкі адамның әсер етуі (екінші фактордың әрекет етуі) әртүрлі тұрмыс жағдайларымен және адам қызметі түрімен анықталады. Бұл айырмашылық адамның ішкі әсеріне үлкен дозаның диапазонына әкеледі.

Адамның ішкі сәулесі радионнан ауамен тыныс алуға байланысты. Радонның әсер етуі аймақтың геологиялық жағдайына, үй қабатына, орналасуына, үй-жайдың желдетілуіне, сондай-ақ жұмыстың сипатына (үйде немесе ашық аудада), жұмыс орнындағы жағдайға және т.б. байланысты.

Адам денесінен тыс қандай радиоактивті заттар бар?

Радиоактивті заттардан басқа, адамдарға сыртқы әсер ету, яғни радиоактивті сәулелендірудің барлық үш негізгі түрі бар: α-, β- и γ- сәулелер. Альфа және бета-радиацияның ену қабілеті аз, сондыктан олардың негізгі бөлігі Жер бетіндегі ауа, органикалық заттармен, адам киімімен, құрылым материалдарының сыртқы қабаттарымен жұтып, адам денесіне аз ғана бөлік түседі, бірақ ол сондай-ақ терінің беткі қабаты арқылы сінірледі. Осы себепті радиация дозасын анықтау кезінде тек гамма компоненті ғана ескеріледі, ейткені ол ең үлкен ену қабілетіне ие.

Мысалы, топырақта және таулы жерде болған радиоактивті заттардың арқасында адам орташа аптасына 1-2,4 мкм немесе жылына 50-130 мрад дозаны алады. Кіші доза мәндері теңіз деңгейінен жоғары алынған, ал үлкен дозалары вулканнан шыққан. Қыста дозаның мөлшері жазға қарағанда аз, себебі 30 см қардың қабаты гамма-сәулелену қарқындылығын 2 есе азайтады [3].

Адамдар өз өмірінің көп бөлігін (уақыттың 80%) үйде өткізеді. Ауаға жұтылып кеткен доза ғимарат, үй қабаттары және басқа да факторларға байланысты. γ-сәулелену ағаш үйлердің қабырғаларында аз. Тастан, бетоннан, кірпіштен, ал радиациялық фон көбінесе радионуклидтік шығарындылармен анықталады, олар құрылым материалдарында бар.

Ғимараттың ішіндегі радиациялық фонды өлшеу ағаш үйлерде доза жылдамдығы біршама аз екендігін көрсетті, ал ашық жерге қарағанда бетон және кірпіш үйлерде көбірек. Ең үлкен фон граниттен жасалған үйлерде.

Атмосфералық аудада γ-сәулелердің шығаратын радиоактивті заттардың саны аз:

- радиоактивті аэрозольдар (тау жыныстарының ағуымен);
- радиоактивті изотоптар (ғарыш сәулелері әсерінен)..

Мұндай көздердің радиациялық дозасы кішкентай және аптасына шамамен 0,013 мрад.

Ғарыштық сәулелер жер бетінде пайда болады, орта деңгейде орналасқан (500), теңіз деңгейінде жылына 50 мрад дозаны құрайды. Биіктігі ұлғайған кезде, мысалы, теңіз деңгейінен 1 км биіктікте жылына 90 мрад дейін көтеріледі, 5 км биіктікте жылына 800 мрад құрайды [4.5].

Ішкі әсер ету адам қызметінің түріне байланысты емес, уақыт пен кеңістікке тұрақты. Бұл радиоактивті заттар, олар ауа, су немесе тамақ арқылы адам ағзасына түседі, олар оны сініреді, оның құрамына кіреді және ол іштей

сәулеленеді.

Негізгі бөлімде эквивалентті эффективті дозалары ішкі сәуле беру көздері жер үстінде шыққан және кішкене ғана бөлігі - космогенді радионуклидтер.

Ішкі сәулелендіру көздеріне негізінен жүйке және бұлшық ет, сүйек қойылған радиация, ауа жолдарында жиналатын радонның газ тәріздес өнімдері және көміртегі -14, рубидий-87, полоний-210-ның радиоактивті изотоптарына калий-40 кіреді. .

1-кестеде адам ағзасындағы радиоактивті изотоптардың мәні көрсетілген (адам салмағы 75 кг) [6].

1 кесте.

Радиоактивті изотоптар	Жиналу орны	Тасымалдаушы радиоактивті изотоптың мәні (тұрақты емес), г	Радиоактивті лік, кюри
Тритий-3	Барлық дене	$8 \cdot 10^{-15}$	$7,6 \cdot 10^{-11}$
Көміртек-14	Майлы жасуша	$2 \cdot 10^{-3}$	$8,9 \cdot 10^{-8}$
Калий-40	Нерв және бұлшық ет жасушасы	$8,3 \cdot 10^{-2}$	$6 \cdot 10^{-7}$
Рубидий-87	Бұлшық ет жасушасы	$7 \cdot 10^{-3}$	$4,6 \cdot 10^{-19}$
Торий-232	Сүйек жасушасы	$7 \cdot 10^{-5}$	$7,9 \cdot 10^{-12}$
Уран-235	Барлық дене	$7 \cdot 10^{-6}$	$1 \cdot 10^{-11}$
Уран-238	Сүйек жасушасы	$7 \cdot 10^{-4}$	$2,4 \cdot 10^{-10}$
Радий-226	Сүйек жасушасы	$0,4-3,7 \cdot 10^{-10}$	$1,1 \cdot 10^{-10}$

Дененің ішкі сәулеленуінде әсіресе маңыздысы - калий-40. [5]

Қорытынды: Ишкі сәулеленудің эквивалентті доза үлесі (1,34 мЗв / жыл) сыртқы сәулеленудің әсерінен (0,65 мЗв / жыл) 2 есе артқаны анықталды. Радионуклидтер арасында, бұл ішкі әсер ету мөлшерінің радон-222 (шамамен 60%), одан кейін калий-40 (13%), сондай-ақ қорғасын-210 және полоний-210-дан 8% -ке ең үлкен үлес қосады. Ғарыштық радиацияның және сыртқы радионуклидтердің әсеріне байланысты доза қуаты бірдей.

Қазіргі уақыттағы бағалауға сәйкес табиғи фондық сәулеленудің «таза» жылдық дозасы 0,74 мЗв / жыл. [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізмі:

- 1 Барабой В.А. Ионизирующая радиация в нашей жизни. – М.: Наука, 1991. - С. 216.
- 2 Кузин А.М. Природный радиоактивный фон и его значение для биосферы Земли. –М.: Наука, 1991. - С. 115
- 3 Нахутин А.И. Радиация у вас дома и на улице. –М.: Машиностроение, 1996. – С. 126 .
- 4 Савенко В.С. Радиоэкология: учебное пособие для студенческих вузов. Минск: Дизайн ПРО, 1997. –С. 208.
- 5 Зеленков А.Г. Некоторые вопросы радиационной экологии. –М.: МИФИ, 1990. –С. 80.
- 6 Резвая Г.Л. Радиация вокруг нас. – Минск: Наш город, 1998. – С. 128.

Хамыт А.А.¹, Шаханова А.Г.¹, Рысбеков Н.М.¹,

*¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

ПРИРОДНЫЙ РАДИАЦИОННЫЙ ФОН КАК ИСТОЧНИК ОБЛУЧЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье раскрывается понятие «природный радиационный фон». История открытия радиации Беккерелем показало, что существует естественный радиационный фон не только в земных условиях, но и в других объектах Вселенной. Интерес к радиационному фону связан с тем, что природный радиационный фон оказывает влияние на человека. Показаны, основные источники радиации, дающие вклад в фон, которые и их влияние на организм человека. Сделана оценка годовой эффективной дозы естественного радиационного фона.

Также рассматриваются внешние и внутренние источники облучения человека и их зависимость от воздействия различных факторов. Приводятся данные по содержанию радиоактивных изотопов в теле человека. Делается вывод о том, что вклад внутреннего облучения в эффективную дозу в 2 раза превышает вклад внешнего облучения. Наибольший вклад в мощность дозы внутреннего облучения дают радон (60%), калий-40 (13%), свинец-210 и полоний-210 (по 8%).

Ключевые слова: радиация, радиационный фон, радионуклиды, космическое излучение, доза радиации.

*Khamyt A.A.¹, Shakhanova A.G.¹, Rysbekova M.N.¹,
¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

NATURAL BACKGROUND RADIATION AS A SOURCE HUMAN EXPOSURE

Abstract

In the paper the concept of “natural radiation background” is revealed. The history of the discovery of radiation by Becquerel showed that there is a natural radiation background not only in terrestrial conditions, but also in other objects of the Universe. The interest in the radiation background is due to the fact that the natural radiation background affects people. The main sources of radiation, contributing to the background, and their influence on the human body are shown. Estimated annual effective dose of natural background radiation.

Also considered are external and internal sources of human exposure and their dependence on the effects of various factors. The data on the content of radioactive isotopes in the human body are given. It is concluded that the contribution of internal exposure to the effective dose is 2 times the contribution of external exposure. The greatest contribution to the internal dose rate is given by radon (60%), potassium-40 (13%), lead-210, and polonium-210 (8% each).

Keywords: *radiation, radiation background, radionuclides, cosmic radiation, radiation dose.*

МРНТИ 52.47.17.

*Казбеков Д.М.¹, Казбекова Г.К.¹,
Курбалиев Т.Ш.¹, Жылкыбаева Г.Ж.¹
¹Башкент Университет*

ОБ ОПТИМИЗАЦИИ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИРОДНЫХ КОМПОНЕНТОВ ДЛЯ ИНТЕНСИФИКАЦИИ ПРОЦЕССА ОБРАЗОВАНИЯ НЕФТЕПРОДУКТОВ

Аннотация

В данной работе решается задача подготовки нефти к транспортировке путем интенсификации природного состояния процесса образования нефтепродуктов.

Ключевые слова: *нефть, компоненты, добыча, транспортировка, технология, анализ.*

Нефть Республики Казахстан характеризуется с преобладанием тяжелых высоковязких углеводородов(УВ), доставка которых усложняется

перманентом застыванием при транспортировке на большие расстояния.

Подготовка нефти к транспортировке тесно связано со многими аспектами разработки и эксплуатации нефтяных месторождений, особенностями процессов перекачки нефти по магистральным трубопроводам.

Промысловая технология подготовки шло по пути углубления знаний об образовании эмульсий в разнообразных условиях, а также разработки и применения различных средств интенсификации процессов разделения потока на нефть, газ и воду.

Водонефтяные эмульсии происходят в основном в процессе добычи и транспортировки нефти. Пластовая вода и нефть интенсивно перемешиваются при прохождении забойного фильтра, погружного насоса, компрессорных труб, сборных коллекторов.

Перспективы эффективности разрушения эмульсий влияет большое количество факторов. Формирование поверхностного слоя на каплях воды является результатом адсорбции различных видов естественных эмульгаторов, содержащихся в нефти с определенными структурно-механическими свойствами. Кроме этого на поверхности раздела «вода-нефть» происходит изменение фазовых и энергетических взаимодействий.

Внешняя видимость органических поверхностно-активных веществ (ПАВ) обусловлена их химическим строением и побочными условиями. Такие соединения в различных количествах присутствуют практически во всех нефтях и пластовых водах.

Схема подготовки нефти к транспортировке предусматривает циклическое или непрерывное заполнение емкостей эмульсией, отстаивание, сброс воды и откачуку обезвоженной нефти. Возникающий промежуточный слой не разрушенной эмульсии сбрасывали в «камбары», что привело к загрязнению огромных территорий.

Решение такой проблемы, не усложняя существующий технологический цикл, лежит через интенсификации природно-медленно идущего процесса образования нефтепродуктов. Дело в том, что химический состав при нефтеобразовании в природных условиях меняется в ходе протекания реакций синтеза и деструкции углеводородов различного строения под влиянием повышенных температур и давлений.

Следует знать, что химический состав исходной нефти содержит все компоненты, которые приняли участие в ее образовании:

- готовый продукт - углеводороды различного строения и химического состава;
- водные рассолы разной минерализации, являющиеся поставщиками водорода и кислорода;
- минеральные компоненты, преимущественно - алюмосиликаты, которые являются каталитически активными веществами в технологических процессах переработки сырой нефти;

- биологически-активные вещества, включающие специфичный для каждого месторождения бактерицидных структур живого вещества и продуктов их жизнедеятельности в виде ферментов, органических кислот и т.п.

При существующем технологическом цикле переработки сырья с предварительной его очисткой от воды и минералов существуют возможности его модернизации путем использования всех природных компонентов нефти в местах подготовки ее к транспортировке.

Приведенные предпосылки позволяют сформулировать задачу интенсификации природных процессов нефтеобразования с целью изменения химического состава нефти при подготовке ее к транспортировке. Интенсификацию процессов синтеза и деструкции природных компонентов углеводородного сырья можно осуществить с помощью реакций синтеза легких масел и спиртов с использованием определенного вида механо-химического воздействия.

От вышеуказанных следует вывод о необходимости осуществлять обработку нефти в условиях ее природного залегания или на выходе ее из скважины. Реализуемость предлагаемых решений подтверждается существованием современных технологий подземного и кучного выщелачивания при добыче некоторых полезных ископаемых.

Представленные результаты работы первого этапа лабораторных исследований, посвященной использованию воды и ее компонентов для синтеза водородонасыщенных углеводородов.

Для проведения экспериментальных работ использовали образцы нефти Кумкольского месторождения (Казахстан) имеющие следующий фракционный состав и плотность:

- плотность при 20°C равна 815 кг/м³;
- начало кипения 56°C;
- 10% перегоняется при 114°C;
- 20 % перегоняется при 145°C;
- 30% перегоняется при 194°C;
- 40% перегоняется при 260°C;
- 50 % перегоняется при 312°C.

Примечание: Испытания проведены в соответствии с требованиями ГОСТ 20287-91, ГОСТ 2177-99 (метод Б), ГОСТ 3900-85 (метод 2).

Универсальный метод ультразвуковой обработки позволяет резко увеличивать температуру и давление в локальных объемах, ограниченных пузырьком кавитации [1,2]. Поэтому образец Кумкольской нефти обработали в ультразвуковой ванне с рабочей частотой 37,8 кГц. Для получения водорода и гидроксильной группы (ОН) использовали связанную воду в разветвленных полисахаридах в соотношении 1:3.

На рисунках 1 и 2 приведены ИК-спектры исходной и механо-химически обработанной нефти (спектрометр FT-JR Satellite «Mattson» - США). В исходном образце (рис. 1) хорошо различается линии валентных колебаний насыщенных углеводородов (2912 и 2851 см⁻¹). Присутствуют линии

алифатических углеводородов (1462) и линии производных бензола (1377) [3]. После обработки на ИК-спектрограмме сохранились линии насыщенных углеводородов, но в области высоких частот ($3400 - 3600 \text{ см}^{-1}$) появилась полоса, характерная для разбавленных спиртов. Как следствие, изменились реологические свойства в сторону уменьшения вязкости.

Таким образом, проведенный первый этап экспериментального исследования изменения свойств Кумкольской нефти показал, что проблема использования всех природных компонентов для изменения химического состава и, соответственно, реологических свойств может быть решена с минимальными затратами для целей подготовки нефти к транспортировке. Определение концентрационных соотношений связанной и свободной воды, а также разработка способов активации свободной минерализованной воды является одним из этапов проведения экспериментальных работ для решения поставленной проблемы.

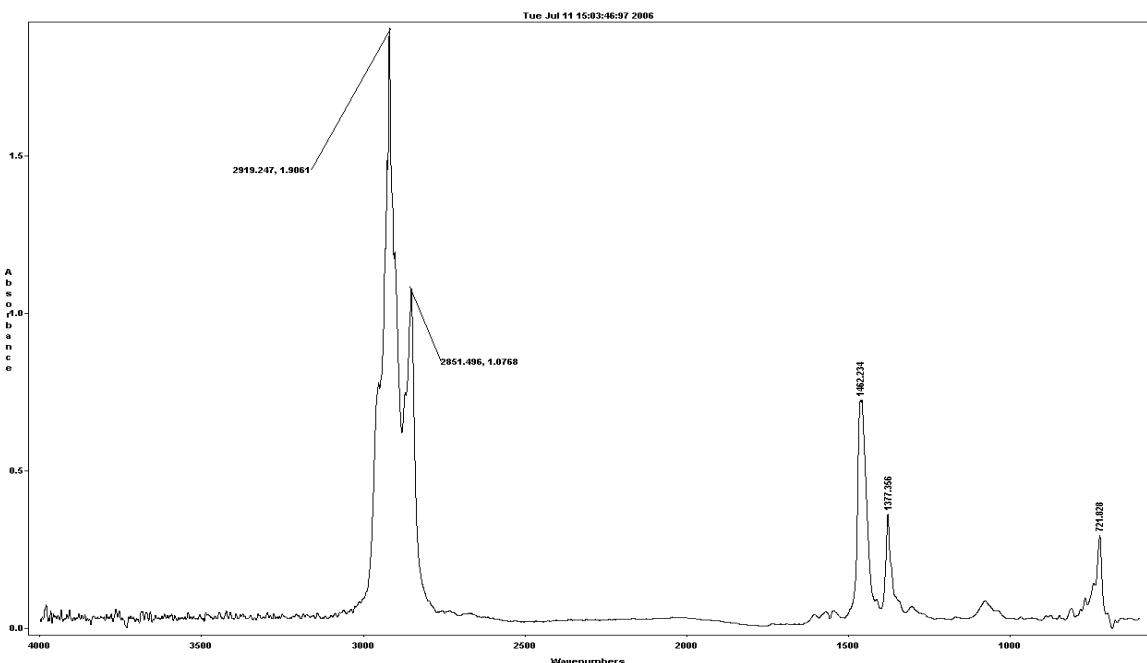

Рисунок 1 - ИК-спектр Кумкольской нефти – исходное состояние

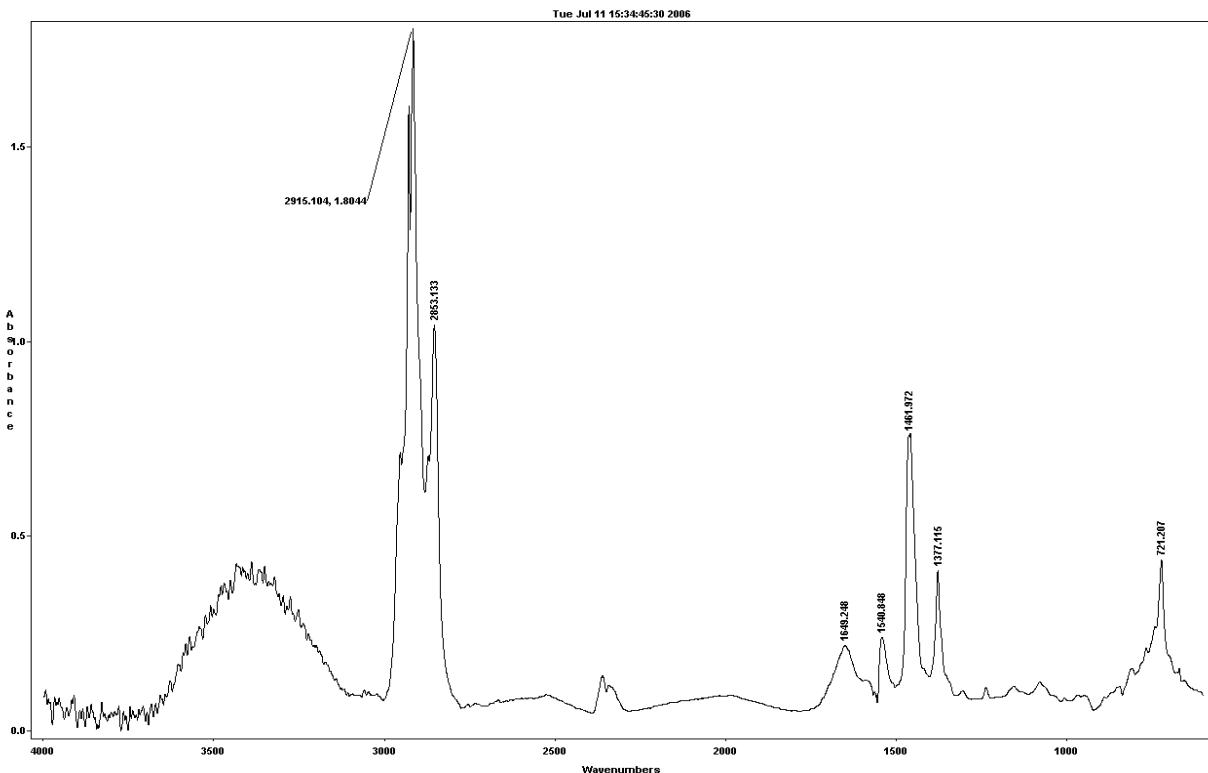

Рисунок 2 - ИК-спектр Кумкольской нефти после УЗВ обработки (15 мин.).

Список использованной литературы:

- 1 Бергман Л. Ультразвук, 2 изд. М, 2005, 726 с.
- 2 Маргулис М.А. Звукохимические реакции и сонолюминесценция. М., 1986, 285 С.
- 3 Казицина Л.А., Куплеткая Н.Б. Применение УФ, ИК, ЯМР-спектроскопии в органической химии. М., Высшая школа, 2007, 264 с.

*Казбеков Д. М.¹, Казбекова Г. К.¹,
Курбалиев Т. В.¹, Жылкыбаева Г. Р.¹
¹Баишев Университеті*

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ҮШІН МҰНАЙ ӨНІМДЕРІН, ТАБИГИ КОМПОНЕНТТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ

Аннотация

Бұл жұмыста мұнайды тасымалдау үшін алдын-ала дайындау, баяу үдірістегі мұнай-өнімдерінің табиги жолымен қарқындану әдістері ұсынылады. **Кілт сөздер:** май, компоненттер, өндіріс, тасымалдау, технология, талдау.

Kazbekov D. M.¹, Kazbekova G. K.¹,
Kurbaliev T. V.¹, Zhylkybayeva G. R.¹,
¹ Baishov University

ABOUT OPTIMIZING THE USE OF NATURAL INGREDIENTS TO INTENSIFY THE FORMATION OF PETROLEUM PRODUCTS

Abstract

The aim of this work task of oil preparation for transporting with natural intensification with components of oil products.

Key words: *oil, components, production, transportation, technology, analysis.*

МРНТИ 27.31.19

Жолдыбаев М.Е.,¹ Изтлеуова Г.К.,¹
¹Баишев высший медицинский колледж
¹Баишев университе.

ОБ ОЦЕНКАХ РАЗНОСТИ МЕЖДУ РЕШЕНИЯМИ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ И НЕВОЗМУЩЕННЫХ КРАЕВЫХ ЗАДАЧ С НАЧАЛЬНЫМ СКАЧКОМ ДЛЯ ЛИНЕЙНОГО ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ В ЧАСТНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ ВТОРОГО ПОРЯДКА.

Аннотация

В настоящей работе определяются начальные скачки решения и интегрального члена сингулярно возмущенного интегро-дифференциального уравнения, а затем устанавливается оценка разности между решениями сингулярно возмущенной и невозмущенной задачи.

Ключевые слова: *сингулярно, краевая задача, интегро-дифференциальное уравнения в частных производных второго порядка, уравнения характеристики, малый параметр, оценки разности.*

1. Постановка задачи

Рассмотрим в области $D = \{(t, x) : 0 \leq t \leq 1, \lambda_1(t) \leq x \leq \lambda_2(t)\}$ линейное сингулярно возмущенное интегро-дифференциальное уравнение вида:

$$\begin{aligned} & \varepsilon H^2[y] + A(t, x)H[y] + B(t, x)y = f(t, x) + \\ & + \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y(s, x, \varepsilon)] + K_0(t, s, x)y(s, x, \varepsilon))ds, \end{aligned} \quad (1)$$

удовлетворяющее краевым условиям:

$$y(0, x, \varepsilon) = \pi_0(x), \quad y(1, x, \varepsilon) = \pi_1(x). \quad (2)$$

Здесь $\varepsilon > 0$ - малый параметр, t, x - независимые переменные, $y = y(t, x, \varepsilon)$ - искомая функция, $A(t, x), B(t, x), f(t, x), K_i(t, s, x)$ и $\pi_i(x)$ ($i = 0, 1$) функции заданные в области D , а операторы:

$$H[y] = \frac{\partial y}{\partial t} + Q(t, x) \frac{\partial y}{\partial x}, H^2[y] = H[H[y]],$$

где функция $Q(t, x)$ также задана в области D .

Предположим, что:

- 1) функции $A(t, x), B(t, x), f(t, x), Q(t, x), K_i(t, s, x)$ и $\pi_i(x)$ ($i = 0, 1$) - достаточно гладкие по совокупности аргументов $(t, x) \in D$;
- 2) функции $A(t, x)$ и $Q(t, x)$ удовлетворяют следующим неравенствам:

$$A(t, x) \geq \delta > 0, \quad |Q(t, x)| \geq \gamma > 0,$$

где δ, γ - некоторые вещественные числа;

- 3) функции $\lambda_1(t)$ и $\lambda_2(t)$ являются решениями уравнения характеристики:

$$\frac{dx}{dt} = Q(t, x),$$

соответствующего уравнению (1), и удовлетворяющее начальным условиям

$$\lambda_1(0) = 0, \quad \lambda_2(0) = 1.$$

4) для функции

$$w(t, x, s) = e^{-\int_s^t \frac{B(\mu, \varphi)}{A(\mu, \varphi)} d\mu} + A(s, x) \int_0^t \frac{1}{A(\tau, \varphi)} \cdot e^{-\int_\tau^t \frac{B(\mu, \varphi)}{A(\mu, \varphi)} d\mu} \tilde{R}(\tau, s, \varphi) d\tau,$$

значение $w(1, x, 0)$ удовлетворяет условию

$$w(1, x, 0) \neq 0,$$

где $R(t, s, \varphi)$ резольвента ядра $J(t, s, \varphi)$:

$$J(t, s, \varphi) = \frac{1}{A(t, \varphi)} \cdot \left[K_1(t, s, \varphi) - \int_s^t \frac{K_1(t, \tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} \cdot B(\tau, \varphi) \cdot e^{-\int_\tau^t \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} d\tau + \right. \\ \left. + \int_s^t K_0(t, \tau, \varphi) \cdot e^{-\int_\tau^t \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} d\tau \right].$$

Цель работы: установить оценки разности между решениями сингулярно возмущенной и невозмущенной задачи для интегро-дифференциального уравнения в частных производных второго порядка Вольтерра.

Заметим, что для обыкновенного интегро-дифференциального уравнения аналогичная задача подробно изучена в [1].

2. Определение начальных скачков. Решение $y(t, x, \varepsilon)$ краевой задачи (1), (2) при $\varepsilon \rightarrow 0$ не будет стремиться к решению уравнения,

получаемого из (1) при $\varepsilon = 0$, а будет стремиться к решению измененного уравнения вида:

$$\begin{aligned} A(t, x)H[y_0] + B(t, x)y_0 &= \bar{f}(t, x) + \\ &+ \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y_0(s, x)] + K_0(t, s, x)y_0(s, x))ds, \\ \bar{f}(t, x) &= f(t, x) + \Delta(t, x), \end{aligned} \quad (3)$$

с правым краевым условием (2), т.е.

$$y_0(1, x) = \pi_1(x), \quad (4)$$

где $\Delta(t, x)$ - определяется формулой:

$$\Delta(t, x) = \Delta_0(x)K_1(t, 0, x), \quad (5)$$

причем $\Delta_0(x)$ неизвестная пока функция.

Разность $\Delta(t, x)$ между свободным членом $\bar{f}(t, x)$ невозмущенного интегро-дифференциального уравнения (3) и свободным членом $f(t, x)$ сингулярно возмущенного интегро-дифференциального уравнения (1) называется начальным скачком интегрального члена уравнения (1), т.е. $\Delta(t, x) = \bar{f}(t, x) - f(t, x)$.

Разность $\Delta_0(x)$ между значением $y_0(0, x)$ решения невозмущенной задачи (3), (4) и значением $y(0, x, \varepsilon)$ решения сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) называется начальным скачком решения сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2), т.е.

$$\Delta_0(x) = y_0(0, x) - y(0, x, \varepsilon).$$

Разность между решением $y(t, x, \varepsilon)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) и решением $y_0(t, x)$ невозмущенной задачи (3), (4) обозначим через

$$u(t, x, \varepsilon) = y(t, x, \varepsilon) - y_0(t, x).$$

где

$$y_0(t, x) = \Delta_0(\psi) \left[e^{-\int_0^t \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} + \int_0^t \frac{A(0, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} e^{-\int_\tau^t \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} \tilde{R}(\tau, 0, \varphi) d\tau \right] + \bar{y}_0(t, x), \quad (6)$$

причем $\bar{y}_0(t, x)$ решение задачи:

$$\begin{aligned} A(t, x)H[y_0] + B(t, x)y_0 &= f(t, x) + \\ &+ \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y_0(s, x)] + K_0(t, s, x)y_0(s, x))ds, \\ \bar{y}(0, x) &= \pi_0(x). \end{aligned}$$

Тогда из задач (1), (2) и (3), (4) имеем следующую задачу для $u(t, x, \varepsilon)$:

$$\begin{aligned} \varepsilon H^2[u] + A(t, x)H[u] + B(t, x)u &= -\varepsilon H^2[y_0] - \Delta(t, x) + \\ &+ \int_0^t (K_1(t, s, x)H[u(s, x, \varepsilon)] + K_0(t, s, x)u(s, x, \varepsilon))ds, \\ u(0, x, \varepsilon) &= \pi_0(x) - y_0(0, x), \quad u(1, x, \varepsilon) = 0. \end{aligned} \quad (7)$$

Из задач (7), (8), применяя теорию [1] (см. [1] стр.66) и [2-4], получим следующие оценки для разности $u(t, x, \varepsilon) = y(t, x, \varepsilon) - y_0(t, x)$:

$$\begin{aligned} |y(t, x, \varepsilon) - y_0(t, x)| &\leq K \cdot |\pi_0(x) - y_0(0, x)| \cdot \left(\varepsilon + e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}} \right) + \\ &+ K \max_{(t, x) \in D} |\Delta(t, x) - \Delta_0(x) \cdot K_1(t, 0, x)|, \end{aligned} \quad (9)$$

$$|y_t'(t, x, \varepsilon) - y_{0t}'(t, x)| \leq K \cdot |\pi_0(x) - y_0(0, x)| \cdot \left(\varepsilon + e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}} \right) +$$

$$+ K \max_{(t, x) \in D} |\Delta(t, x) - \Delta_0(x) \cdot K_1(t, 0, x)| \cdot \left(1 + \frac{1}{\varepsilon} e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}} \right),$$

$$|y_x'(t, x, \varepsilon) - y_{0x}'(t, x)| \leq K \cdot |\pi_0(x) - y_0(0, x)| \cdot \left(\varepsilon + e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}} \right) +$$

$$+ K \max_{(t, x) \in D} |\Delta(t, x) - \Delta_0(x) \cdot K_1(t, 0, x)| \cdot \left(1 + \frac{1}{\varepsilon} e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}} \right), \quad (t, x) \in D.$$

Определим теперь начальный скачок $\Delta_0(\psi)$ так, чтобы решение $y_0(t, x)$ невозмущенного интегро-дифференциального уравнения (3), определяемое формулой (6), удовлетворяло граничному условию (4). Для этого подставляем (6) в (4). Тогда с учетом условия 4, имеем

$$\Delta_0(x) \cdot w(1, x, 0) + \bar{y}_0(1, x) = \pi_1(x).$$

Так как по условию 4 значение $w(1, x, 0) \neq 0$, то отсюда однозначно определяем $\Delta_0(x)$:

$$\Delta_0(x) = \frac{\pi_1(x) - \bar{y}_0(1, x)}{w(1, x, 0)}, \quad (10)$$

где $\bar{y}_0(1, x)$ - значение решения задачи невозмущенное интегро-дифференциальное уравнение (1) с начальным условием $\bar{y}_0(0, x) = \pi_0(x)$, а $w(1, x, 0)$ выражается формулой из условия 4.

Теперь начальный скачок $\Delta(t, x)$ интегрального члена, определяемый формулой (5), с учетом (10) окончательно выражается формулой

$$\Delta(t, x) = \frac{\pi_1(x) - \bar{y}_0(1, x)}{w(1, x, 0)} \cdot K_1(t, 0, x). \quad (11)$$

Таким образом, начальные скачки $\Delta_0(x)$ и $\Delta(t, x)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) определены полностью, которые соответственно определяются формулами (10), (11).

3. Оценка разности. В данном параграфе доказана следующая

Теорема. Пусть выполнены условия 1)-4). Тогда для разности между решениями $y(t, x, \varepsilon)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) и решением $y_0(t, x)$ невозмущенной задачи (3), (4) в области D справедливы следующие оценки:

$$\begin{aligned} |y(t, x, \varepsilon) - y_0(t, x)| &\leq K \cdot \varepsilon + K \cdot e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}}, \\ |y'_t(t, x, \varepsilon) - y'_{0t}(t, x)| &\leq K \cdot \varepsilon + \frac{K}{\varepsilon} \cdot e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}}, \\ |y'_x(t, x, \varepsilon) - y'_{0x}(t, x)| &\leq K \cdot \varepsilon + \frac{K}{\varepsilon} \cdot e^{-\delta \frac{t}{\varepsilon}}, \end{aligned} \quad (12)$$

где $k > 0, \delta > 0$ - некоторые вещественные числа, не зависящие от t, x и ε .

Доказательство. Так как начальные скачки $\Delta(t, x)$ и $\Delta_0(x)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) определены полностью формулами (11), (10), то из (9) с учетом (5) непосредственно получаем искомые оценки (12) (см. [5]). Тем самым, теорема доказана.

Из теоремы непосредственно следует, что решение $y(t, x, \varepsilon)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) при стремлении малого параметра ε к нулю стремится к решению $y_0(t, x)$ невозмущенной задачи (3), (4), т.е. для решения $y(t, x, \varepsilon)$ справедливы следующие предельные равенства в области $\tilde{D} = \{\mu < t \leq 1, \lambda_1(t) \leq x \leq \lambda_2(t)\}$:

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(t, x, \varepsilon) = y_0(t, x), \quad \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y'_t(t, x, \varepsilon) = y'_{0t}(t, x), \quad \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y'_x(t, x, \varepsilon) = y'_{0x}(t, x),$$

где $\mu > 0$ некоторое малое число, зависящее от ε .

Список использованной литературы:

- 1 Касымов К.А. Линейные сингулярно возмущенные дифференциальные уравнения второго порядка. Алма-ата, 1981.
- 2 Касымов К.А. Дифференциальные уравнения с малым параметром. Алматы, 1983.
- 3 Ломов С.А. Теория возмущений сингулярных краевых задач. Алма-Ата, 1976.
- 4 Тажимуратов И.Т. Исследование периодических решений систем уравнений в частных производных первого порядка с одинаковыми главными частями.

Автореферат докт. Диссертации, Киев. 1992.

5 Тажимуратов И.Т, Жолдыбаев М.Е. Оценки решений сингулярно-возмущенных уравнений в частных производных второго порядка. ИЗВЕСТИЯ НАН РК, Алматы РИО ВАК РК, №3/211/ 2000г., с.56-62.

Жолдыбаев М.Е.,¹ Изтлеуова Г.К.,²

¹Башшев высший медицинский колледж

²Башшев университет

**ЕКІНШІ РЕТТІ ДЕРБЕС ТУЫНДЫЛЫ ИНТЕГРО-
ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ СЫЗЫҚТЫ ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ СИНГУЛЯРЛЫ
АУЫТҚЫҒАН ЖӘНЕ АУЫТҚЫМАҒАН ШЕКТІ ЕСЕБІНІҢ
ШЕШІМДЕРІНІҢ АЙЫРЫМДАРЫНЫҢ БАҒАМДАРЫ ТУРАЛЫ**

Аннотация

Бұл жұмыста сингулярлы ауытқыған интегро-дифференциалды тендеулердің интегралдық мүшесі және бастапқы секірісі анықталған, сингулярлы ауытқыған және ауытқымаған шекті есебінің шешімдерінің айырымдарының бағамдары көрсетілген.

Кілт сөздер: сингулярлы, шекті есептер, екінші ретті дербес туындылы интегро-дифференциалды тендеулер, характеристика тендеуі, кіші параметр, бағамдар айырымы.

Zholdybaev M. E.,¹ Iztleuova G. K.²

¹Baishev higher medical College

²Baishev University

**ON THE ESTIMATION OF THE DIFFERENCE BETWEEN SOLUTIONS OF
SINGULAR PERFECTED AND NON-PERTURBED BOUNDARY VALUE
PROBLEMS FOR A LINEAR INTEGRO-DIFFERENTIAL EQUATION IN
PRIVATE SECOND-ORDER DERIVATIVES**

Abstract

In this paper, we determine the initial jumps of the solution and the integral term of a singularly perturbed integro-differential equation, and then we estimate the difference between the solutions of a singularly perturbed and unperturbed problem.

Keywords: *singular, boundary value problem, second-order partial differential equations, partial differential equations, characteristics equations, small parameter, difference estimates.*

МРНТИ 27.31.19

Жолдыбаев М.Е.,¹ Излеуова Г.К.,²

¹Баишев высший медицинский колледж

²Баишев университет

**АСИМПТОТИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ С
НАЧАЛЬНЫМ СКАЧКОМ ДЛЯ ЛИНЕЙНОГО СИНГУЛЯРНО
ВОЗМУЩЕННОГО ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ
В ЧАСТНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ ВТОРОГО ПОРЯДКА**

Аннотация

В настоящей работе построено асимптотическое разложение решения сингулярно возмущенной краевой задачи для интегро-дифференциального уравнения в частных производных второго порядка.

Ключевые слова: асимптотика, сингулярно, краевая задача, интегро-дифференциальное уравнение в частных производных второго порядка, уравнения характеристики, малый параметр, асимптотическое разложение.

1. Постановка задачи.

Рассмотрим в области $D = \{(t, x) : 0 \leq t \leq 1, \lambda_1(t) \leq x \leq \lambda_2(t)\}$ линейное сингулярно возмущенное интегро-дифференциальное уравнение в частных производных второго порядка вида:

$$\begin{aligned} & \varepsilon H^2[y] + A(t, x)H[y] + B(t, x)y = f(t, x) + \\ & + \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y(s, x, \varepsilon)] + K_0(t, s, x)y(s, x, \varepsilon))ds, \end{aligned} \quad (1)$$

удовлетворяющее краевым условиям:

$$y(0, x, \varepsilon) = \pi_0(x), \quad y(1, x, \varepsilon) = \pi_1(x). \quad (2)$$

Здесь $\varepsilon > 0$ - малый параметр, t, x - независимые переменные, $y = y(t, x, \varepsilon)$ - искомая функция, $A(t, x), B(t, x), f(t, x), K_i(t, s, x)$ и $\pi_i(x) (i = 0, 1)$ функции заданные в области D , а операторы:

$$H[y] = \frac{\partial y}{\partial t} + Q(t, x) \frac{\partial y}{\partial x}, \quad H^2[y] = H[H[y]],$$

где функция $Q(t, x)$ также задана в области D .

Предположим, что:

1) функции $A(t, x), B(t, x), f(t, x), Q(t, x), K_i(t, s, x)$ и $\pi_i(x) (i = 0, 1)$ - достаточно гладкие по совокупности аргументов $(t, x) \subset D$;

2) $A(t, x) \geq \delta > 0, |\pi_i(x)| \geq \gamma > 0, |Q(t, x)| \geq \gamma > 0$,

где δ, γ - некоторые вещественные числа;

3) функции $\lambda_1(t)$ и $\lambda_2(t)$ являются решениями уравнения характеристики:

$$\frac{dx}{dt} = Q(t, x),$$

соответствующего уравнению (1), и удовлетворяющее начальным условиям

$$\lambda_1(0) = 0, \quad \lambda_2(0) = 1.$$

4) для функции

$$w(t, s, x) = e^{-\int_s^t \frac{B(\mu, \varphi)}{A(\mu, \varphi)} d\mu} + A(s, x) \int_0^t \frac{1}{A(\tau, \varphi)} \cdot e^{-\int_\tau^t \frac{B(\mu, \varphi)}{A(\mu, \varphi)} d\mu} \tilde{R}(\tau, s, \varphi) d\tau,$$

значение $w(1, 0, x)$ удовлетворяет условию

$$w(1, 0, x) \neq 0, \quad (3)$$

где $\tilde{R}(t, s, x)$ резольвента ядра $\tilde{J}(t, s, x)$:

$$\begin{aligned} \tilde{J}(t, s, x) = & \frac{1}{A(t, x)} \cdot \left[K_1(t, s, x) - \int_s^t \frac{K_1(t, \tau, \varphi)}{A(\tau, \varphi)} \cdot B(\tau, \varphi) \cdot e^{-\int_s^\tau \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} d\tau + \right. \\ & \left. + \int_s^t K_0(t, \tau, \varphi) \cdot e^{-\int_s^\tau \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} d\tau \right]. \end{aligned}$$

Цель работы: построить равномерное в области D асимптотическое разложение по малому параметру ε для решения $y(t, x, \varepsilon)$ сингулярно возмущенной задачи (1), (2).

Заметим, что для обыкновенного интегро-дифференциального уравнения аналогичная задача подробно изучена в [1] и [2].

2. Построение асимптотического разложения

Для построения асимптотики решения краевой задачи (1), (2) рассмотрим вспомогательную задачу Коши с начальным скачком, т.е.

$$y(0, x, \varepsilon) = \pi_0(x_0), \quad \varepsilon \cdot y'_t(0, x, \varepsilon) = c(x), \quad (4)$$

где $c(x)$ - неизвестная функция, представимая в виде:

$$c(x) = c_0(x) + \varepsilon \cdot c_1(x) + \dots \quad (5)$$

Решения $y(t, x, \varepsilon)$ возмущенной задачи (1), (4) ищется в виде:

$$y(t, x, \varepsilon) = y_\varepsilon(t, x) + W_\varepsilon(\tau, x), \quad \tau = \frac{t}{\varepsilon}, \quad (6)$$

где $\tau = \frac{t}{\varepsilon}$ - погранслойная независимая переменная, $y_\varepsilon(t, x)$ - регулярная часть

асимптотики решения задачи (1), (4) определяемое асимптотическим рядом по малому параметру ε :

$$y_\varepsilon(t, x) = y_0(t, x) + \varepsilon \cdot y_1(t, x) + \dots, \quad (7)$$

а $W_\varepsilon(\tau, x)$ - погранслойная часть:

$$W_\varepsilon(\tau, x) = W_0(\tau, x) + \varepsilon \cdot W_1(\tau, x) + \dots \quad (8)$$

Коэффициенты $y_k(t, x, \varepsilon)$, ($k = 1, 2, \dots$) разложения (7) и $W_k(\tau, x)$, ($k = 1, 2, \dots$) разложения (8) последовательно определяются из следующих задач [3], [4]:

$$\begin{aligned} & A(t, x)H[y_0(t, x)] + B(t, x)y_0(t, x) = f(t, x) + \\ & + \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y_0(s, x)] + K_0(t, s, x)y_0(s, x))ds + + K_1(t, 0, x) \int_0^\infty \frac{\partial W_0(s, x)}{\partial s} ds, \\ & y_0(0, x) = \pi_0(x) + \frac{c_0(x)}{A(0, x)}, \end{aligned} \quad (9)$$

$$\begin{aligned} & A(t, x)H[y_k(t, x)] + B(t, x)y_k(t, x) = f_k(t, x) + \\ & + \int_0^t (K_1(t, s, x)H[y_k(s, x)] + K_0(t, s, x)y_k(s, x))ds + + K_1(t, 0, x) \int_0^\infty \frac{\partial W_k(s, x)}{\partial s} ds, \\ & y_k(0, x) = \frac{1}{A(0, x)} \cdot \left(c_k(x) + \int_0^\infty \Phi_k(\tau, x)d\tau - y'_{k-1t}(0, x) \right) \\ & \frac{\partial^2 W_0(\tau, x)}{\partial \tau^2} + A(0, x) \frac{\partial W_0(\tau, x)}{\partial \tau} = 0, \\ & W_0(0, x) = \pi_0(x) - y_0(0, x), \quad W'_{0\tau}(0, x) = c_0(x). \end{aligned} \quad (10)$$

$$\begin{aligned} & \frac{\partial^2 W_k(\tau, x)}{\partial \tau^2} + A(0, x) \frac{\partial W_k(\tau, x)}{\partial \tau} = \Phi_k(\tau, x), \quad (k = 1, 2, \dots) \\ & W_k(0, x) = -y_k(0, x), \quad W'_{k\tau}(0, x) = c_k(x) - y'_{k-1t}(0, x). \end{aligned}$$

где Φ_k -известная функция, которая выражается через функции $W_0(\tau, x), \dots, W_{k-1}(\tau, x)$, легко доказывается сходимость несобственных интегралов в (9).

Так как по условию 4) значение $w(1, 0, x) \neq 0$ (3), то из (9) и полагая

$$y_0(1, x, c_0(x)) = \pi_1(x), \quad y_k(1, x, c_k(x)) = 0, \quad k = 1, 2, \dots$$

неизвестные функций $c_k(x)$, входящие в (5), определяются из следующих уравнений:

$$\begin{aligned} \pi_1(x) &= \left(\pi_0(x) + \frac{c_0(x)}{A(0, x)} \right) \cdot w(1, 0, x) + \int_0^1 \frac{1}{A(\tau, \varphi)} \cdot e^{-\int_\tau^1 \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} \cdot \beta_0(\tau, \varphi) d\tau \\ 0 &= \frac{1}{A(0, x)} \cdot \left(c_k(x) + \int_0^\infty \Phi_k(\tau, x)d\tau - y'_{k-1}(0, x) \right) \cdot w(1, 0, x) + \end{aligned}$$

$$+ \int_0^t \frac{1}{A(\tau, \varphi)} e^{-\int_\tau^t \frac{B(s, \varphi)}{A(s, \varphi)} ds} \cdot \beta_k(\tau, \varphi) d\tau,$$

где $\beta_k(t, x) = F_k(t, x) + \int_0^t R(t, \tau, \varphi) F_k(\tau, \varphi) d\tau, \quad k = 0, 1, 2, \dots$

Для функций (7), (8) справедлива

Лемма. Пусть выполнены условия 1)-4). Тогда в области D решение $y_k(t, x)$ задачи (9) и решение $W_k(\tau, x)$ задачи (10) ($k = 0, 1, \dots$), существуют, единственны и для них справедливы следующие оценки [5]:

$$|y_k(t, x)| \leq K, \quad |y'_{kt}(t, x)| \leq K, \quad |y'_{kx}(t, x)| \leq K,$$

$$|W_k(\tau, x)| \leq Ke^{-\delta\tau}, \quad |W'_{k\tau}(\tau, x)| \leq Ke^{-\delta\tau}, \quad |W'_{kx}(\tau, x)| \leq Ke^{-\delta\tau},$$

где $K > 0$ - некоторое действительное число.

3. Оценка остаточного члена

Из разложений (7), (8) с учетом суммы (6) образуем частичную сумму вида:

$$\bar{y}_n(t, x, \varepsilon) = \sum_{k=0}^n \varepsilon^k y_k(t, x) + \sum_{k=0}^{n+1} \varepsilon^k W_k(\tau, x), \quad \tau = \frac{t}{\varepsilon}, \quad (11)$$

где коэффициенты $y_k(t, x)$, ($k = 0, 1, \dots$), $W_k(\tau, x)$, ($k = 0, 1, \dots$) однозначно определяются из задач (9), (10).

Можно доказать, что функция $\bar{y}_n(t, x, \varepsilon)$ выражаемая формулой (11), в области D является приближенным решением сингулярно возмущенной задачи (1), (2) с точностью порядка $O(\varepsilon^{n+1})$, т.е.:

$$\begin{aligned} \varepsilon H^2[\bar{y}_n] + A(t, x)H[\bar{y}_n] + B(t, x)\bar{y}_n &= f(t, x) + \\ + \int_0^t (K_1(t, s, x)H[\bar{y}_n(s, x, \varepsilon)] &+ K_0(t, s, x)\bar{y}_n(s, x, \varepsilon))ds + O(\varepsilon^{n+1}), \\ \bar{y}_n(0, x, \varepsilon) &= \pi_0(x), \quad \bar{y}'_{nt}(0, x, \varepsilon) = \pi_1(x) + O(\varepsilon^{n+1}). \end{aligned}$$

Обозначим через $R_n(t, x, \varepsilon)$ разность между точным решением $y(t, x, \varepsilon)$ возмущенной задачи (1), (2) и ее приближенным решением $\bar{y}_n(t, x, \varepsilon)$. Тогда будем иметь:

$$y(t, x, \varepsilon) = \bar{y}_n(t, x, \varepsilon) + R_n(t, x, \varepsilon)$$

Справедлива следующая теорема, которая в силу громоздкости приводится без доказательства.

Теорема. Если справедливы условия 1)-4), то в некоторой достаточно малой окрестности значения $c_0(x)$ существует единственное значение $c(x) = c(x, \varepsilon)$, представимое в виде $c(x) = c_0(x) + O(\varepsilon)$, такое что решение $y(t, x, c(x), \varepsilon)$ сингулярно возмущенной задачи (1), (4) в области D является единственным решением $y(t, x, \varepsilon)$ сингулярно возмущенной краевой задачи (1),

(10) и это решение допускает следующее асимптотическое разложение:

$$y(t, x, \varepsilon) = \sum_{k=0}^n \varepsilon^k y_k(t, x) + \sum_{k=0}^{n+1} \varepsilon^k W_k(\tau, x) + R_n(t, x, \varepsilon), \quad \tau = \frac{t}{\varepsilon},$$

коэффициенты $y_k(t, x)$, ($k = 0, 1, \dots, n$) и $W_k(\tau, x)$, ($k = 0, 1, \dots, n+1$) однозначно определяются соответственно из задач (8) и (9), а остаточный член $R_n(t, x, \varepsilon)$ удовлетворяет оценкам

$$|R_n(t, x, \varepsilon)| \leq K \cdot \varepsilon^{n+1}, \quad |R'_{nt}(t, x, \varepsilon)| \leq K \cdot \varepsilon^{n+1}, \quad |R'_{nx}(t, x, \varepsilon)| \leq K \cdot \varepsilon^{n+1}$$

где $K > 0$ - некоторая постоянная, независящая от t, x и ε .

Список использованной литературы:

- 1 Касымов К.А. Линейные сингулярно возмущенные дифференциальные уравнения второго порядка. Алма-ата, 1981.
- 2 Касымов К.А. Дифференциальные уравнения с малым параметром. Алматы, 1983.
- 3 Ломов С.А. Теория возмущений сингулярных краевых задач. Алма-Ата, 1976.
- 4 Тажимуратов И.Т. Исследование периодических решений систем уравнений в частных производных первого порядка с одинаковыми главными частями. Автореферат докт. Диссертации, Киев. 1992.
- 5 Тажимуратов И.Т., Жолдыбаев М.Е. Оценки решений сингулярно-возмущенных уравнений в частных производных второго порядка. ИЗВЕСТИЯ НАН РК, Алматы РИО ВАК РК, №3/211/ 2000г., с.56-62.

Жолдыбаев М.Е.¹, Изтлеуова Г.К.²

¹Баишев жоғарымедициналық колледжі

²Баишев университет

ЕКІНШІ РЕТТІ ДЕРБЕС ТУЫНДЫЛЫ ИНТЕГРО- ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ СЫЗЫҚТЫ ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ СИНГУЛЯРЛЫ АУЫТҚЫҒАН ШЕКТІ ЕСЕБІНІҢ АСИМПТОТИКАЛЫҚ ШЕШІМДЕРІ

Аннотация

Бұл жұмыста екінші ретті дербес туындылы интегро-дифференциалды тендеулердің сингулярлы ауытқыған шекті есебінің шешімдерінің асимптотикалық жіктелуі құрылған.

Кілт сөздер: асимптотика, сингулярлы, шекті есептер, екінші ретті дербес туындылы интегро-дифференциалды тендеулер, характеристика тендеуі, кіші параметр, асимптотикалық жіктелу.

Zholdybayev M.E.¹, Iztleuova G. K.,²
¹Baishev higher medical College
²Baishev University

ASYMPTOTIC SOLUTION OF THE BOUNDARY VALUE PROBLEM WITH THE INITIAL BOUND FOR A SINGULAR PERTURBED INTEGRO- DIFFERENTIAL EQUATION IN PRIVATE SECOND ORDER DERIVATIVES

Abstract

In this paper, we construct an asymptotic expansion of the solution of a singularly perturbed boundary value problem for an integro-differential partial differential equation of the second order.

Keywords: *asymptotics, singular, boundary value problem, second-order partial differential derivatives, integro-differential equations, characteristic equations, small parameter, asymptotic expansion.*

МРНТИ 27.29.17

Сейлова Р.Д.¹, Туреханов Ж.¹
¹Башкентский Университет

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ ИЗ ТЕОРИИ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ С ИМПУЛЬСНЫМ ВОЗДЕЙСТВИЕМ

Аннотация

Данная статья рассматривает систему линейных дифференциальных уравнений с импульсным воздействием, задачи существования и единственности решения уравнения. А также приводятся примеры импульсных систем.

Ключевые слова: *система линейных дифференциальных уравнений, импульсное воздействие*

Рассмотрим систему линейных дифференциальных уравнений, имеющую вид

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x, \quad t \neq \theta_i, \quad (1)$$

$$\Delta x|_{t=\theta_i} = B_i x,$$

где $A(t)$ - непрерывная на промежутке $[\alpha, \beta] \subset R$, $\alpha < \beta$, $n \times n$ матрица, $B_i, i = \overline{1, p}$, постоянные $n \times n$ матрицы, θ_i , $i = \overline{1, p}$ фиксированные моменты времени, такие, что

$$\alpha < \theta_1 < \theta_2 < \theta_3 < \dots < \theta_p < \beta. \quad (2)$$

Выражение $\Delta x|_{t=\theta}$ означает разность $x(\theta+) - x(\theta)$, где $x(\theta+) = \lim_{t \rightarrow \theta^+} x(t)$. Таким образом, решение импульсной системы предполагается кусочно-непрерывной с разрывами в точках $t = \theta_i$, $i = \overline{1, p}$, непрерывной слева, функцией. Необходимым для продолжимости и единственности решений условиям является соотношение

$$\det[E + B_i] \neq 0, \quad i = \overline{1, p}. \quad (3)$$

При выполнении перечисленных условий, имеем, что справедлива теорема о существовании и единственности решений [1].

Справедлива также следующая теорема.

Теорема 1. Множество всех решений системы (1), ограниченных на промежутке $[\alpha, \beta]$ образует n -мерное векторное пространство [1].

Как следствия теоремы 1 можно получить следующие утверждения:

- 1) существует фундаментальная система решений $x_1(t), \dots, x_n(t)$ системы (1), такая, что любое решение этого уравнения, определенное на $[\alpha, \beta]$, является линейной комбинацией решений фундаментальной системы;
- 2) всякие $n+1$ решений (1) линейно зависимы.

Матрицы $X(t)$, столбцами которой является решение фундаментальной системы, называется фундаментальной матрицей решений системы (1). Таким образом, $X(t) = [x_1(t), \dots, x_n(t)]$.

Нетрудно проверить, что

$$\frac{dX(t)}{dt} = A(t)X(t), \quad t \neq \theta_i, \quad (4)$$

$$\Delta x|_{t=\theta_i} = B_i X,$$

то есть $X(t)$ - матрица-решение уравнения (1).

Любая матрица $X(t)C$, где C - постоянная невырожденная матрица является фундаментальной матрицей решений, и, наоборот, любую фундаментальную матрицу решений $X_1(t)$ уравнения (1) можно представить в виде $X_1(t) = X(t)C$.

Фундаментальная матрица решений, которая удовлетворяет условию

$X(t_0) = E, t_0 \in [a, b]$ называется матрициантом или матрицей Коши и обозначается $X(t, t_0)$.

Если $V(t, s)$ матрициант для системы

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x, \quad (5)$$

то

$$X(t, t_0) = V(t, \theta_m)(E + B_m)V(\theta_m, \theta_{m-1})(E + B_{m-1}) \dots (E + B_k)V(\theta_k, t_0), \quad (6)$$

где $t_0 < \theta_k < \theta_{k+1} < \dots < \theta_m < t$.

Можно проверить, что $X(t, s) = X(t, t_0)X^{-1}(s, t_0)$, и, что с помощью матрицианта любое решение $x(t, t_0, x_0)$ можно записать в виде

$$x(t, t_0, x_0) = X(t, t_0) \cdot x_0.$$

Рассмотрим систему уравнений

$$\begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= A(t)x + f(t), \quad t \neq \theta_i \\ \Delta x|_{t=\theta_i} &= B_i x + I_i, \end{aligned} \tag{7}$$

в которой матрицы $A(t), B_i$ и моменты времени импульсного воздействия $\{\theta_i\}$ такие же, как и в (1), $f(t)$ непрерывная на $[\alpha, \beta]$ функция, $I_i, i = \overline{1, p}$, постоянные векторы.

Система (7) называется линейной неоднородной системой дифференциальных уравнений с импульсным воздействием.

Если $x(t)$ - решение системы (7), $x(t_0) = x_0$, то справедлива следующая интегральная формула Коши

$$x(t) = X(t, t_0)x_0 + \int_{t_0}^t X(t, s)f(s)ds + \sum_{t_0 < \theta_i < t} X(t, \theta_i+)I_i, \tag{8}$$

то есть, если известна матрица $X(t)$, то решение уравнения (8) определяется в квадратурах.

Приведем несколько примеров импульсных систем.

Пример 1. Во многих задачах теории колебаний приходится исследовать поведение осциллятора под действием импульсных сил. Такие задачи возникают, например, при изучении модели часов [2, 3].

Математической моделью указанных задач является разрывная динамическая система, движения в которой описывается линейным дифференциальным уравнением второго порядка

$$\ddot{x} + 2\lambda\dot{x} + \omega^2 x = 0, \quad \lambda^2 < \omega^2,$$

подвергающимся действию импульсной силы при прохождении изображающей точкой (x, x) фиксированного положения $x = x_0$.

Здесь в основном используются следующие две гипотезы относительно действия импульсной силы:

1) импульсная сила действует при прохождении фазовой точкой (x, x) фиксированного положения $x = x_0$ с неотрицательной скоростью и увеличивает в момент действия количество движения на постоянную величину:

$$m\dot{x}(t+0) - m\dot{x}(t-0) = mI_0 = const;$$

2) импульсная сила действует при прохождении фазовой точкой положения $x = x_0$ и увеличивает кинетическую энергию осциллятора на одну и ту же величину:

$$\frac{m\dot{x}^2(t+0)}{2} - \frac{m\dot{x}^2(t-0)}{2} = mI = const.$$

Рассмотрим один пример указанных осцилляторов.

Исследуем вначале движения в следующей системе с импульсным воздействием:

$$\ddot{x} + \omega^2 x = 0, \quad x \neq x_0 > 0$$

$$\Delta \dot{x} \Big|_{x=x_0} = I, \quad I > 0 - \text{константа..}$$

Такая система хорошо исследована в работе [4, 5].

Поскольку фазовая плоскость $(x, \dot{x})$ гармонического осциллятора заполнена эллипсами $\dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = c^2$, то нетрудно описать траектории движений в этой системе. Траектория, проходящая через точку (x_0, I) , состоит из эллипса $\dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = \omega^2 x_0^2$ в полуплоскости $x \leq x_0$ и дуги эллипса $\dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = I_0^2 + \omega^2 x_0^2$ в полуплоскости $x > x_0$. Траектории, проходящие в области D_1 : $\dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = \omega^2 x_0^2$, являются замкнутыми кривыми, и движения, проходящие по этим траекториям, не подвергаются импульсному изменению.

Траектория, проходящая через точку $(x_0, \frac{I}{2})$, состоит из дуги эллипса

$$\dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = \frac{I^2}{4} + \omega^2 x_0^2 \quad \text{в полуплоскости } x > x_0. \quad \text{Траектории, начавшиеся в}$$

области D_2 , исключая только что рассмотренную, состоят из двух дуг эллипсов в полуплоскости $x > x_0$, а именно: из дуги эллипса

$$\dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = (y_0 + I)^2 + \omega^2 x_0^2 \quad \text{и дуги эллипса } \dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = y_0^2 + \omega^2 x_0^2.$$

Траектории, начавшиеся вне области $D_1 \cup D_2$ в точке (x_0, y_0) , состоят из дуги эллипса $\dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = y_0^2 + \omega^2 x_0^2$ в полуплоскости $x > x_0$ и дуги эллипса $\dot{x}^2 + \omega^2 x^2 = (I - y_0)^2 + \omega^2 x_0^2$ в полуплоскости $x < x_0$.

Все движения в такой системе являются периодическими, но не все движения имеют один и тот же период.

Пример 2. Пусть функция $C = C(t)$ описывает концентрацию лекарства в крови пациента, тогда, если учесть, что в моменты $\theta_i = 6i$, $i = 1, 2, \dots$ ($6i$ -время в часах) происходит инъекция и концентрация возрастает мгновенно (предположение), то $C(t)$ удовлетворяет уравнению

$$\frac{dC(t)}{dt} = f(t, c), \quad t \neq 6i,$$

$$\Delta C \Big|_{t=6i} = I, \quad I > 0,$$

где I - значение, на которое концентрация “подскакивает” немедленно.

Пример 3. Рассмотрим следующую систему дифференциальных уравнений с импульсным воздействием [6]

$$\begin{aligned} x_1' &= 2x_1 \\ x_2' &= -x_2, \quad t \neq i, \\ \Delta x_1|_{t=i} &= 2x_1, \\ \Delta x_2|_{t=i} &= x_2. \end{aligned} \tag{9}$$

Полагаем, что эта система определена на промежутке $[t_0, +\infty)$, $0 < t_0 < 1$, $\theta_i = i$, $i = 1, 2, 3, \dots$. Построим матрициант $X(t, t_0)$. Сравнивая (9) с (1) найдем, что

$$A(t) = \begin{bmatrix} 2 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix}, \quad B_i = \begin{bmatrix} 2 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix}.$$

Так как

$$E + B_i = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} 2 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 & 0 \\ 0 & 2 \end{bmatrix}, \quad \det(E + B_i) = 6 \neq 0,$$

$$V(t, s) = \begin{bmatrix} e^{2(t-s)} & 0 \\ 0 & e^{-(t-s)} \end{bmatrix},$$

то применив (1.37) получим, что

$$X(t, t_0) = \begin{bmatrix} e^{2(t-t_0)} \cdot 3^{i(t_0, t)} & 0 \\ 0 & e^{-(t-t_0)} \cdot 2^{i(t_0, t)} \end{bmatrix}, \quad t \geq t_0,$$

где $i(t_0, t)$ - число точек $\theta_i = i$, расположенных в интервале $(t_0, t) \subset R$.

Нетрудно заметить, что если $t \neq \theta_i$, то $i(t_0, t) = [t]$, где $[t]$ - целая часть числа t .

Следовательно, в этом случае

$$X(t, t_0) = \begin{bmatrix} e^{2(t-t_0)+[t]\ln 3} & 0 \\ 0 & e^{-(t-t_0)+[t]\ln 2} \end{bmatrix}, \quad t \geq t_0, t \neq i.$$

Аналогично можно получить, что

$$X(t, s) = \begin{bmatrix} e^{2(t-s)+i(s,t)\ln 3} & 0 \\ 0 & e^{-(t-s)+i(s,t)\ln 2} \end{bmatrix}, \quad s \geq t$$

и

$$X(t, \theta_i+) = \begin{bmatrix} e^{2(t-\theta_i)+[t-\theta_i]\ln 3} & 0 \\ 0 & e^{-(t-\theta_i)+[t-\theta_i]\ln 2} \end{bmatrix}, \quad t \geq \theta_i,$$

если $t \neq \theta_j$, для всех j .

Используя последние три выражения для X , можно по формуле (8) найти решения следующего импульсного уравнения

$$\begin{aligned}
 x_1' &= 2x_1 + f_1(t), \\
 x_2' &= -x_2 + f_2(t), \quad t \neq \theta_i, \\
 \Delta x_1|_{t=\theta_i} &= -x_1 + I_i^1, \\
 \Delta x_2|_{t=\theta_i} &= x_2 + I_i^2.
 \end{aligned} \tag{10}$$

Список использованной литературы:

- 1 Самойленко А.М., Перестюк Н.А. Дифференциальные уравнения с импульсным воздействием. - Киев, 1987. - 288 с.
- 2 Колмогоров А.Н., Фомин С.В. Элементы теории функций и функционального анализа.- М, 1976. - 542 с.
- 3 Мышкис А.Д., Самойленко А.М. Системы с толчками в заданные моменты времени // Математический сборник. -1967. –Т.74.-вып. 2.- С. 202-206.
- 4 Lakshmikantham V., Bainov D.D., Simeonov P.S. Theory of impulsive differential equations.- Singapore, 1989.
- 5 Ахметов М.У. Перестюк Н.А. Периодические и почти периодические решения сильно нелинейных импульсных систем.// Прикладная математика и механика. - 1992. –Т. 56- вып. 6. - С. 926-934.
- 6 Ахметов М.У. Перестюк Н.А. Почти периодические решения интегро-дифференциальных уравнений с импульсным воздействием // Математическая физика и нелинейная механика.- 1987.- вып. 42. - С. 5-9.

Сейлова Р.Д.¹, Түреканов Ж.
¹Баишев Университеті

ИМПУЛЬСТІК ӘСЕРІ БАР ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕР ТЕОРИЯСЫНЫҢ МӘЛІМЕТТЕРИ

Аннотация

Бұл мақала импульстік әсері бар сызықты дифференциалдық тендеулер жүйесін, тендеудің теоремасы мен шешуінің біртұастығын қарастырады. Сондай-ақ импульстік жүйелердің мысалдары көлтіріледі.

Кілт сөздер: сызықты дифференциалдық тендеулер жүйесі, импульстік әсер ету.

SOME INFORMATION FROM THE THEORY OF DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH IMPULSE ACTION

Abstract

This article considers the system of linear differential equations with impulse action, the problem of existence and uniqueness of the solution of the equation. Examples of pulse systems are also given.

Key words: *system of linear differential equations, impulse action.*

МРНТИ 81.93.29

Бекенов Ә.М¹, Шанғытбаева Г.А.¹
¹К.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ РӨЛІ

Аннотация

Мақалада платформаларға арналған мобиЛЬді қосымшаны әзірлеу нәтижесі сипатталған, ол білімді бағалау мәселелерін шешеді, пәндердің тақырыптарын түсінудегі маңызды кемшіліктерді анықтауға және толтыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *мобиЛЬдік қосымша, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, интерфейс, тестілеу.*

Қазіргі уақытта 10 жастан 60 жасқа дейінгі адамдардың барлығында дерлік мобиЛЬді құрылғылар бар. Демек, мобиЛЬді қосымшалар әрқашан өзекті. Көптеген пайдаланушылар өз құрылғыларын толық пайдаланбайды, әзірлеуші оған салынған инвестицияны ашпаңыз. Бұл студенттер смартфон мен басқа да ақылды қондырмалардың мүмкіндіктері туралы аз біледі дегенді білдіреді. Көптеген зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, көбінесе жасөспірімдер компьютерлік өмірдің ойын жағымен ғана таныс. Сонымен бірге, мотивациялық қосымшаларды, смартфондарды және т.б. қолдану фактілері жоқ, білім беру мотивациясы саласында қосымша білім алу үшін ақылды қондырмалар.[1]

Осы мақсатқа жетуде білім беру жүйесін жетілдіру маңызды рөл атқарады.

Халықаралық тәжірибе мектепке дейінгі балалық шақтан бастап ересек жасқа дейінгі инвестициялар экономика мен қоғам үшін айтарлықтай табыс әкелетіндігін растайды.

Әлемдік білім кеңістігіне кіру мәселесі Қазақстанның әлемдік аренадағы ынтымақтастырын нығайту мен кеңейтудің ажырамас бөлігі болып табылады. Әлемдік білім беру кеңістігіне кіруге, ең жақсы шетелдік стандарттар мен оқыту технологияларын игеруге деген ұмтылыш жоғары оқу орындары мен мемлекеттің мүдделеріне сәйкес келеді. Жоғары білім беру саласы - қазіргі заманғы экономикалық дамудың бірінші басымдығы, өйткені жаһандану жағдайында елдің ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын жоғары білім сапасы.

Ел экономикасын модернизациялауда жоғары білімнің шешуші рөлі жоғары білім жүйесіндегі реформаларды терендету және болашақта білімге негізделген экономика құруды ескере отырып, оның сапасын жақсарту болып табылады. Жоғары білімді реформалау жоғары оқу орындарын аккредиттеудің халықаралық моделін, білім беру сапасын бағалаудың жаңа жүйелерін және жоғары техникалық мектептер, инновациялық университеттер және инновациялық білім беру консорциумдары сияқты білім беру ұйымдарының жаңа типтерін құруды қарастырады [2].

Қазақстанда мемлекеттік білім беру гранттары жүйесі арқылы мамандарды даярлау саласындағы басымдықтар белгіленеді. Тағы болашақтағы Қазақстанның экономикалық даму мақсаттары ең танымал техникалық мамандықтар бойынша, педагогика, білім беру және жаратылыстану ғылымдары сияқты маңызды әлеуметтік салалардағы студенттер санын көбейту қажеттілігін туындалады. Мемлекеттік гранттар ұлттық бірыңғай тестілеуде ең жоғары балл иегерлеріне конкурстық негізде беріледі. Қаржыландыру жүйесі кез-келген университетті, оның ішінде мемлекеттік емес университетті тандауға құқығы бар грант иегеріне бағытталған.

Қазіргі қоғамның білім беру қажеттілігін және оның тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану қажет.[3]

2020 жылға дейінгі кезеңдегі қазақстандық білім беруді модернизациялау тұжырымдамасы білім беру сапасының негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде ақпараттық құзіреттілікті қалыптастыру қажеттілігіне назар аударады. АКТ құзіреттілігі білім берудің басым мақсаттарының бірі болып табылады. Оның қалыптасу мүмкіндігі студенттің ақпараттық компютерлік ортадағы белсенді іс-әрекетіне тікелей байланысты. АКТ дағдылары болашақ кәсіби қызметінде олардың ерекшеліктерін ескере отырып, студенттердің қызығушылықтарына сәйкес келетін нақты мәселелерді шешуде тиімді қалыптасады. Сонымен бірге АКТ-ны тек информатика сабактарында ғана емес, сонымен қатар басқа да пәндерді оқу процесінде игеру керек. Арнайы пәндердің оқытушылары студенттерге сәйкес пәнді оқу кезінде АКТ-ны саналы түрде қолдануға ынталандыруды қалыптастыруы керек. Бұл барлық мұғалімдер АКТ-ны иеленіп, қунделікті іс-әрекетте белсенді қолданғанда ғана мүмкін болады.[4]

МобиЛЬДІ оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері.

МобиЛЬДІ оқыту - бұл теориялық емес, нақты мүмкіндік. Зерттеу

барысында ЮНЕСКО мобиЛЬДІ оқытудың бірқатар артықшылықтарын атап көрсетеді:

Ұтқырлық. МобиЛЬДІ құрылғылар оқу мен тәрбие процесін, уақыт пен орынға қарамастан ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл ұтқырлықтың екі жағы бар: бір жағынан, бұл жоғары білікті мамандардың физикалық орналасуы мүмкін емес жерде білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру мүмкіндігі. Екінші жағынан, заманауи технологиялар, атап айтқанда бұлтты сақтау жүйелері белгілі бір құрылғыларға байланбай жаттығуға мүмкіндік береді. Студент ұялы телефонды өзгерте алады, бірақ оның барлық оқу материалдары қол жетімді болады. Сонымен қатар, әр түрлі тапсырмаларды орындау үшін әртүрлі техникалық құрылғыларды қолдана алады.

Білім берудің үздіксіздігі. Откен жылдармен салыстырғанда, ақпараттық технологияларды қолдану жұмыс үстеліне арналған компьютерлерге бағытталған кезде, мобиЛЬДІ білім беру саласындағы жобалар студенттердің технологияға үздіксіз және бақылаусыз қол жетімділігін қамтиды. Әрқашан бір адамның жаңында болатын және оған тиесілі мобиЛЬДІ құрылғылар білім беру процесін үздіксіз етеді: студенттер кез-келген уақытта тапсырмаларды орындаі алатындықтан, мұғалімдер сабактан тыс уақытта сабактан тыс уақытта шығып, әлеуметтік дағдыларды дамыту үшін мектептегі уақытты пайдалана алады. Өз кезегінде студенттер мектептен тыс уақытта тапсырмаларды қалай және қашан орындаитынын таңдай алады. Білім берудің үздіксіздігінің тағы бір көрінісі бар: ұялы телефондар оқу процесін апаптар мен әскери қақтығыстар кезінде де жалғастыруға мүмкіндік береді. ЮНЕСКО-ның зерттеулері бұл дағдарыстық жағдайлардан кейін қоғамның тезірек қалпына келуіне ықпал етеді деп болжайды.

Оқытуды даралау. МобиЛЬДІ құрылғылар студенттерге өз ырғағымен оқуда алға жылжып, тапсырмалар мен мазмұнның қындық деңгейін өз бетінше таңдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ұялы телефон әр оқушыға материалды өзіне ыңғайлы түрде қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл ұялы телефондарға арналған білім беру бағдарламаларын әзірлеушілер анағұрлым тиімді болу үшін бірдей ақпаратты ұсынудың әртүрлі тәсілдерін қолдануы керек: мәтін, графика, суреттер, бейнелер. МобиЛЬДІ қосымшалар студенттерге өз нәтижелерін тәуелсіз бағалауға және материалды бекіту үшін қажетті тапсырмаларды орындау арқылы мәселелерді тез шешуге мүмкіндік береді.

Байланыс сапасын жақсарту. Ұялы құрылғылар мұғалімдер, студенттер және оқу орындары арасында жылдам әрі сапалы байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Студенттердің кері байланысы мұғалімдерге әр оқушының үлгерім статистикасын жеке бақылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мобиЛЬДІ мұғалімнің көмегімен және оқытудың үздіксіздігін ұйымдастырады.

Бұл барлық артықшылықтардан алыс, басқа көздер басқа артықшылықтарды ұсынады. Мысалы:

- Оқытудың жаңа технологияларын қолдану мүмкіндігі.
- Тренингте жеңіл, ықшам, портативті құрылғыларды қолдану мүмкіндігі.
- МобиЛЬДІ оқыту көптеген оқу іс-әрекеттері үшін, сондай-ақ аралас

оқыту бағдарламалары үшін өте қолайлы.

• Ұялы технологияны қолдана отырып, кез-келген форматта сапалы білім алуға болады.

МобиЛЬДІ оқыту ерекше қажеттіліктері бар адамдарға білім берудің жақсы құралы бола алады.

• МобиЛЬДІ оқыту жастар үшін жақсы.

• шығындарды айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді.

• білім беру мазмұнын дамытудың жаңа тәсілдерін қолдануға мүмкіндік береді.

• оқуды үздіксіз, мақсатты қолдауды қамтамасыз етеді.

• сізге қызықты, қызықты және ынғайлы оқу тәжірибесін құруға мүмкіндік береді. [5]

МобиЛЬДІ оқытууды енгізуудің сөзсіз артықшылықтарына қарамастан, мобиЛЬДІ құрылғыларды білім беру мақсатында қолдану өзінің қыындықтарымен және проблемаларымен байланысты. M-leaching енгізуудің проблемалары мен кемшіліктері:

1. Техникалық мәселелер:

- ұялы құрылғылардағы экрандар мен кілттердің кіші мөлшері;
- Интернетке қосылу проблемалары;
- мобиЛЬДІ құрылғылар тек батареяларда жұмыс істейді;
- мобиЛЬДІ құрылғыларда қол жетімді жад көлемі;
- ақпараттық қауіпсіздік мәселелері;
- мобиЛЬДІ платформаларға, құрылғының сипаттамаларына байланысты бірынғай стандарттардың болмауы;
- мобиЛЬДІ құрылғыларға арналған қарапайым электрондық мазмұнды қайта өндеу қажеттілігі;
- мобиЛЬДІ құрылғының жоғалуымен байланысты қауіптер.

2. Әлеуметтік және білім беру мәселелері:

- барлық студенттер бірдей мобиЛЬДІ құрылғыны ала алмайды;
- оқу нәтижелерін бағалауға байланысты проблемалар;
- қауіпсіздік мәселелерін үйрену;
- мобиЛЬДІ технологиялардың тым қарқынды дамуы;
- мобиЛЬДІ оқытуудың педагогикалық теориясының жетіспеуі;
- электрондық оқыту мен мобиЛЬДІ оқытуудың концептуалды айырмашылықтары;
- жеке ақпараттың қауіпсіздігіне байланысты проблемалар.

Осы қыындықтар мен проблемаларды ескере отырып, т-оқытуға арналған білім мазмұнын әзірлеу келесі ерекшеліктерді ескере отырып жүзеге асырылуы керек: мазмұнды күрделілік деңгейі бойынша бөлу, мазмұнды кішкене бөліктерде жеткізу, «женіл» графика, аудио және видео қолдану. Ақпараттық

қауіпсіздік пен зияткерлік меншікті қорғауға ерекше назар аудару қажет.[6]

Ұялы құрылғылар мен желілік технологиялардың дамуы мен жетілуінің жоғары динамикасына сүйене отырып, бұл проблемалардың барлығы алдағы уақытта шешілетін болады.

Ең бастысы, мұның бері білімнің заманауи сапасын оның іргелі табиғатын сақтау және жеке тұлғаның, қогамның және мемлекеттің қазіргі және болашақ қажеттіліктерін қанағаттандыру негізінде қамтамасыз етудің негізгі мақсатына жетуге ықпал етеді.[7]

Студенттерді оқытуудың заманауи оқу процесі үшін жоғары сапалы модернизациялау және қазіргі оқыту әдістерін жаңарту өте қажет. Ал мобиЛЬДІ бағдарламалық қамтамасыздандыру - бұл мұғалімдердің ғана емес, студенттердің де ынтымдастырылған арттырудың тиімді және қол жетімді әдістерінің бірі. Жалпы алғанда, жаңа технологиялардың көмегімен олар білім беру процесін жас үрпақ үшін тартымды етеді.[8]

Сонымен қатар, оқушы мен оқытушының арасындағы қарым-қатынас оқу үрдісінде әлі де үлкен рөл атқаратындығын атап өткен жөн, өйткені студенттер негізінен ойын компьютерлері мен мобиЛЬДІ қосымшалармен таныс және олардың техникасын ойын-сауық үшін қолданады. Бірақ мобиЛЬДІ қосымшалар білім беру жүйесіне енгізілгендей, аудиосуралар да қабылданады, өйткені бұл түбекейлі жаңа нәрсе болмайды және студенттер гаджеттің экранындағы тапсырмаларды басқа түсті ойыншық ретінде қабылдамайды.

Осылайша, мобиЛЬДІ құрылғыларды қолдана отырып, студенттердің оқуын ұйымдастыруға ұсынылған тәсіл ұялы платформаның жаңа мүмкіндіктерін пайдалану арқылы шартты шенберді кеңейтеді. Оқу ортасын кеңейтіп, одан асып түседі. Білім беру технологияларын пайдалану тәжірибесі қазіргі білім беру тәжірибесінде олардың орындылығы мен тиімділігін көрсетті. Мұндай жаңашылдықтарды білім беру жүйесінде қолдану зерттелетін материалдың ойдағыдан дамуына ықпал етеді.[9]

Оқу процесінде мобиЛЬДІ қосымшаларды пайдалану - оқу уәждемесін арттырудың бір әдісі. МобиЛЬДІ қосымшалар адамның негізгі қажеттіліктерін жүзеге асыруға көмектеседі: байланыс, білім, өзін-өзі жүзеге асыру. Оқу үрдісіне мобиЛЬДІ қосымшаларды енгізу сабак өткізудің тиімділігін арттыруға, мұғалімдердің күнделікті жұмыстан босатуға, материалды ұсынудың тартымдылығын арттыруға, тапсырмалардың түрлерін ажыратуға, кері байланыс формаларын әртаратандыруға арналған [10].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Леонтьев С. Использование мобильных телефонов в разных странах. <http://www.cossa.ru/articles/152/37433/>
2. Қазақстан Республикасының білім туралы заңы. Алматы: Литера, 2000, 152 б. 96
3. Попова М. В. .. Сапожников А. В. Сапожников В. И. Ақпараттық, коммуникациялық технологиялар. Оқулық. М.: «АПР» ӨБ, 2009 ж.
4. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытуудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2011ж.

5. Бауэр Е.К. Мобильные приложения в современном образовании: <https://www.it-pedagog.ru/prilozheniya-v-sovremennom-obrazova>
6. Логинова А. В. Использование технологии мобильного обучения в образовательном процессе.
7. IT мамандарына арналған ресурс. ХабраХабр.
8. Кукульска-Хьюм А. Мобильное обучение. <http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214679.pdf>
9. А.В. Маматов, А.Н. Немцев, А.И. Штифанов, В.А. Беленко, Р.А. Загороднюк, С.Н. Немцев. Использование технологии сотовой связи и мобильных устройств в дистанционном обучении.
10. Погулиев Д. Оқу процесінде мобиЛЬДІ технологияларды қолдану мүмкіндіктері. Әдебиеттер, 2014. 81-бет.

Бекенов Э.¹, Шангымбаева Г.А.¹

¹Актюбинский региональный государственный университет
имени К.Жубанова

РОЛЬ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье описан результат разработки мобильного приложения для платформы , которое решает проблемы с оценкой знания, позволяет выявить и восполнить существенные недостатки понимания тем предметов.

Ключевые слова: информационные и коммуникационные технологии
мобильное приложение, интерфейс, тестирование.

Bekenov A.M.¹, Shangytbaeva G.A.¹

¹K.Zhubanov Aktobe regional state
University

ROLE IN EDUCATION OF MOBILE APPLICATIONS

Abstract

The article describes the results of the development of a mobile application for platforms that solves problems in assessing knowledge, allowing you to identify and fill in the significant gaps in understanding the subject matter.

Keywords: mobile application, information and communication technologies, interface, testing

Шураханова К.Ш.¹, Толыбаева А.¹
¹Баишев университет

РАЗВИТИЕ SMART-ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Развитие smart-технологий идет практически лавинообразно. Еще вчера новое качество жизни для нас олицетворяли «умные» дома, где оборудование и системы в автоматическом режиме, без участия человека, обслуживают повседневные нужды живущих в них отдельных семей. Сегодня важнейшим трендом стало создание *смарт - городов*, которые полностью освободят население от социально-коммунальных проблем: пробок, очередей, энергозависимости и бесконтрольности городских структур.

Ключевые слова: *Smart-технологии*, умный, *Smart-экономика*, *Smart education*.

Күмәнсіз біздің заманды-Smart заманы десек, еш қателеспейміз. Бұгінгі танда бұл ұғым тұрмыстық жайлыштықтың жайлы аймақтарын емес, біздің экономика мен қоғамның талаптарына жауап берे отырып, үздіксіз ауысуға және қоршаған ортаға бейімделуге дайынбыз. Smart-технологиялар біздің болашағымызға жеткізу құралы бола ала ма?

Smart-технологияларды дамыту іс жүзінде көшкін тәрізді жүріп жатыр. Кеше ғана жаңа өмір сапасы біз үшін "акылды" үйлерді бейнеледі, онда жабдықтар мен жүйелер автоматты режимде, адамның қатысусыныз, оларда тұратын жекелеген отбасылардың күнделікті қажеттіліктеріне қызмет көрсетеді. Бұгін маңызды тренд ретінде смарт - қалаларды құру болды, олар халықты әлеуметтік-коммуналдық проблемалардан: тығындар, кезектер, энергияға тәуелділік және қала құрылымдарының бақылаусыздығынан толықтай босатады.

Smart-технология дегеніміз не?

Ол күнделікті тапсырмаларды орындау және ақпарат алмасу үшін компьютерлік жүйелер мен микропроцессорларды пайдалануды көздейді.

Ағылшын тілінен аударғанда "smart" "акылды", "зерек" дегенді білдіреді. Біздің жағдайда бұл сөз 1954 жылы Питер Друкер енгізген аббревиатура болып табылады:

- "specific" (нақты) – дәл жету қажеттігі түсіндіріледі;
- "measurable" (өлшенетін) – нәтижені немен өлшенетінін түсіндіреді;
- "achievable" (қол жетімді) – мақсатқа жету жоспарлануымен түсіндіріледі;
- "relevant" (өзекті) – мақсаттың шынайылығын анықтау. Бұл міндетті орындау мақсатқа жетуге мүмкіндік береді ме?

- "time-bound" (уақыт шектеулі) – уақыт аралығын анықтау, мақсатқа жету.

Ертең –

футурологтар-smart-технологиялары қофамдық даму бағытын түбөгейлі өзгертіп, бізді smart-қофамға тез жақындана отырып, адами қызметтің барлық салаларына түпкілікті енетініне құмән келтірмейді. Smart-қофам - бұл қофамның жаңа сапасы, онда адамдар дайындаған техникалық құралдарды, сервистер мен Интернетті пайдалану жиынтығы субъектілердің өзара іс-қимылындағы жаңа әсерлер-жақсы өмір үшін әлеуметтік, экономикалық және өзге де артықшылықтарды алуға мүмкіндік беретін сапалы өзгерістерге алып келеді. Бұл біз бүгін өмір сүріп жатқан "ақпараттық қофамды" дамытудың келесі кезеңі.

Smart-қофамда осы танымал тұжырымдаманың негізін қалаушы әкелер сипаттағанындей, Интернет-технологияларды дамытумен қатар, ақпараттық ресурстар мен коммуникация құралдарының қолжетімділігі мен ашықтығының өсуі, радикалды қофамдық парадигманың барлық элементтерін өзгертеді: экономика, әлеуметтік саясат, білім, еңбек қатынастары.

Smart-экономика жоғары, оның ішінде энергия үнемдейтін технологияларға және "экологиялық" инфрақұрылымға негізделеді. "Желілік" экономикада қызметтердің жаңа сапасы қалыптасады: оларды пайдаланушылардың өздері, смарт-қофам азаматтары мемлекеттік басқару органдарымен және жеке бизнеспен тік емес, көлденең байланыстар бойынша өзара іс-қимыл жасай отырып жасайды.

Бұл ретте "fifth level service" қызмет клиентті көрініше емес, өзі "табады" деп қарастырылады. АКТ-ны қолдану көсіпорындардың өзгермелі бизнес – ортаға тез бейімделу, алыстағы оғистерді пайдалану, тұтынушылармен және серіктестермен үздіксіз Интернет-коммуникация есебінен елеулі экономикалық табыстарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Smart-саясат жағдайында азаматтардың алғаш рет өз қалалары мен өнірлерін дамыту жөніндегі жоспарларды қалыптастыруға және жүзеге асыруға қатысу, мемлекеттік шешімдерге ықпал ету мүмкіндігі пайда болады. Кез келген ақпараттық ресурстардың қолжетімділігі мен ашықтығы толық ашықтықты қамтамасыз етеді, демек, кез келген мемлекеттік билік органдары азаматтарының бақыл Smart-қофамда дәстүрлі оқыту моделінен e-learning – ге, одан кейін smart-education-ге көшу орын алады деп болжандуда. Бұл ретте "білім беру" емес, студенттердің өз тәжірибесі мен дағдыларын алуы үшін ең жақсы жағдай жасауға бағытталған білім беру мекемелерінің рөлі де өзгереді. Осылан байланысты оқытушының негізгі функциясы "дайын ақиқатты" трансляциялау емес, АКТ және әлемдік ақпараттық ресурстар бойынша сапалы навигация болып табылады

Smart education негізгі идеясы неде?

Бұл сұраққа жауап беру үшін білім беру тәсілдерін дамыту процесін қарастыру қажет. Шартты түрде оны үш кезеңге бөліп, білім, технология, оқыту, мұғалім және бизнес сияқты бес көріністі қарастыруға болады.

"Кеше" студентке арналған білімнің бірден-бір көзі оқытушы болды, сонымен қатар студент аудиториядан немесе сол оқытушы кеңес берген кітаптан басқа еш жерде білім ала алмады. Университеттердің мақсаты индустриялық өндіріс үшін мамандар даярлау болды[1].

"Бұгінде" білім оқытушыдан студентке ғана емес, сонымен қатар студенттер арасында да беріледі, бұл білімнің жаңа деңгейін құруға мүмкіндік береді. Өз кезегінде білім беру технологиялары белсенді түрде қолданыла бастайды және оқытушылар тек аудиторияда ғана білім ала алады. Бизнеске қоғамға дайындалған мамандар қажет.

Ал" ертең " студент үшін білімнің басты көзі Интернет болады, технологиялар жеке бағдарланып, жаңа білім құруға бағытталатын болады. Сабак беру үдерісі студенттен оқытушыға және кері, студенттен студентке және т. б. кез келген бағытта білім беру объектілерінің қозғалысын болжайды. ол бизнес-ортага серіктес немесе кәсіпкер ретінде құйыла алады

Откен онжылдықта білім экономикасы, электрондық армия, электрондық мәдениет, электрондық денсаулық сақтау, Электрондық үкімет, электрондық ғылым сияқты атрибуттары бар сандық қоғам белсенді қалыптасты. Электрондық оқыту цифрлық қоғам құрылымына имплантталған және оның орталық, жүйе құраушы элементі болып табылады. Алайда, электронды оқыту туралы айтқанда, негізінен технологияларға баса назар аударылды. Бұгінде әлемнің жетекші университеттерінің технологиялық дамуы ақпараттық базаның одан әрі дамуы сапалы жаңа өзгерістер әкелмейтін деңгейге жетті.

Электрондық оқыту бұдан былай инновация болып табылмайды, онда айқын емес позициялар жоқ. Студенттер үшін еркін қол жеткізудегі білім беру контенті, оқытушылар мен студенттердің кері байланысын қамтамасыз ету, олардың арасында білім алмасу, әкімшілік міндеттерді автоматтандыру – мұның барлығы технологияларға жатады. Бірақ одан әрі не? Адамдар осы технологиялармен не істейді, қандай әсер алады? Бұл мәселелер Smart education бөлінісінде жатыр. Бұгінгі әлемнің міндеттері мен мүмкіндіктеріне сәйкес келетін білім берудің барынша жоғары деңгейін қамтамасыз етуге қабілетті, жастарға тез өзгеретін орта жағдайында бейімделуге мүмкіндік береді, кітап контентінен белсенділікке көшуді қамтамасыз етеді.

Smart education-бұл жалпы стандарттар, келісімдер және технологиялар негізінде Интернет желісінде бірлескен білім беру қызметін жүзеге асыру үшін оқу орындары мен профессорлық-оқытушылар құрамын біріктіру. Яғни, әңгіме мазмұнды бірлесіп құру және пайдалану, бірлесіп оқыту туралы болып отыр. Оған мысал ретінде европалық білім беру жүйесінде келесі онжылдықтың жобасы – жалпы деканатымен біртұтас Еуропалық университет болуы мүмкін, ол студенттердің ЖОО-дан жоғары оқу орындарына ауысын сүйемелдейді. Болон процесі жоғары оқу орындарына студенттерді қайта ауыспай қабылдауға мүмкіндік береді, осылайша Еуропа үшін Smart education system құрады. Бірыңғай европалық университет оқу материалдарының бірыңғай жалпы репозитарийі арқылы ұжымдық оқыту процесін жүзеге асыратын болады.

1.Жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қарқынды әзірлеу үздіксіз ақпараттық революцияның әсерін жасайды. Үздіксіз ақпараттық

революция ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы жаңа нарықтардың тұрақты пайда болуынан, кейіннен оларға капиталды дәстүрлі нарықтардан ауыстыра отырып, көрінетін болады. Бұл процесс осы нарықтарға негізделген соңғы компаниялардың қирауымен және крахоммен сүйемелденеді.

2. Ақпараттық революцияның арқасында бүкіл әлемде корпоративтік секторды айтарлықтай түрлендіретін жаңа бизнес-модельдер пайда болады.

3. Ақпараттық революция қоғамды басқару тетіктерін айтарлықтай қозғайды және жаңа саяси ойыншыларды (желілік қауымдастықтар және т.б.) құрады. Желілік экономикалық құрылымдарға көшу. Ақпараттық революция нарық ойыншыларына ұлттық үкіметтер үшін қол жетімсіз әрекет етуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде, кейбір дәстүрлі басқару тетіктері –салық салу, реттеу, лицензиялау сияқты – тиімдірек болады. Бірқатар облыстарда үкіметтерге өз елдерінің экономикалық кеңістігіне бақылауды сактау үшін жаңа, оның ішінде халықаралық басқару құрылымдарын құруға тұра келеді.

4. Зияткерлік меншік және жаңа сандық өнімдер мен қызметтерге құқықтар мемлекетаралық қатынастарда шиеленістің жаңа аймақтарын құрады. Біздің уақытымыз – бұл уақыт Smart. Бұл ұғым бүгінгі күні тұрмыстық жайлыштың жайлы аймақтарын емес, бірақ біздің экономика мен қоғамның талаптарына жауап бере отырып, үздіксіз ауысуға және қоршаған ортаға бейімделуге дайынбыз.

Smart-технологиялар біздің болашағымызға қол жеткізу құралы бола ала ма?

Сондай – ақ Smart education немесе ақылды оқыту-бұл еркін қол жеткізудегі бүкіл әлемнің контенті арқылы интерактивті білім беру ортасында икемді оқыту[2].

Smart education түсінігінің кілті-білімнің кең қол жетімділігі. Өз кезегінде Ақылды оқытуудың мақсаты білім беру процесін электрондық ортаға көшіру есебінен оқыту процесін неғұрлым тиімді ету болып табылады.

Дәл осындағы тәсіл оқытушының білімін көшіруге және оларға әрбір тілек білдірушіге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл білім алушылардың саны тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар уақытша және кеңістіктік көрсеткіштер тұрғысынан да оқыту шекарасын кеңейтуге мүмкіндік береді: оқыту барлық жерде және әрдайым қолжетімді болады. Ақылды электрондық оқытуға көшу шарттарының бірі кітап контентінен белсенделікке көшу болып табылады. Тек білімді электронды түрде ең тиімділікпен беруге болады. Бұл ретте білім Зияткерлік іздеу жүйесінің болуын болжайтын бірыңғай репозиторияда орналасуы тиіс. Мұндай репозиторийде мазмұнды орналастыру оңай емес. Барлық білім объектілері метадеректер жүйесімен өзара байланысты болуы тиіс. Өз кезегінде, репозиториядағы сапа e-metrics сияқты жүйелердің енгізу есебінен үнемі бақыланып, оқу процесін басқару жүйелерімен бірыңғай байланыста жұмыс істеуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Тихомиров В. Смарт университет – будущее высшего образования // Доклад на международном конгрессе SMART RUSSIA 2014.

2 Нестеров А. В. Об «умном» регулировании (Препринт – 2012 г.) URL:<http://pravo.hse.ru/expertika/announcements/59426294.html>

*Шураханова К. Ш.¹, Толыбаева М.¹,
¹Баишев Университет*

SMART-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМЫТУ

Аннотация

Smart-технологияларды дамыту іс жүзінде көшкін тәрізді жүріп жатыр. Кеше ғана жаңа өмір сапасы біз үшін "ақылды" үйлерді бейнеледі, онда жабдықтар мен жүйелер автоматты режимде, адамның қатысуының, оларда тұратын жекелеген отбасылардың күнделікті қажеттіліктеріне қызмет көрсетеді. Бүгін маңызды тренд ретінде смарт - қалаларды құру болды, олар халықты әлеуметтік-коммуналдық проблемалардан: тығындар, кезектер, энергияға тәуелділік және қала құрылымдарының бақылаусыздығынан толықтай босатады.

Кілт сөздер: *Smart-технологиялар, ақылды, Smart-экономика, Smart education.*

*Shurakhanov K.Sh.¹, Tolybaeva A.¹,
¹Baishev University*

DEVELOPMENT OF SMART TECHNOLOGIES

Abstract

The development of smart technologies is almost an avalanche. Just yesterday, a new quality of life for us was represented by "smart" homes, where equipment and systems automatically, without human intervention, serve the daily needs of individual families living in them. Today, the most important trend is the creation of smart cities that will completely free the population from social and communal problems: traffic jams, queues, energy dependence and lack of control of urban structures.

Keywords: *Smart technologies, smart, Smart economy, Smart education.*

МРНТИ 81.93.29

Бекенов Э.М¹, Шанғытбаева Г.А¹

¹ К.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
Университеті

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ ОҚУ ПРОЦЕССІНДЕ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аннотация

Мақалада заманауи жоғары білім беруде мобиЛЬді технологияларды қолдану туралы айтылады. Оларды қолдану мүмкіндіктері мен артықшылықтары.

Кілт сөздер: мобиЛЬді технологиялар, мобиЛЬді оқыту.

Қазіргі уақытта ол қазіргі ақпараттандыру құралдарына негізделген білім сапасын арттыруға саналы қызығушылықпен сипатталады. Ұялы технологиялардың қарқынды дамуы олардың білімге одан әрі белсенді енуіне әкеледі. Білім беруде мобиЛЬді технологиялардың заманауи және уақтылы қолданылуы оқушылардың танымдық қызығушылығын жаңдандырады, студенттер мен оқытушыларға оқу процесінің қарқындылығы, ақпарат алу әдісі және оқу процесінің басқа аспекттері бойынша өзгеруіне мүмкіндік береді, ұялы құрылғылар мен технологияларды қолданатын жеріне қарамастан білім алуға шектеулерді азайтады [1].

Студенттер мобиЛЬді құрылғыларды тек ойын-сауық немесе әртүрлі ақпарат алу үшін ғана емес, әртүрлі білім беру мәселелерін шешу үшін де пайдаланады. Жақында мамандандырылған оқу қосымшаларының пайда болуы осындағы мобиЛЬді қосымшаларды жалпы білім беру процесінде қолдану мүмкіндігі ретінде қарастырылды. Жаһандық трендтердің талдауы әртүрлі педагогикалық мәселелерді шешу үшін, білім беру ұйымдарының желілік және мамандандырылған ресурстары мен қызметтеріне қашықтан қол жетімділікті ұйымдастырудың білім беру қызметінде мобиЛЬді қосымшаларды қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Білім беру ортасында мобиЛЬді технологияларды қолданудың уақтылы болуы келесі алғышарттарға байланысты: мобиЛЬді құрылғылардың жоғары деңгейі мен динамикасы (бір пайдаланушының екі немесе одан да көп құрылғыларға ие болғандығы сирек емес), оларды пайдалануға деген тұрақты қызығушылық, медиа-мазмұн мен байланысты мазмұнды білім беру және білім беру қызметіне айналдыру мүмкіндігі. зерттеу қеңістігі [2].

Электронды оқыту құралдары білім беру процесіне бұрыннан еніп келді. Жеке компьютерлер

зертханалық және практикалық жұмыстарды тек информатика циклі пәндерінде ғана емес, сонымен қатар оқу үшін де пайдаланады

оку процесінің барлық салаларында әртүрлі пәндер. Қазіргі заманғы демонстрациялық құралдармен бірге дербес компьютерлер мультимедиялық жүйелердің көпшілігін жасайды.

Дәріс материалын визуализациялау: суреттер, презентациялар, видео және аудио материалдар.

Қазіргі уақытта университеттің көптеген оқытушылары дәрістер, баяндамалар және презентациялар үшін демонстрациялық құралдармен бірге электронды медианы қолданады.

Алайда, бүгінде барлық аудиториядан алыс, электронды түрде жазылған мәліметтерді окуға, өндеуге және жобалауға арналған құралдармен жабдықталған.

Осыған байланысты материалдардың басым көпшілігін әртүрлі тақырыптардағы электронды тасымалдағышта сақтау мен мүмкін еместігі арасында қайшылық туындейді.

Сонымен қатар, информатика пәндері бойынша оқыту, әдетте, компьютерлік технологиялармен жабдықталған аудиторияларда жүреді, алайда университеттердегі мұндай аудиториялардың саны әрдайым шектеулі, сондықтан тапсырмаларды орындау үшін дербес компьютерлерді пайдалану қажеттілігі мен ақпаратты оқытын барлық топтарды компьютермен қамтамасыз ету мүмкіндігі арасындағы қайшылық туындейді. Осы мекемедегі технология.

Тағы бір проблема - қашықтықтан оқытууды толыққанды қолдану. Оқытуудың бұл түрін классикалық түрде ұйымдастырыған кезде оқытушы мен студенттер кабельдік Интернет желісіне қосылған жұмыс үстелі компьютерін қолданады. Бұл жағдайда оқу процесінің әр қатысуышы сабактың ұзактығына бір орынға қатаң түрде байланады, бұл қашықтықтан оқыту принципінің тиімділігін айтарлықтай төмендетеді.[3]

Мектеп пәндеріне арналған білім беру қосымшаларында теориялық ақпарат және білімді тексеруге арналған тапсырмалар бар. Әрине, білім беру мекемесіне арналған әр мобильді қосымша оқу процесінің барлық ерекшеліктері мен белгілі бір мектепте, гимназияда немесе лицейде оқылатын материалдардың ерекшелігін ескере отырып жасалады [4].

Оқу процесінде мобильді қосымшаларды қолдану тағы бір маңызды мәселеге - диагностика мен оқушылардың денсаулығын сақтауға әсер етеді.

Мобильді технологияның интенсивтілігі студенттердің физикалық және психологиялық жағдайын бақылай алатын тиімді диагностикалық қосымшалардың құрылуына әкелді. Жеке медицинаның мобильді жүйелеріне ерекше назар аудару керек. Олардың әлеуеті бастапқыда оларды аэроғарыштық медицинада қолдануға бағытталған. Қазіргі уақытта медициналық медициналық технологияларды кеңінен қолдануға қол жетімді, оның ішінде білім беру саласындағы мобильді қосымшалармен байланысқан жалпы білім беру ұйымдарының студенттері үшін [5].

Студенттің мобильді құрылғының жетіспеушілігінен басқа барлық кемшіліктерді әртүрлі тәсілдермен шешуге болады, көру қабілеті төмен, сіз арнайы көзілдіріктерді сатып ала алasyз, олардың мазмұнын балалардың ата-

аналарына жасай аласыз және жасай аласыз. Оқу процесінде мобиЛЬДІ қосымшаларды қолданудың кемшіліктері артықшылықтарға қарағанда әлдеқайда аз. МобиЛЬДІ қосымшаларды жасаумен айналысатын көптеген компаниялар бар, олардың ішінде Whisper Arts, Agilie, Softreactor және басқалары бар. Алайда, оқу процесіне толықтай кіріктірілген бірыңғай қосымшалар жоқ.

Қазіргі уақытта оқу процесінде мобиЛЬДІ қосымшаларды қолдану бастапқы сатысында түр, бірақ қарқынды дамуда. Шетелде, ірі брендтердің қолдауымен оқу процесінде мобиЛЬДІ құрылғылар белсенді енгізілуде.

МобиЛЬДІ оқыту білім беру қызметі ретінде пайдаланылған технология толықтай мобиЛЬДІ болғанда және технологияны қолданушылар оқыту кезінде ұтқыр болғандаған маңызды болады. Бұл нақтылаулар оқытуудың ұтқырлығы мен «мобиЛЬДІ оқыту» терминінің мағынасын көрсетеді. Trexler және осы модельдің басқа жақтаушылары мобиЛЬДІ оқытууды білім беру жүйесінің қатысушылары болғандықтан, шексіз адамдар үшін шығарылатын және студенттер қолданатын сымсыз және сандық құрылғылар мен технологиялар ретінде анықтайды. Ал басқалары болса, оқушылардың ұтқырлығы мен оқу ұтқырлығына, сондай-ақ студенттің мобиЛЬДІ құрылғыларды қолдану тәжірибесіне назар аудара отырып, мобиЛЬДІ оқытууды анықтайды және ұсынады [6]. МобиЛЬДІ оқытуудың негізгі мақсаттарын қарастыруға болады: - ыңғайлы уақытта және кез-келген жерде қарым-қатынас, бұл топтық жұмыстың мүмкіндіктерін кеңейтеді; - студенттерге қол жетімді мобиЛЬДІ құралдарды қолдануды оңтайландыру; - әрдайым қолында болатын материалды ықшам сақтау; - оқу процесінің қарқындылығы; - білім деңгейінің қазіргі әлеуметтік тапсырыс пен барлық жерде мобиЛЬДІ құрылғыларды қолданатын студенттердің мүдделеріне сәйкестігі. МобиЛЬДІ оқыту қазіргі кезде бұрынғыдан да өзекті: бір жағынан жаңа өнімнің тартымдылығына ие, ал екінші жағынан ыңғайлы және практикалық. Көптеген студенттер мұндай жаңалыққа риза болады.

МобиЛЬДІ технологиялар мен білім беру қосымшаларын қолдану педагогикалық процесті жақсартады. Көптеген ғалымдар мен оқытушылар АКТ-ны қолдана отырып оқытуудың болашағы мобиЛЬДІ байланыстың таралуына, смартфондар мен iPhone-дардың танымалдылығына, көптеген білім беру қосымшалары мен бағдарламаларының пайда болуына, сонымен қатар білім беру мүмкіндіктері мен сапасын кеңейтетін жаңа технологиялардың пайда болуына байланысты екендігіне сенімді.

Ұялы телефондар мен технологияларды қолданудың сөзсіз артықшылықтары:

Нақты білім беру және анықтамалық ресурстарға және бағдарламаларға кез-келген уақытта, кез келген жерде жылдам қол жетімділік;

- мұғалім мен білім беру қауымдастырының үнемі кері байланысы;
- оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру - проблемаларды диагностикалау, оқудың жеке қарқыны және т.б .;

• таныс техникалық құралдар мен виртуалды ортаны қолдану арқылы студенттердің ынтасын арттыру;

- дербес оқытуды үйімдастыру;
- студенттердің дербес, кәсіби бағдарланған кеңістігін құру;
- өмір бойы білім алу дағдылары мен дағдыларын дамыту.

Қазіргі студенттердің көпшілігі мобиЛЬДІ технологияларды оқу процесінде қолдануға техникалық және психологиялық түрғыдан дайын, сондықтан мобиЛЬДІ құрылғылар мен технологиялардың әлеуетін тиімді пайдалану үшін жаңа мүмкіндіктерді қарастыру қажет. Бұл мәселені шешу жоғары оқу орындарының оқу процесінде мобиЛЬДІ оқытудың стратегияларын, нысандары мен әдістерін іске асыру үшін мұғалімдер тарапынан үйімдастырушылық күш-жігерді, оқытушылардың ғылыми-әдістемелік жұмыстарын талап етеді [7]. Мұғалімдер бұдан былай айқын фактіні - жастар арасындағы үялды байланыстың танымалдылығын назардан тыс қалдырмайды; сондықтан байланыстың бұл түрлері университеттегі оқу процесін онтайланыруға қалай көмектесе алатындығын талдау қажет [8].

Оқу процесінде мобиЛЬДІ құрылғыларды қолданудың бірнеше әдістері бар:

- мультимедиялық білім беру веб-ресурстарын (аудио файлдар, видео файлдар, подкасттар, графика, карталар, суреттер) ойнауға;
- оқу сайттарына, ресурстарға, анықтамалықтарға, сөздіктерге жылдам қол жетімділікті қамтамасыз ету;
- мобиЛЬДІ байланыс платформаларына бейімделген оқу материалдарын (SMS-тесттер, мобиЛЬДІ қосымшаларға негізделген нұсқаулықтар) әзірлеуді қамтамасыз ететін оқу құралы ретінде;
- білім беру байланысы үшін (SMS-хабарламалар, Twitter, вебинарлар, Skype және т.б.).

Дәстүрлі оқу процесін қолдау үшін мобиЛЬДІ технологияларды қолданудың перспективалық бағыты - студенттерге мобиЛЬДІ құрылғыларға бейімделген оқыту үйімінің білім беру порталы арқылы онлайн курстардағы білім туралы ақпаратқа қол жеткізу. Бұл ресурстарды студенттер өздік жұмыстарында қатысуға дайындалу үшін қолдана алады семинарлар мен даулар, топтық жобаларды орындау, тапсырмалар мен курстық жұмыстар, сонымен қатар өзін-өзі тестілеу, аралық және қорытынды тестілеу.[9]

Сонымен қатар, студенттерге мобиЛЬДІ құрылғыларда хабарламалар, ескертулер және бақылау оқынушының нәтижелері туралы ақпарат алу мүмкіндігі берілуі мүмкін. Күндізгі оқу үрдісін қолдаудың бір бөлігі ретінде мобиЛЬДІ құрылғыларды сабак соында қысқаша тестілеу, маңызды ақпаратты жазып алу (аудио және камера функцияларын қолдану), сабак барысында анықтамалық және оқу ақпараттарына жылдам қол жеткізу үшін пайдалануға болады. МобиЛЬДІ құрылғылар компьютерлік сыныптан тыс практикалық сабактарды өткізуге өте қажет.[10]

Осылайша, оқу процесінде мобиЛЬДІ технологияларды енгізу:

Анықтамалық материалдар мен білім беру ресурстарына үздіксіз қол

жетімділіктің болуына байланысты оқу процесінің сабактастығы мен тұтастығын қамтамасыз ету;

- кері байланысты тез жүзеге асырудың арқасында оқытуудың сапасын жақсарту (мысалы, сабак соңында қысқа тест өткізу арқылы мұғалімдерге студенттердің материалды игеруі туралы уақытылы ақпарат алуға мүмкіндік береді (оқу материалының қай бөлігі студенттерге жақсырақ, қай бөлімдерге көбірек көніл бөлу керек және қанша байланыс сақталуы керек) аудиториямен бірге); алынған ақпарат негізінде мұғалім материалды ұсынуды түзете алады;
- практикалық сабактарға ақпараттық және әдістемелік қолдау көрсету;
- оқытууды ұйымдастыру түрғысынан жақсы қызметтерді ұсыну: оқу жоспарына қашықтықтан қол жеткізу, түрлі жаңалықтар мен хабарландырулар жіберу.

Оқу процесін қолдау үшін мобиЛЬДІ технологияларды қолдану білім сапасын және университет студенттеріне көрсетілетін білім беру қызметтерінің тартымдылығын арттыра алады. Оқыту уақытылы, жеткілікті және дараланған болады. Жоғарыда айтылғандарға байланысты қазіргі уақытта мобиЛЬДІ технологияларды қолдану әдістері мен әдістеріне қатысты зерттеулер уақытылы, перспективалы және өзекті болып табылады деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Иванченко Д.А. Управление мобильными технологиями в информационном пространстве современного вуза // Высшее образование в России. 2014. № 7. 93-100 б.
- 2 Виневская А.В. Использование потенциала информационных технологий в создании мобильной образовательной среды // Концепт. 2012. № 9. 78-84 б.
- 3 Traxler, J. Defining, Discussing and Evaluating Mobile Learning: The Moving Finger Writes and Having Writ... The International Review in Open and Distance Learning, 8 (2007), 1-13.
- 4 Разработка мобильных приложений для сферы образования <http://www.softreactor.ru/razrabotkamobilnyhprilozheniydlyasferyobrazovaniya>
- 5 Singatulin R., Ablyazov K. Personal Accompanying Remote Noninvasive Medical System / International Journal of Advances in Computer Science and Its Applications. Volume 5: Issue 1. 2015. P. 34-36.
- 6 Голицына И.Н., Половникова Н.Л. Мобильное обучение как новая технология в образовании // Образовательные технологии и общество. 2011. № 1. 241-252 б.
- 7 Иванченко Д.А., Хмельков И.А. Применение подходов BYOD для построения стратегии информатизации высшего учебного заведения / Д.А.
- 8 Иванченко, И.А. Хмельков, Д.Ю. Райчук, А.М. Митрофанов, А.В Самочадин, П.А. Рогов. СПб: Научно-технические Ведомости СПбГПУ, 2013, 174 с.
- 9 Бершадский, А. М. Применение мобильных технологий в региональной системе дистанционного образования Текст. / А. М. Бершадский, И. В. Савиных, А. А. Косов // Открытое образование. 2005. - № 6. - С. 45-51.

10 Иванова Н.Б., Голованова М.А. Применение мобильных ИТ технологий в непрерывном обучении // Информационные технологии в образовании, 2015. - 223-225.

Бекенов Э.М¹, Шангытбаева Г.А¹

¹Академический региональный государственный университет
имени К.Жубанова

ПРИМЕНЕНИЕ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА

Аннотация

В статье рассматриваются направления использования мобильных технологий в современном высшем образовании. Возможности и достоинства их применения.

Ключевые слова: *мобильные технологии, мобильное обучение.*

Bekenov A.M.¹, Shangytbaeva G.A.¹

¹K.Zhubanov Aktobe regional state
University

APPLICATION OF MOBILE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE UNIVERSITY

Abstract

The article discusses the use of mobile technology in modern higher education. Features and benefits of their use.

Keywords: *mobile technologies, mobile training.*

МРНТИ 20.01.07

Шураханова К.Ш.¹

¹Баишев университет

ПУТИ ПО ПРИМЕНЕНИЮ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ФОРМЕ «МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ ПРЕЗЕНТАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ»

Аннотация

Активное включение обучающихся в деятельность, результатом которой является создание информационного продукта - компьютерной презентации, способствует возможности самовыражения, и положительной мотивации обучающихся к выполнению самостоятельной работы и использованию компьютера.

Ключевые слова: *Информационно-коммуникационные технологии, методика обучения, инновации в образовании, мультимедийные презентации.*

За довольно короткий срок преобразовывать и использовать в практической деятельности возможности информационно-коммуникационных технологий, научить каждого студента - задача, которая требует больших педагогических усилий. При этом нужно организовать процесс обучения так, чтобы освоения информационно-коммуникационных технологий шло активно, а студент мог видеть результаты своего труда, для оценивания преимущества и разнообразия использования компьютера.

Итак в педагогике разработано множество направлений, технологий, методик обучения студентов разного возраста, направленных на овладение ИКТ в полном объеме его возможностей [1].

Использование ИКТ на занятии само по себе это эффективный инновационный метод, который позволяет сделать процесс обучения мобильным, дифференцированным, индивидуальным, интерактивным.

Введение трехязычного образования в Казахстане, составляющая программы «Казахстан-2030» должна сделать будущих выпускников Вузов, востребованными, конкурентоспособными на мировой арене.

Так ППС кафедры ИКТ университета Баишева , руководствуясь этой реформы ведут занятия для студентов начальных курсов на английском языке.

Активно развивающимся направлением внедрения ИКТ в учебный процесс университета Баишева можно назвать интегрированные педагогические технологии (например, на основе интеграции ИКТ, учебного курса по иностранному (английскому языку) .

Педагогами отмечается, что внедрение ИКТ на английском языке значительно оптимизирует образовательный процесс, видоизменяя и облегчая формы подачи информации[2].

С этой целью возможности компьютера используются для создания наглядно-дидактических пособий [3].

Значительным потенциалом в расширении использования возможностей ИКТ обладает изучение существующего мирового опыта в этой области.

Среди наиболее известных примеров продуктивного включения компьютерных технологий в учебный процесс на занятиях можно назвать ряд Вузов Германии, Австралии, США, Канады, кино и медиа школы, имеющие отделения компьютерной грамотности.

Педагогами высшего звена образования хорошо освоены методики контроля за качеством обучения на основе ИКТ.

Так, например, мультимедиапрезентация может содержать лекционный материал. Педагоги используют программные системы для контроля знаний студентов . Активно разрабатывается потенциал компьютерных презентаций: это могут быть не только презентации – сопровождение лекций, но и презентации-диагностики, когда студенты специальности дизайн, например, определяют произведение по его фрагменту и т. д.[4].

Компьютерная презентация - это уникальный и самый современный на

сегодняшний день способ представления информации. Программный продукт, который может содержать текстовые материалы, фотографии, рисунки, слайд-шоу, звуковое оформление и дикторское сопровождение, видеофрагменты и анимацию, трехмерную графику.

Основным отличием презентаций от остальных способов представления информации является их особая насыщенность содержанием и интерактивность, т.е. способность определенным образом изменяться и реагировать на действия пользователя.

Мультимедиа презентации, как наглядные пособия, помогают преподавателю излагать учебный материал, формируют навыки наблюдения, обеспечивают прочное усвоение студентами знаний, повышают интерес к предмету. Специфическое назначение приобретают презентации на всех этапах занятия. Слайд-фильм позволяет сократить время при проверке домашнего задания, повторения, изложения нового материала, закрепления, правильно понять цель и ход предстоящей работы, предупреждать многие ошибки, ускорять процесс выполнения заданий.

Компьютерная презентация - один из эффективных методов организации интерактивного обучения на занятиях, мощное педагогическое средство, выходящее за рамки традиционной классической системы. Внедрение этой деятельности позволяет преподавателю организовать освоение современных информационных технологий, сформировать у студентов необходимые навыки самостоятельной работы с современными системами, позволяет одновременно использовать различные способы представления информации[5].

Возможности применения мультимедийной презентации велики, но методика их использования в процессе обучения недостаточно разработана.

Мультимедийная презентация - это последовательность экранов (слайдов), на которых могут быть текстовые материалы и визуальные материалы (рисунки, фотографии, диаграммы, видеофрагменты). Показ слайдов может сопровождаться звуковыми эффектами (музыкой, речью диктора, шумовым оформлением). Создавая презентации, необходимо четко определить: цели, которые надо достичь в результате проведения занятия, задачи; которые предстоит решить в ходе занятия, технические условия проведения занятия, мотивацию восприятия учебного материала, предварительный проект, использования электронного документа.

Существует ряд рекомендаций при разработке мультимедийных презентаций:

Основные критерии при оформление слайдов[6].

-Соблюдать единый стиль оформления.

-Избегать стилей, которые будут отвлекать от самой презентации.

Вспомогательная информация (управляющие кнопки) не должны преобладать над основной информацией (текст, рисунки).

Фон. Для фона выбирать более холодные тона (синий или зеленый).

Использование цвета. На одном слайде рекомендуется использовать не более трёх цветов: один для тона, один для заголовка, один для текста. На

контрастном фоне должен располагаться текст так, чтобы он читался легко, без напряжения.

Обратить внимание на цвет гиперссылок (до и после использования).

Анимационные эффекты. Анимация полезна как способ постепенного появления тезисов на экране.

Не стоит злоупотреблять различными анимационными эффектами, они не должны отвлекать внимание от содержания информации на слайде.

Содержание информации. Заголовки должны привлекать внимание аудитории.

Использовать короткие слова и предложения, которые в ходе выступления должны раскрыть и развить (как правило, никто не заинтересован вчитываться и всматриваться в текст на ваших слайдах).

Расположение. Предпочтительно горизонтальное расположение информации.

Наиболее важная информация должна располагаться в центре экрана.

Если на экране располагается картинка, то надпись должна располагаться под ней.

Шрифты. Для заголовков - не менее 24.

Для информации - не менее 18.

Шрифты без засечек легче читать с большого расстояния.

Нельзя смешивать различные типы шрифтов в одной презентации.

Нельзя злоупотреблять прописными буквами (они читаются хуже строчных).

Способы выделения информации. Следует использовать:

- рамки, заливку границы,;
- штриховку, разные цвета шрифтов, , стрелки;
- диаграммы рисунки, , схемы для иллюстрации наиболее важных фактов.

Объём информации. Не стоит заполнять один слайд слишком большим объёмом информации: студенты могут единовременно запомнить не более трёх фактов, выводов, определений.

Эффективность достигается тогда, когда ключевые пункты отображаются по одному на каждом отдельном слайде.

Виды слайдов. Для обеспечения разнообразия следует использовать разные виды слайдов:

- с текстом;
- с диаграммами;
- с таблицами;
- с видеофрагментами;
- с демонстрациями.

Навигации. Преподаватель сам определяет, что показывать и в какой последовательности.

Представление презентации. Может осуществляться различными способами, по усмотрению преподавателя. Нужно помнить о том, что человек

способен одновременно удержать в памяти и осознать от 5 до 9 тезисов (посылок, сведений).

Различают типы презентаций:

Официальная презентация - это официальные отчёты, доклады, рефераты и т.д. Необходим строгий дизайн, выдержанность, единый шаблон оформления для всех слайдов. Анимационные эффекты строго дозированы, развлекательный элемент сведён к минимуму. Слайд на экране должен находиться не более 10-15 секунд.

Если на слайде приведена сложная диаграмма, необходимо проговорить вводные слова, дать время аудитории вчитаться и всмотреться в диаграмму.

Официально-эмоциональная презентация - это отчёты перед коллективом единомышленников. По мере показа презентации в ней может появляться все больше анимационных эффектов, больше фотографий, хотя начиналась презентация в виде официального документа.

«Тезисы» и «Плакаты» - подобные презентации заменяют простейшие средства технического сопровождения. На слайдах - только иллюстрации с минимумом подписей. Вся работа по разъяснению содержимого лежит на докладчике. Практика показывает, что такая презентация, оказывается, очень полезна слушателям (студентам, коллегам), как краткая запись опорных моментов доклада.

Презентации - опросы содержат вопросы-задачи, адресованные студентам, в них могут быть включены материалы, демонстрирующие изученные явления, или отображающие ключевые эксперименты пройденной темы. Вопрос к студенту содержится в заголовке слайда, комментарии и пояснения к рисункам даются преподавателем по ходу презентации. Возможны такие презентации-опросы для входного тестирования на первом занятии нового учебного года. Как правило, в такие опросы включаются слайды презентаций, использованных в предыдущем учебном году при объяснении нового материала.

Презентации - объяснения новой темы. Такие презентации открывают перед преподавателем новые возможности, например: на лекции можно проследить историю того иного открытия, проиллюстрировать последние достижения науки и техники, показать современные устройства, принципы действия, которых основаны на изучаемом явлении, продемонстрировать портреты выдающихся учёных и т.д.

Ещё одним преимуществом презентации является представление графического материала: построения графиков переходных процессов, различных векторных диаграмм, иллюстрация графических методов расчёта. При традиционном изложении указанного материала к завершению графического построения, как правило, на доске разобрать что - либо становится уж сложно. Более того, если студент отвлёкся на каком - то этапе, построить тот же график второй раз практически не представляется возможным, поскольку на это требуется много времени. При грамотном использовании анимации в презентации PowerPoint в случае необходимости можно несколько раз «прокрутить» как отдельные сложные моменты, так и всё

построение от начала до конца, и это займет всего несколько секунд. Качество графического материала при этом, несомненно, значительно выше.

Презентации - повторения пройденного . Такие презентации позволяют использовать ранее подготовленные для изучения нового материала, которые можно быстро и качественно редактировать.

Информационный ролик - несколько особняком стоит такая презентация, как информационный ролик. Здесь требования совершенно иные, чем раньше. Задача информационного ролика - привлечь внимание.

Соответственно возникают требования к композиции презентации, к ее монтажу. К таким рекламным роликам вполне применимы обычные приемы построения киносценариев, особенно, как для остросюжетных детективов. А именно - интригующее (или хотя бы интересное) начало. Затем - нарастание темпа событий, а в конце - уже полный калейдоскоп событий.

Применение компьютерных технологий в обучении становится необходимым для современной высшей школы, т.к.:

- повышает качество обучения за счет новизны деятельности, интереса работы компьютером («трафаретных» занятий не будет!);
- открывает большие возможности для индивидуализации и дифференциации процесса обучения;
- позволяет сделать занятия более наглядными и интересными, формировать у обучающихся системное мышление;
- дает возможность создать высокий уровень мотивации учебной деятельности,
- рационально организовать познавательную деятельность;
- готовит обучающихся к жизни в условиях информационного общества [7].

Активное включение обучающихся в деятельность, результатом которой является создание информационного продукта - компьютерной презентации, способствует возможности самовыражения, и положительной мотивации обучающихся к выполнению самостоятельной работы и использованию компьютера[8].

Итак, в современной педагогике существует большое количество методик, теория освоения ИКТ является одним из самых прогрессивных и продвинутых направлений в науке.

Список использованной литературы:

- 1 Основные компоненты содержания информатики в общеобразовательных учреждениях. Приложение 2 к решению Коллегии Минобразования РФ от 22.02. 95. № 4/1//Информатика и образование, 1995, № 4. С. 17–36; Лапчик М. П. и др. Методика преподавания информатики: учеб.пособие для студентов педвузов. М.: Академия. 2001; Программы для общеобразовательных учреждений. Информатика. 2–11 классы. М.: БИНОМ, Лаборатория знаний. 2005 и др.

- 2 Сокурская И. Интеграция информатики с другими учебными дисциплинами / Дистанционное и виртуальное обучение, 2002, № 1. С. 43–44.
- 3 Войтов А.Г. Учебная наглядность. – М.: Издательство: Дашков и Ко, 2010.
- 4 Абросимов А.Г. Технологии дистанционного обучения в дополнительном образовании / А.Г. Абросимов // Информатика и образование. - 2004. - № 7. - С. 77-82.
- 5 Бент Б. Андресен, Катя Ван денБринк Мультимедиа в образовании: специализированный учебный курс / Бент Б. Андресен, Катя Ван денБринк. - М.: Обучение - Сервис, 2005. - С. 36-43.
- 6 Вакулюк В. Мультимедийные технологии в учебном процессе / В. Вакулюк, Н. Семенова // Высшее образование в России 2004. - № 2. - С. 101-105.
- 7 Коджаспирова Г.М. Технические средства обучения и методика их использования: учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Г.М. Коджаспирова, К.В. Петров. - М.: Академия, 2001. - 256 с.
- 8 Кондратьев В.В. Методология науки и высшего профессионального образования в условиях информатизации: учеб.пособие / В.В. Кондратьев. - Казань: Казан. гос. технол. ун-т., 2002. - 280 с.

Аннотация

Нәтижесінде ақпараттық өнім - компьютерлік презентацияны құру болып табылатын қызметке білім алушыларды белсенді түрде қосу білім алушылардың өз бетінше жұмыс істеуге және компьютерді пайдалануға деген он үәждемесі мен өзін - өзі көрсету мүмкіндігіне ықпал етеді.

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, оқыту әдістемесі, білім берудегі инновациялар, Мультимедиялық презентациялар.

Shurakhanova K.Sh.¹

¹Baishev University

WAYS TO APPLY INTERACTIVE TEACHING METHODS IN THE FORM OF "MULTIMEDIA PRESENTATIONS IN TEACHING"

Abstract

Active inclusion of students in activities, the result of which is the creation of an information product - computer presentation, promotes the possibility of self-expression, and positive motivation of students to perform independent work and use a computer.

Keywords: *Information and communication technologies, teaching methods, innovations in education, multimedia presentations.*

МРНТИ 49.38.49

Сундетова А.Р.¹
¹Баишев университеті

ЭЛЕКТРОМАГНИТТІК ТОЛҚЫНДАР, АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МЕДИЦИНАДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аннотация

Электр зарядтары айнымалы қозғалғанда, яғни кез келген тоқта электр өрісі де, магнит өрісі де уақыт өтуіне қарай өзгеріп отырады. Инфрақызыл сәулелер тері, артрит, ревматизм тәрізді ауруларды емдеуде кеңінен қолданылады. Ультракүлгін сәуле, рентген сәулелерін медицинада пайдалану, сәулелердің өмірдің көптеген салаларында кеңінен қолданылуын білу.

Кілт сөздер: Электр заряды, инфрақызыл сәуле, ультракүлгін сәуле, рентген сәуле, электромагниттік толқын.

Электромагниттік толқындар — байланыс тізбегін құрайтын екі сымның арасындағы электрлік және магниттік өрістер бір-бірімен белгілі бір электромагниттік энергия мөлшерінде байланыста болатын толқын. Электромагниттік өрістер, Максвеллдің 1865 жылғы теориялық пайымдауынша, өзгеріп біртұтас электромагниттік өріс түрінде көрсетеді. Электромагниттік өріс — ақиқат нәрсе. Ол материя формасының бір түрі болып табылады. Материя формасының екінші түрі зат. Электр зарядтары айнымалы қозғалыс (мысалы, тербеліс) жасағанда, олардың туғызатын айнымалы электромагниттік өрісінен кеңістіктің бір нүктесінен екінші нүктесіне тарайды.

Максвеллдің электромагниттік өріс теориясының түйіні мынада:

1. Өзгеріп отыратын магнит өрісі кеңістікте өзгеріп отыратын электр өрісін тудырады
2. Өзгеріп отыратын электр өрісі кеңістікте өзгеріп отыратын магнит өрісін тудырады.

Осылайша өзгеріп отыратын электр және магнит өрістері әр уақытта да өзара байланыста болады, сондықтан да олардың ажырамас бірлігін электромагниттік өріс дейді, ал айнымалы электромагниттік өрістің кеңістікте таралуын электромагниттік толқын деп атайды.

Электромагниттік толқынның теориялық есептеулер арқылы табылған вакуумдегі жылдамдығы тікелей өлшенген жарық жылдамдығына тең болуының маңыздылығы ерекше. Жарық — электромагниттік толқын.

Электромагниттік толқынмен механикалық толқынның ұқсастықтары да, өзгешеліктері де бар. Солардың негізгілері:

1. Электромагниттік толқын әртүрлі заттарды да, вакуумде де тарай алады, ал механикалық толқындар тек заттардың бөлшектері қатысатын орталарда

ғана тараиды.

2. Электромагниттік толқындар тек көлденең толқындар болып табылады, механикалық толқындар көлденең толқындар да, құма толқындар да бола алады.

Максвеллдің теориялық есептеулері бойынша вакуумдегі электромагниттік толқынның таралу жылдамдығы $c=3 \cdot 10^8 \text{ м/с}$ тұрақты шама. Максвелл көрінетін ақ жарықты $c=3 \cdot 10^8 \text{ м/с}$ жылдамдықпен тарайтын электромагниттік толқын деп жорыды. Вакуумге қарағанда заттағы электромагниттік толқынның таралу жылдамдығы аз болады және ол мына өрнекпен анықталады: $\vartheta=c/n$, өйткені ортаның сыну көрсеткіші $n>1$, ал вакуумде $n=1$.

Механикалық толқындар сияқты электромагниттік толқындар да энергия тасымалдайды.

Электромагниттік толқынның λ толқын ұзындығы, T периоды, c жылдамдығы, v тербеліс жиілігі арасындағы қатынастар механикалық толқындардағы сияқты өзгеріссіз қалады:

$$\lambda = cT = \frac{c}{v}$$

Толқындардың зат ішіндегі ϑ жылдамдығы өзгеретін болғандықтан, оның толқын ұзындығы да өзгереді. Вакуумдегі толқын ұзындығын c , ал заттағы шамасын λ деп белгілесек, онда формулаларды ескере отырып, мына өрнектерді аламыз:

$$\lambda' = \vartheta T = \frac{\vartheta}{v} = \frac{c}{n v} = \frac{\lambda}{n}$$

Тербелмелі электрлік контурда пайда болатын электромагниттік тербелістердің периоды Томсон формуласымен анықталатыны белгілі;

$$T = \frac{2\pi}{\omega_1} = 2\pi \sqrt{\frac{J}{mgI}} = 2\pi \sqrt{\frac{L}{g}}$$

Өрнектеріне сәйкес берілген жиіліктегі немесе ұзындығындағы кез-келген электромагниттік сәулелерді ала аламыз. Бірақ осының бәрінде де электромагниттік толқындардың вакуумдегі таралу жылдамдығы өзгеріссіз қалады.

Электромагниттік толқындар — байланыс тізбегін құрайтын екі сымның арасындағы электрлік және магниттік өрістер бір-бірімен белгілі бір электромагниттік энергия мөлшерінде байланыста болатын толқын. Электромагниттік толқындар шкаласы ($v < 1021 \text{ Гц}$) төменгі жиілікті толқындар мен радиотолқындардан бастап, гамма сәулелерге дейінгі ($v < 1021 \text{ Гц}$) аралықты қамтиды.

Жиілік пен ұзындықтарына байланысты әр түрлі электромагниттік толқындарды шартты түрде шығарып алу және тіркеу тәсіліне, затпен өзара әсерлесу сипаты бойынша диапазондарға бөледі. берілген. Төменгі жиілікті толқындар шығару, радиотолқындар, инфрақызыл сәулелер, көрінетін жарық, ультракүлгін сәулелер, рентгендік сәулелер және гамма - гамма шығару деп

диапазондарға бөлу қабылданған:

1. Радиотолқындар,
2. инфрақызыл толқындар,
3. көрінетін жарық,
4. ультракүлгін сәулелер,
5. Рентген сәулелері
6. Гамма-сәулелері

Электромагниттік толқындар шкаласы.

Электромагниттік өрістің адам ағзасына әсері олардан қорғану жолдары.

Электромагниттік толқындар кез келген үйде, мекемеде жалпы адам өмір сүретін барлық ортада бар. Электромагниттік толқындарды тұрғын үйдің теледидарында, өтегінде, мұздатқыштарында, микротолқынды пеште, шаңсорғыштарда, компьютерде, үялы телефондарда болады. Электромагниттік толқындардың 1000 мГц таралу керек болса, электро техникалық құрылғыларда кейде одан көп асып кетеді. Мысалы: өтекті қосқан кезде 25 см қашықтықта одан 0,2 мкТл электромагниттік толқындар бөлінеді. «Tefal» шэйнегінде 20 см-0,6 мкТл. Кір жуғыш машина 50 Гц, ал теледидардың пульті 1 метрде 1 мкТл болады. Микротолқынды пеште 30 см қашықтықта 50 Гц магниттік өрісі 10,3-8 мкТл болады. Ал ер адамдар электр қырынғыш қолданған кезде беттерінен ток жүргізеді себебі электр қырынғыш 100 мкТл (микро Тесла) есептеледі еken. Компьютерде 60 Гц болады.

Электромагниттік өрістің әсері – электр заряды не магниттік моменті бар бөлшектер арасындағы электромагниттік өріс арқылы берілетін белгілі. Адам өмірге келгеннен бастап, электромагнит сәулесінің әсерінде болады. Адамға әсер ететін жердің магниттік өрісі – табиғи электромагниттік өріс, планетарлық сарқылмайтын ресурс. Магниттік өрістің күші әр жерде әртүрлі. Радиожиіліктік өрістер адам организіміне қолайсыз әсерін тигізеді. Адамға, жануарларға, өсімдіктерге, микроорганизмдерге жер қыртысынан бөлінетін гамма сәулелер және ғарыш сәулелері сырттан, организмде болатын радиоактивті элементтер сәулелері іштен әсер етеді. Егер бұл сәулелер тірі организмге артық мөлшерде өтсе, клеткалардың, органдардың тіршілігіне қауіпті ауру жабысады. Радиожиілікті қондырығылар шығаратын электромагниттік сәулелерді мөлшерден көп қабылдаған жағдайда ол адамды ауруға әкеліп соғады. Нәтижесінде нерв жүйесі, жүрек қан тамырлары эндокриналды жүйе және де басқа да ағзаларға әсер етуі мүмкін. Электромагниттік өріс әсерінде ұзақ уакыт болған жағдайда адамдар тез

шаршайды. Үйқышылдық пайда болады, үйқысы бұзылады, жиі-жіе базы ауырады, нерв жүйесі бұзылады т.с.с. системетикалық сәулелену болған жағдайда психикалық ауру қан қысымы өзгеру жүрек соғысының баяулауы шашының түсінің байқалады. Қорғану әдістері: сәуле шығару көзіндегі сәулеленудің азайту. Өте жоғары жиілікті және ультра жиілікті қондырғыларды дұрыс орнату. Экрандалған бөлмелердегі қондырғыны алыстан бақылау. Жұмыс істеу орнын және сәуленің шығу көзін экрандау немесе мыстан жасалтын жоғары өткізгіштік қасиеті бар тор металдар шағылдырғыш жерлету, экран ретінде пайдалану шаралар «электромагниттік сәулеленуді дозиметр көмегімен кемінде айна бір рет тексеру, жылына медициналық тексеруден бір рет өту.

Электромагниттік толқындардың медицинада қолданылуы

Инфрақызыл сәулелер тері, артрит, ревматизм тәрізді ауруларды емдеуде кеңінен қолданылады. Инфрақызыл сәулелер денеге енгеннен кейін температураны көтеріп, ол жерде ылғал бар болса, оны кептіріп жібере алады. Әсересе күйген жерде ылығалданып тұратын тері ауруларын емдеуде таптырмас құрал. Жалпы ифрақызыл сәулелерімен емдегендеге олардың әсер еткен жеріндегі температураны көтеретін қасиеті пайдаланылады. Адам немесе жануарлар денесі шығаратын инфрақызыл сәулелерді суретке түсіру немесе тіркеу арқылы диагностикалық термография жүзеге асып отыр. Инфрақызыл фотография көмегімен қан тамырларындағы, дененің тағы басқа да тұсындағы өзгерістерді суретке түсіруге болады.

Ультракүлгін сәуле, сәулемен емдеу — күн сәулесін, жасанды сәуле қондырғыларын аурудың алдын алу және емдеу үшін қолданады. Организмге әсер етуіне қарай үшке бөледі:

1. ұзын толқынды 400—320 нм
2. орта толқынды 320—280 нм,
3. қысқа толқынды 280—220 нм.

Сәулемен емдеу зат алмасу процесін күштегіді, фосфор-кальций алмасуын қалпына келтіреді, Д витамині, биологиялық активті заттар (гистамин, серотонен т. б.) түзіледі. Стоматологиялық ауруларды сәулемен емдеу жақсы нәтиже береді.

Рентген сәулелері өмірдің көптеген салаларында кеңінен қолданылып отыр. Солардың бірнешеуін атап өтейік. Рентген сәулелерінің өтімділігі жоғары, біздің денеміз бұл сәулелерушін "мөлдір", осыны пайдаланып ішкі органдардың кескінің шығарып алып, ондағы ауытқушылықтарды зерттеуге болады. Міне, осылайша медицинада рентген сәулелері ауруды айқындаپ, диагноз қоюға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бинги В.Н. Магнитобиология. Эксперименты и модели. – М.: Наука, 2002.
- 2 Крутиков Р.И. Влияние электромагнитных полей на живые организмы - Днепропетровск: ДНУ. – 2001.
- 3 Махмутов Б. Б., Убайда Б. Тірі ағзаларға электромагниттік сәуленің биологиялық әсерінің физикалық негізі // Молодой учёный. — 2014.

- 4 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Электроника, радиотехника және байланыс. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007 жыл.
- 5 Қойышбаев Н., Шарықбаев А.О.-Физика. Электродинамика негіздері. Тербелістер мен толқындар. Оптика. Кванттық физика және атомдық ядро -Алматы. 2001
- 6 Ә. Ақылбеков. Механика, электр, магнетизм, тербелістер. Алматы: Білім, 1997ж.
- 7 Фриш С.Э., Тиморева А.В. Курс общей физики. Учебник. В 3-х тт. Т.2. Электрические и электромагнитические явления. 11-е изд., стер. СПб. Лань П. 2016.
- 8 Абирова М.А., Алмабаева Н.М., Адибаев Б.М. Биофизика. - Алматы: 2015. - Том 1.
9. Ремизов А.Н. Медицинская и биологическая физика. - М.: 2012. - 4 изд.
10. Тиманюк В.А., Животова Е.Н. Биофизика. - Киев: 2004.

Сундетова А.Р.¹
¹Баишев Университет

ЭЛЕКТРОМАГНИТНЫЕ ВОЛНЫ ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА И ПРИМЕНЕНИЕ В МЕДИЦИНЕ

Аннотация

При переменном движении электрических зарядов, т. е. при любом токе электрическое поле, магнитное поле меняется по течению времени. Инфракрасные излучения широко используются при лечении кожных, артритовых, ревматических заболеваний. Применение ультрафиолетового излучения, рентгеновского излучения в медицине, умение широко использовать излучение во многих сферах жизни.

Ключевые слова: электрический заряд, инфракрасное излучение, ультрафиолетовое излучение, рентгеновское излучение, электромагнитная волна.

Sundetova A.R.¹
¹Baishev University

ELECTROMAGNETIC WAVES THEIR INFLUENCE ON HUMAN HEALTH AND THEIR USE IN MEDICINE

Abstract

With variable movement of electric charges, that is, with any current, the electric field, the magnetic field changes over time. Infrared radiation is widely used in the treatment of skin, arthritis, and rheumatic diseases. The use of ultraviolet

radiation, x-ray radiation in medicine, the ability to widely use radiation in many areas of life.

Keywords: *electric charge, infrared radiation, ultraviolet radiation, x-ray radiation, electromagnetic wave.*

МРНТИ 81.93.29

Калмаганбетов А.А.¹, Таванова Н.М.¹
¹Башкентский Университет

РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается тема развития современной цифровой технологии. Описание программы «Цифровой Казахстан», а так же 12 планов по развитию данной программы.

Ключевые слова: *цифровизация, развитие цифровизации в Казахстане, экосистема, построение цифровой экономики.*

Стремительные изменения, происходящие в глобальной экономике, открыли значительные перспективы развития для предприятий малого и среднего бизнеса. Интернет позволил радикально снизить издержки на рекламу и продвижение, сделать их доступными не только для крупных компаний, но и для малого и среднего бизнеса. Социальные медиа стали новым каналом коммуникации с потребителем, во многих случаях более эффективным, чем традиционные. Растущий мировой спрос на технологии «Индустрии 4.0» стимулирует развитие предложения на технологических рынках, где лидирующие позиции занимают компании из США, Германии и Японии. Американские компании доминируют на рынках решений для интернета вещей (GE, Intel), его безопасности (Symantec, IBM, Intel), систем дополненной и виртуальной реальности (Facebook, AMD, Google, Microsoft). Японские компании занимают ведущие позиции на рынках промышленных роботов и станков с ЧПУ, немецкие компании также входят в число лидеров по ряду направлений. Китай лидирует по количеству патентов в области искусственного интеллекта – на его долю приходится 53% всех патентов в этой области, на долю США – 27%, Японии – 6%.

Одним из базовых направлений, которые оказывают влияние на промышленность и на формирование концепции цифровизации в промышленности, является кластер интернет-торговля. В 2017 г. объем продаж мировых интернет-магазинов составил 2,5 трлн. долл. США, (более 3% мировой экономики). В рамках ЕАЭС рынок интернет - торговли составляет 20 млрд. долл. США, (1% экономики Союза). На отдельные сегменты

промышленности (электроника и бытовая техника, легкая промышленность, автозапчасти, продукты питания, бытовая химия и прочие товары, в основном ориентированные на конечного потребителя) интернет-торговля уже сейчас оказывает существенное влияние [1].

Сегодня цифровизация стала одним из основных трендов развития экономики. Развитие цифровых технологий называется в качестве приоритета всего евразийского экономического пространства.

В Казахстане разработана программа «Цифровой Казахстан», которая должна стать основой быстрого роста технологий в республике и переориентации на электронный формат оказания услуг.

Как отмечают разработчики концепции, целями государственной программы «Цифровой Казахстан» являются ускорение темпов развития экономики и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе.

Цифровая индустрия будущего. Основное движение предполагается по двум направлениям: движение по двум векторам развития – цифровизация существующей экономики, то есть обеспечение прагматичного старта, состоящего из конкретных проектов в реальном секторе, запуск проектов по цифровизации и технологическому перевооружению существующих отраслей экономики, государственных структур и развитие цифровой инфраструктуры.

А второе направление – это создание цифровой индустрии будущего – обеспечение долгосрочной устойчивости, запуск цифровой трансформации страны за счет повышения уровня развития человеческого капитала, построения институтов инновационного развития и в целом прогрессивного развития цифровой экосистемы.

В основе этой концепции пять основных направлений, а именно цифровизация отраслей экономики – преобразование традиционных отраслей экономики с использованием прорывных технологий и возможностей, которые повысят производительность труда и приведут к росту капитализации.

Переход на цифровое государство – направление преобразования функций государства как инфраструктуры предоставления услуг населению и бизнесу, предвосхищающая его потребности.

Реализация цифрового Шелкового пути – то есть развитие высокоскоростной и защищенной инфраструктуры передачи, хранения и обработки данных.

Развитие человеческого капитала – направление преобразований, охватывающее создание так называемого креативного общества для обеспечения перехода к новым реалиям – экономике знаний.

Создание инновационной экосистемы – это создание условий для развития технологического предпринимательства и инноваций с устойчивыми горизонтальными связями между бизнесом, научной сферой и государством. Государство выступит в роли катализатора экосистемы, способного генерировать, адаптировать и внедрять в производство инновации.

Реализация программы предполагает привлечение финансирования в объеме 141 млрд. тенге из средств республиканского бюджета. Также ожидается привлечение более 169 млрд. тенге средств субъектов квазигосударственного сектора.

Задействуют все население. Бенефициарами программы станут все население, бизнес и государственные органы, так как она затрагивает все сферы жизнедеятельности; предполагается, что к 2022 году будет создано 300 тыс. рабочих мест за счет цифровизации.

В ключевом мировом рейтинге развития ИКТ, рассчитываемом под эгидой ООН – ICT Development Index, – Казахстан, например, в 2016 году занимал 52-ю строчку из 175. Предполагается, что в результате реализации программы и других стратегических направлений страна поднимется в рейтинге до 30-го места к 2022 году, 25-го места к 2025 году и до 15-го места к 2050 году. Казахстан также является догоняющей страной и в рейтинге e-intensity международной консалтинговой компании The Boston Consulting Group с точки зрения текущего уровня цифровизации.

Что уже сделано?

Согласно госпрограмме «Цифровой Казахстан», республика все же не начинает свой путь с нуля в создании новых технологий. Так, еще в 90-е годы стартовала государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию, инициирована программа международного образования «Болашак», в 2005 году начато формирование «электронного правительства».

Также в Казахстане уже создан ряд элементов инновационной экосистемы, функционируют СЭЗ «ПИТ «Алатау», АОО «Назарбаев университет», запущен международный технопарк Astana hub. 3/4 взрослого населения страны имеет базовый уровень цифровой грамотности, более 3/4 имеют доступ в интернет.

Одним из шагов к созданию условий для перехода к информационному обществу стала государственная программа «Информационный Казахстан-2020», утвержденная в 2013 году. В качестве фундамента для цифровой трансформации экономики страны данная программа способствовала развитию следующих факторов: перехода к информационному обществу, совершенствованию государственного управления, созданию институтов «открытого и мобильного правительства», росту доступности информационной инфраструктуры не только для корпоративных структур, но и для граждан страны.

Построение цифровой экономики. Авторы госпрограммы отмечают, что без современной доступной телекоммуникационной инфраструктуры невозможно закрепление Казахстана в мировом экономическом и

информационном пространстве. Доступность ИКТ является фундаментом для построения цифровой экономики.

Для обеспечения населения и бизнеса широкополосным доступом к Сети в городах и областях создана телекоммуникационная инфраструктура; однако на сегодняшний день она не удовлетворяет потребности сельских жителей. В целях снижения цифрового неравенства необходимо более качественно и всеохватно обеспечить сетями широкополосного доступа сельские населенные пункты.

Насущной первоочередной задачей является обеспечение доступа к интернету в сельских населенных пунктах Республики Казахстан на базе ВОЛС, а также спутниковых технологий.

Для этих целей планируется к реализации один из приоритетных проектов – строительство волоконно-оптических линий связи в более 1200 сельских населенных пунктах по схеме государственно-частного партнерства.

Покрытие ВОЛС сельских населенных пунктов обеспечит современными высокоскоростными услугами связи государственные органы и бюджетные учреждения, более 2,1 млн. человек будут иметь техническую возможность подключения к высокоскоростной сети Интернет.

В рамках программы также планируется развитие мобильной инфраструктуры нового поколения во всех районных центрах Казахстана – 5G-стандарт предполагает широкополосный доступ к мобильному интернету и соответствующее увеличение скорости передачи данных.

Технологии больших данных. Расширение доступа к интернету может стать более привлекательным для операторов связи по мере развития технологий больших данных. Сбор и анализ массивов данных от подключенных пользователей позволит, среди прочего, детально понимать предпочтения и возможности пользователей, как частных лиц, так и компаний, а также рыночную динамику, жизненный цикл абонента и влияние внешних условий.

Запущены космические системы связи «KazSat 2» и «KazSat 3» с общей пропускной способностью 2 160 МГц. 16 операторов связи через 7 тыс. земных станций предоставляют услуги спутниковой и сотовой связи.

В 2019 году на Всемирной конференции радиосвязи ожидается принятие стандартов нового поколения мобильной связи 5G. В зависимости от принятых стандартов уполномоченным органом будет проводиться работа по внедрению технологий 5G в Казахстане.

Часть современного бизнеса. По оценкам международных экспертов, во время всемирного экономического кризиса с 2007 по 2011 годы, когда в других отраслях происходила стагнация, количество рабочих мест в отрасли ИКТ в странах Организации экономического развития и сотрудничества росло, внося вклад в мировую экономику.

Особенностью отрасли является то, что ИКТ составляют важнейшую часть современного бизнеса, внося свой вклад в достижение результатов и

положительных экономических показателей для других отраслей национальной экономики. С другой стороны, внедрение информационных технологий требует принятия эффективных мер по обеспечению кибербезопасности [2].

Создание благоприятной экосистемы. Согласно концепции «Цифровой Казахстан», для формирования конкурентоспособной отрасли ИКТ усилия государства будут направлены на создание благоприятной экосистемы предпринимательства в этой отрасли. Это стимулирование спроса на ИКТ в приоритетных и других отраслях экономики, снятие барьеров на пути экспорта товаров и услуг информационных технологий, а также формирование и развитие ряда квалифицированных ICT-компаний. Будет разработана и утверждена «дорожная карта» по развитию ИКТ-отрасли.

Будут созданы условия. К формированию экосистемы также относятся стимулирование доступа отечественных IT-компаний к венчурному финансированию, предоставление грантов на развитие и коммерциализацию перспективных отечественных инновационных технологий, налоговые и другие преференции.

Цифровизация имеет влияние на все сектора и приведет к изменению структуры экономики Казахстана в целом путем диверсификации и раскрытия потенциала несырьевых отраслей, стимулирования стартап-активности и открытия новых отраслей.

При этом степень влияния цифровых технологий в разных отраслях неоднородна – наибольший потенциал создания стоимости предполагается в рамках традиционных отраслей экономики Казахстана, в том числе сырьевого сектора, но также открываются принципиально новые возможности создания стоимости в электронной торговле, ИТ-секторе и финансовой индустрии [3].

В итоге хотелось бы подчеркнуть следующее: Цифровизация стала одним из основных трендов развития экономики и не обошла стороной Казахстан, благодаря чему к 2022 году будет создано 300 тыс. рабочих мест. К 2050 войдем в 15 развитых стран в сфере ИКТ, что благоприятно скажется на экономике.

Список использованной литературы:

- 1 Сайт:<http://cyberleninka.ru/article/n/mirovye-tendentsii-razvitiya-tsifrovyyh-tehnologiy>
- 2 Сайт:www.google.com/amp/s/kapital.kz/amp/tehnology/77003/chto-zhdet-tsifrovoy-kazakhstan.html
- 3 Клаус Шваб. Четвертая промышленная революция.-Алматы: ОФ «Ұлттық аударма бюросы», 2017- 184с.

Калмаганбетов А.А.¹, Таванова Н.М.¹
¹Баишев Университеті

ЗАМАНАУИ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМЫТУ

Аннотация

Бұл мақалада заманауи цифрлық технологияның даму тақырыбы қарастырылады. «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасын, сондай-ақ осы бағдарламаны дамыту бойынша он екі жоспары сипатталады.

Кілт сөздер: цифрландыру, Қазақстанда цифрландыруды дамыту, экожүйе, сандық экономиканы құру.

Kalmagambetov A.A.¹, Tavanova N. M.¹
¹Baishev University

DEVELOPMENT OF MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES

Abstract

This article discusses the development of modern digital technology. Description of the Digital Kazakhstan program , as well as 12 plans for the development of this program.

Keywords: digitalization, development of digitalization in Kazakhstan, ecosystem, building a digital economy.

МРНТИ 27.01.45

Балмаганбетова Ф.Т.¹, Демеген А.¹
¹Баишев Университет

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОГРАММЫ ПО МАТЕМАТИКЕ ДЛЯ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация

Данная статья рассматривает формирование программы по математике для технических специальностей пропорционально ее значимости для будущей профессии и обучения бакалавра.

Ключевые слова: формирование программы, роль математики, инженерное образование

О роли математики для технических специальностей можно говорить очень много. Математика является одной из самых фундаментальных и важных академических дисциплин. Она используется в области науки и исследованиях, промышленности и производстве, экономике и бизнесе, в искусстве и в банковской сфере. Математика полезна практически во всех областях человеческой деятельности. Поэтому математическое образование следует рассматривать как важнейшую составляющую в системе фундаментальной подготовки современного специалиста.

С 2002 года Казахстан перешел к кредитной технологии обучения, при которой обучающиеся в определенных границах стали иметь возможность индивидуально планировать последовательность образовательной траектории. Но кроме плюсов, появились на начальном этапе и минусы. Отсутствие четких рекомендаций по реконструкции действовавших десятилетиями академических программ, механическое сокращение часов, отводимых на изучение всех разделов и тем, сокращение времени проведения занятий, отсутствие методических рекомендаций по обучения студентов в новых условиях. Поэтому преподаватели, не уяснив сущность новых стандартов, по инерции продолжали обучать по-старому[1]. Часто курс высшей математики читался классически, без учета прикладной направленности предмета. Что в результате произошло? Спад математического образования. Так продолжалось в течении пяти лет после введения новшеств.

В настоящее время проблеме совершенствования учебного процесса в высшем учебном заведении, поиску путей повышения эффективности обучения посвящено много научных работ.

Среди условий, активизирующих учебно-познавательную деятельность студентов в процессе изучения математики, исследователи указывают:

- построение учебного процесса с учетом индивидуально-личностных особенностей студентов;
- развитие и совершенствование умений преподавателя управлять активной познавательной деятельностью студентов;
- включение студентов в активные формы самостоятельной деятельности на всех этапах обучения;
- вовлечение студентов в различные виды учебно-познавательной деятельности, содержащей элементы творчества.

Подавляющее большинство студентов используют отводимое на самостоятельную работу время не по назначению, имеют низкую культуру самоорганизации, самодисциплины, самообразования. Если правильно организовать самостоятельного обучение, то опыт самостоятельного обучения поможет студентам улучшить ключевые профессиональные навыки, такие как рецензирование литературы, критическое мышление, написание отчетов, устная презентация и др. Поэтому при формировании программы обучения по математике нужно преподавателю очень серьезно подойти к заданиям по самостоятельной работе студента и методике ее выполнения.

При составлении календарно-тематического плана учитывать, что в

рамках одного и того же раздела математики и даже одной темы для разных направлений подготовки инженеров интересны, важны и полезны различные математические объекты и понятия. Выделить математические объекты (понятия, свойства, методы и др.), которые являются основополагающими, для будущей профессиональной деятельности инженера либо для изучения других учебных дисциплин. Время на изучение каждого математического объекта нужно выделять не пропорционально весу этого объекта в математике, а пропорционально его значимости для будущей профессии и обучения бакалавра. Профессионально значимые элементы математики следует изучать углубленно, остальные – менее подробно.

В настоящему время качественно изменился рабочий аппарат инженерных наук, что сказалось на потребностях инженеров в математике. Аналитические вычисления «вручную» уступили место численным аналитическим компьютерным расчетам. Поэтому кроме лекционных и практическим занятий, нужно в обязательном порядке вводить лабораторные занятия по математике. Проводить обучение с помощью современных математических вычислительных пакетов. Целенаправленное использование компьютерного практикума повышает как уровень математических знаний, так и качество общего интегративного мышления студента.

Математика, оставаясь одной из самых абстрактных наук, в настоящее время становится еще и самой востребованной, благодаря своим приложениям: информатике, компьютеру, интернету.

Математика является не только мощным средством решения прикладных задач и универсальным языком науки, но также и элементом общей культуры.

Список использованной литературы:

- 1 Боровских А., Попов Л., Розов Н. Что такое стандарт и что такое «нестандарт»? // Педагогика. 2013. № 2. С. 45–57.
- 2 Богомолова Е. П. Сетевые образовательные математические ресурсы // Труды Международной научно-методической конференции «Информатизация инженерного образования» – ИНФОРИНО – 2012, Москва, 10–11 апреля 2012 г. Москва: МЭИ, 2012. С. 423–424.
- 3 Богомолова Е. П. От математической малограмотности к математическим компетенциям // Вестник Московского университета. Серия 20: Педагогическое образование. 2015. № 3. С. 3–20.
- 4 Богомолова Е. П., Бараненков А. И., Петрушко И. М. Сборник задач и типовых расчетов по общему и специальным курсам высшей математики: учебное пособие. С.-Петербург: Лань, 2015. 464 с.
- 5 Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения. Москва: Наука, 1975. 463 с.

- 6 Прокопьев В. П. О роли математики для подготовки кадров в инновационной экономике // Образование и наука. 2011. № 9 (88). С. 60–68.
- 7 Пряников Е. В. Инертность системы образования: миф или реальность // Образование и наука. 2011. № 2 (81). С. 53–63.
- 8 Планк А. О науке. Москва: Наука, 1983. 560 с.

Балмаганбетова Ф.Т.¹, Демеген А.
¹Башкентский Университет

ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАР ҮШІН МАТЕМАТИКА БОЙЫНША БАҒДАРЛАМАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация

Бұл мақала техникалық мамандықтарға арналған математика бойынша бағдарламаның қалыптасуын болашақ мамандық және бакалаврды оқыту үшін оның маңыздылығына қарай қарастырады.

Кілт сөздер: бағдарламаны қалыптастыру, математиканың рөлі, инженерлік білім беру

Balmaganbetova F. T.¹, Demegen A.¹
¹Baishov University

FORMATION OF A PROGRAM IN MATHEMATICS FOR TECHNICAL SPECIALTIES

Abstract

This article provides for the formation of a program in mathematics for technical specialties, depending on its significance for bachelor's education and future specialty.

Key words: program formation, the role of mathematics, engineering education

МРНТИ 29.01.45

Даулбаев Б.С.¹, Сундетова А.Р.¹
¹Башкентский университет

ФИЗИКАДАН ЕСЕПТЕР ШЫГАРУ ӘДІСІ

Аннотация

Инженер мамандығы бойынша оқытын студенттерге физика пәні техника және технология салалары іргетасының теориялық негізін қалау болып саналады. Физика пәнінен дәйекті және терең білім беру, сонымен қатар физика саласындағы оқытушы ғалымдарды бір ұжымға шоғырландырып ғылыми жұмыстарды жүргізу, студенттерді ғылымға тарту және жас мамандарды ғылымға араластыру арқылы оның дәрежесін арттыру

Кілт сөздер: *сурет, график, формула, эксперимент, эксперименттік есептер, графиктік есептер.*

Физика пәнінен есеп шығару – оқу үрдісінен бөліп алуға болмайтын бір бөлігі, себебі ол физикалық ұғымдарды қалыптастыруға, білім алушылардың физикалық құбылыстарды оқып –үйренуіне, ойлау қабілетін дамытуға, білімдерін нақтылауға, оны практикада қолдана білуге үретуде маңызы зор.

Есептер шығару физикалық заңдарды оқып- үйренуде, тереңірек және нақты білім алуға, алған білімдерін берік менгеруге, логикалық ойлау қабілетінің дамуына, белсенді болуына, физика пәніне деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Есептер шығаруды мына жағдайларда қолданады:

1. жаңа мәлімет беруде;
2. проблемалық ситуация туғызуда;
3. практикалық іскерлік пен дағдыларды қалыптастыруды;
4. білімін тексеруге;
5. бекітуге, материалды қайталауға;

Физика есептерінің оқу үрдісін ұйымдастыруды алатын орны ерекше. Физика есептерін: мазмұнына байланысты; берілу тәсіліне қарай; шешу тәсіліне қарай класификациялауға болады.

Мазмұнына қарай физикада есептерді механика, молекулалық физика, электродинамика т.б. болып бөлінеді. Олар мәтінмен, суретпен, графикпен және сапалық-сұрақ есептермен берілген. Бұл есептер физиканы оқыту әдістемесіндегі қолданылуына, қыындық деңгейіне қарай бөлінеді. Олар жеңіл (жаттығу), орташа және қыын, шығармашылық болып бөлінеді, Жеңіл есептер немесе жаттығу есептері деп бір немесе екі формула қолданып шығаратын, жеңіл тәжірибе жасау арқылы шығарылатын есептерді айтады. Бұл есептерді материалды бекіту үшін қолданады.

Орташа және қыындау есептер деп бірнеше формуланы, кейде бір тараудағы формулаларды немесе бірнеше бөлімнің формулаларын қолданып шығаратын есептер мен белгілі бір дағдыны керек ететін эксперименттік есептерді айтады. Мұндай есептерді толық тарауды немесе бөлімді қайталанған кезде, білім алушылардың білімін нақтыладап терендету үшін шығарған дұрыс.

Шығармашылық есептердің өзі іздену (яғни, неге деген сұраққа жауап іздейтін) есептер, конструкторлық (яғни қалай жасау керек) есептер болып болып бөлінеді.

Есептің берілу тәсіліне қарай (4 түрге бөледі) мәтінді, графиктік, сұрақ-есептер, сурет-есептер болып бөлінеді. Мұндай бөлінудің өзі шартты түрде, себебі кей есептер суретімен, графиктерімен қоса жүреді.

Есептер шығарылу әдістемесіне байланысты сапалық, сандық немесе есептеу-есептері, графиктік, эксперименттік болып бөлінеді. Мұндай бөліну қажетті және маңызды, себебі оқытушының білім алушының математикалық дайындықтарына қарай есеп таңдауына көп септігін тигізеді.

Сапалық есептердің физикалық құбылыстар мен зандылықтарды оқып

үйренуде маңызы өте зор. Сапалық есептердің ерекшелігі мұнда студенттердің ойын жинақтап, белгілі бір физикалық құбылыстардың мағынасын ашуға көмектеседі. Оларды логикалық ойлау арқылы физиканың зандалықтарына сүйене отырып шығарады.

Есептеу есептері физикада жиі кездеседі. Соның ішінде шамалардың сан-мәнімен берілген есептер көп. Қазіргі кезде есептегіш құралдардың көптігін ескерсек, мұндай есептерді шығару көп қындық туғызбайды. Әйтседе физика пәнінің оқытушысы таза физикалық есептерді (шамалардың сан-мәндері берілмеген есептер) уақыт үнемдеу үшін көптеп шығарылғаны дұрыс.

Эксперименттік есептерді шығару үшін, арнаулы құрал-жабдықтардың көмегімен тәжірибе жасап, нәтижесінде алынған шамалар арқылы есеп шығарылады. Эксперименттік есептерді шығару үрдісінде окушылардың қызығушылығы артып, бақылағыштығы дамып, құрал-жабдықтармен жұмыс істеу дағдылары мен икемділіктері жетіледі.

Графиктік есептер деп график бойынша берілген есепке керекті шамаларды анықтап шығаруға болатын есептерді айтады. Графиктік есептерді шығару үрдісінде графиктерді салу, графиктерден қажетті шамаларды тауып, есептеулерде қолдана білуге дағыланады. Графиктерді салу, түрғызу кезінде білім алушылар физикалық шамалар арасындағы функциялық тәуелділігін түсінуге, ұқыптылыққа үйренеді, яғни олардың танымдық және политехникалық мәні өте зор.

Есепке мысал келтірейік:

1-есеп. Дене барлық жүрілуге тиісті жолдың бірінші жартысын

$v_1 = 15 \text{ м/с}$ жылдамдықпен, ал қалған екінші жартысын

$v_2 = 10 \text{ м/с}$ жылдамдықпен жүріп өтті. Осы дененің орташа жылдамдығын табу керек.

Берілгені

$v_1 = 15 \text{ м/с}$,

$v_2 = 10 \text{ м/с}$,

$\langle v \rangle - ?$

Шешуі. Әдетте бұл есепті былай шығарады:

$$\langle v \rangle = \frac{v_1 + v_2}{2} = 12,5 \text{ м/с}$$

Бұл дұрыс емес.

Бұл есепте қозғалыс екі кезеңнен

түрады.

Әр кезеңнің жылдамдықтарын анықтайық:

$$t_1 = \frac{s_1}{v_1}, \quad t_2 = \frac{s_2}{v_2} \quad \text{және} \quad t_1 = \frac{s_1}{v_1}, \quad t_2 = \frac{s_2}{v_2}.$$

Есептің

шарты бойынша $s_1 = s_2 = s_0$.

Дененің орташа жылдамдығын былай анықтайық: $\langle v \rangle = \frac{s}{t}$. Ал $s_1 = s_1 + s_2 = 2s_0$; $t = t_1 + t_2$ екендіктерін ескерсек, онда

$$\langle v \rangle = \frac{s}{t} = \frac{2s_0}{t_1 + t_2} = \frac{2s_0}{\frac{s_1}{v_1} + \frac{s_2}{v_2}} = \frac{2s_0}{s_0 \left(\frac{1}{v_1} + \frac{1}{v_2} \right)} = \frac{2v_1 v_2}{v_1 + v_2} = 12 \text{ м/c}$$

2-есеп. Егер дene қозғалысының соңғы секундында 30 м жол жүрген болса, ол қандай биіктікten түскен еді?

Берілгені:

$$h = 30 \text{ м},$$

$$g = 9,8 \text{ м/c}^2,$$

$$H - ?$$

Шешуі. Бастапқы жылдамдықсыз H биіктікten еркін түсетін дененің жолы

$$H = \frac{gt^2}{2} \quad (*)$$

былайша анықталады:

Ал дененің $(t-1)$ секундта жүрген жолы мынаған тен:

$$H_1 = \frac{g(t-1)^2}{2}$$

Осы екі формула арқылы дененің соңғы секундта жүрген жолын былайша анықтаймыз:

$$h = H - H_1 = \frac{gt^2}{2} - \frac{g(t-1)^2}{2} = \frac{g}{2} [t^2 - (t-1)^2]$$

Бұдан

$$t = \frac{h}{g} + \frac{1}{2}$$

t – нің мәнін $(*)$ формулаға қоямыз:

$$H = \frac{g}{2} \left(\frac{h}{g} + \frac{1}{2} \right) = 112 \text{ м}$$

3-есеп. Жазық айнаға түскен сәулө $\beta = 15^\circ$ бұрышпен шағылған. Горизонталь айнаны қандай γ бұрышқа бұрғанда, сәуленің шағылу бұрышы 3 есе ұлғаяды? Шешуі. Айна γ бұрышқа бұрғанда сәуленің түсу нүктесінде айнаға тұрғызылған нормаль γ бұрышқа бұрылады. Сондықтан сәуленің шағылу бұрышы $\beta' = \beta + \gamma$. Ал $\beta' = 3\beta$ болуы керек. Осыдан $3\beta = \beta + \gamma$; $\gamma = 2\beta$; $\gamma = 2 \cdot 15^\circ = 30^\circ = 0,53$ рад.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бугаев А.И. Методика преподавания физики в СШ.М.: Просвещение, 1981.Гл. VI. С. 207-224.
- 2 Каменецкий С.Е., Орехов В.П. Методика решения задач по физике в СШ. М.: Просвещение, 1987. Ч. I. С.5-45.

- 3 Ақитай Б.Е. Физикадан есептер шығаруға арналған әдістемелік оқу құралы. Механика.Алматы,2000.
- 4 Физиканы оқыту методикасы. Түп нұсқасының редакциясын басқарғандар: В.П.Орехов, А.В.Усова. Алматы:Мектеп, 1978. 9-тарау. 116-128бб.
- 5 Ысқақов Б.М., Ағұлышқов А.А., Шамбулов Н.Б. Физикадан есеп шығару мысалдары. Алмат: Рауан, 1987. 3- 10 бб.
- 6 Құдайқұлов М., Жаңабрғенов Қ. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. Алматы: Рауан, 1998. 7-тарау. 59-69 бб.
- 7 Тульчинский М.Е. Сборник качественных задач по физике. М.:Просвещение, 1978. С.3-5.

*Даулбаев Б.С.¹, Сундетова А.Р.¹
¹Баишев университет*

МЕТОД РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ПО ФИЗИКЕ

Аннотация

Для студентов, обучающихся по специальности инженерии, предметом физики является формирование теоретических основ фундаментальных отраслей техники и технологии. Углубленное и последовательное изучение физики, а также проведение научных работ в области физики с концентрацией преподавателей в одном коллективе, привлечение студентов в науку и повышение его степени путем вовлечения в науку молодых специалистов.

Ключевые слова: *рисунок, график, формула, эксперимент, экспериментальные задачи, графические задачи.*

*Daulbayev B.S.¹, Sundetova A.R.¹
¹ Baishev University*

METHOD FOR SOLVING PROBLEMS IN PHYSICS

Annotation

For students studying engineering, the subject of physics is the formation of the theoretical foundations of fundamental branches of engineering and technology. In-depth and consistent study of physics, as well as conducting research in the field of physics with a concentration of teachers in one team, attracting students to science and increasing their degree by involving young professionals in science.

Keywords: *drawing, graph, formula, experiment, experimental problems, graphic problems.*

ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТАҚ ҒЫЛЫМДАРЫ
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ

МРНТИ 10.27.25

Орынбасарова К.Е¹., Кемалова Ү.Б.¹, Мұхамбетқалиева К.Е¹.
¹Баишев Университеті

АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ МЕН ӘРЕКЕТ
ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ ТҮСІНІГІ МЕН МАЗМУНЫ

Аннотация

"Азаматтардың құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі" өте өзекті. Қазір, біздің тұрақсыз уақытымызда заңнама күн сайын өзгеріп отыратын кез-келген адам қандай құқықтарға ие екенін және қандай міндеттерді атқара алатынын білу қажет. Ал азаматтық құқықтарға ие болу, міндеттерді атқару, сондай – ақ өзі үшін азаматтық құқықтар мен міндеттерді өз бетінше алу, жүзеге асыру және құру үшін құқық субъектісін-құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігін сипаттайтын екі өлшем болуы қажет.

Кілт сөздер: *Мемлекет, азаматтық құқық, құқықтық қабілеттілік, әрекет қабілеттілік, жеке тұлға.*

Мемлекет конституциялық құрылыштың негіздерін, адамгершілікті, денсаулықты, басқалардың құқықтары мен занды мұдделерін қорғау үшін қажет болса, елдің қорғаныс және мемлекеттік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектеу құқығын өзіне қалдырады, бірақ бұл тек федералды заң деңгейінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін. (Қазақстан Республикасының Конституциясының 29-бабы). Қазақстан Республикасының Конституциясы (18-бап) өмірге, жеке басының қадір-қасиетін, жеке өміріне, ар-намысы мен абыройлы атын қорғауға құқықты шектейтін жағдайларды қоспағанда, мұндай шектеудің мөлшері мен ұзақтығын көрсете отырып, төтенше жағдайдағы құқықтар мен бостандықтарды шектеу мүмкіндігін белгілейді.

Қазіргі қоғамда және мемлекетте әрбір адам құқықтық реттеудің қолданысына сүйене отырып, құқықтық қатынастардың қатысушысы болады. Осыған байланысты, заң шығарушы әркім заңның субъектісі бола алатындығын алға тартады. Осы мақсатта мемлекет азаматтарға құқықтық қабілеттілік береді.

Заң әдебиетінде құқық қабілеттілігі мен нақты субъективті құқықтардың арақатынасы туралы мәселені жеке тұлға мен мемлекет арасындағы қарым-қатынас ретінде құқық қабілеттілігін сипаттау арқылы шешу әрекеттері жасалды. Әрине, мемлекет жеке тұлғаларға құқықтық қабілет бере отырып, осы арқылы мемлекет пен әрбір жеке тұлға арасында белгілі бір құқықтық байланыс

жасайды. Бірақ құқық қабілеттілігі құқық қабілеттілігінің иесі мен барлық басқа тұлғалар арасындағы құқықтық байланысты білдіреді.

Авторлардың көпшілігі құқық қабілеттілігі белгілі бір субъективті құқық екенін мойындаиды. Бірақ ғылымда әрбір субъективті құқық құқықтық қатынас құрамында бар екендігі дәлелденген деп танылады. Сонымен, О. С. Иоффе, өркениеттердің көпшілігі "құқықтық қатынастан тыс субъективті құқықтың болуын ойламайды" деп көрсетіп, кез-келген мазмұн белгілі бір формадан тыс мүлдем өмір сүре алмайтынына, ал нысан әрдайым белгілі бір мазмұнның нысаны болып табылатынына, осы құқық пен міндег құқықтық қатынастардан тыс өмір сүре алмайтынына ұқсайды деп жазады.

Н. И. Матузов сондай-ақ азаматқа тиесілі бірде-бір құқық кез келген құқықтық қатынастардан тыс өмір сүре алмайды деп есептейді. Құқықтық қатынастар саласынан субъективті құқықты алып тастау — оны қоғамдық іс жүзіндегі қатынастардан алып тастау дегенді білдіреді. Субъективті құқық әрқашан және сөзсіз құқықтық қатынастар шеңберінде.

Осылайша, субъективті Азаматтық құқық азаматтық құқықтық қатынастардың құрамында бар екенін мойындау керек. Егер біз азаматтық құқықтық қабілеттілікті субъективті құқық деп тансақ, онда бұл бізді ғылыми логикаға байланысты осы құқықтық қатынастардың мазмұнын ашуға міндetteйді.

Құқықтық қабілеттілік деп – мемлекет танитын жалпы(дерексіз) қабілеттілік, занда қарастырылған құқықтар мен міндегтерге ие болу, олардың иесі болу мүмкіндігі (яғни нақты меншік емес, бірақ, мүмкіншілігі мен мүмкіндігі түсініледі).

Құқықтық қабілеттіліктің ең бастысы – құқық емес, олардың болу болу мүмкіндігі. Құқықтық қабілеттілік өзі ешқандай нақты пайда әкелмейді, ол тек «құқыққа құқық» яғни құқыққа ие болу құқығы болып табылады, ал соңғысы қандай да тегке ие болуға, белгілі бір әрекеттерді жасауға жол ашады. Олар: жалпы, салалық және арнайы құқық қабілеттілік болып бөлінуі.

Азаматтық құқық қабілеттілік салалық құқық қабілеттілікке жатады. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 13-бабы азаматтық құқықтар мен жауапкершіліктерге ие болу мүмкіндіген білдіреді. Құқықтық қабілеттілік адамның табиғи құқықтарымен теңестіруге болмайды, ол табиғатынан оған тиесілі емес, индивид мемлекетке береді, сәйкесінше азаматтық мәселелермен тікелей байланысты.

Құқықтық қабілеттіліктің көлемін мемлекетте анықтайды. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 14- бабында құқықтық қабілеттілік шығу тегіне, мұлік жағдайына, ұлты мен дініне қарамастан барлық азаматтар бірдей мойындалады және оның толық сипаттамасы үшін азаматтардың конституциялық нормаларда бекітілген тең құқықтары маңызды мәнге ие. Бұл олардың мазмұндағы құқықтық қабілеттілігіндегі тенденцијін негіздейді, және ешкім де құқықтық қабілетке ие болу артықшылығы субъективті құқықтан ажыратылмауы керек. Мүмкіндік дегеніміз – белгілі бір занды фактілер болған кезде адамның нақты субъективті құқығы бар жалпы негіз. Ол тек занда көрсетілген құқықтар мен міндегтерге ие болу үшін абстрактілі мүмкіндікті

білдіреді, ал субъективтік құқық нақты адамдарға тиесілі құқық, яғни іске асырылған мүмкіндік болып табылады. Жоғары да, айтылғандай, Қазақстан Республикасының барлық азаматтары бірдей құқық қабілеттілікке ие, және әр түрлі азаматтардың субъективті құқықтарының мазмұны деп қолданыстағы заңнамаға сәйкес адамның ие болатын азаматтық құқықтары мен міндеттерінің (мұліктік және жеке мұліктік емес) жиынтығымен түсіндіріледі.

Азаматтық құқық қабілеттілік адамның өмір сүруінен бөлінбейді. Адам тірі болған кезде оның азаматтық құқығы болады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 13 – бабында азаматтың қабілеттілігі туылған кезде пайда болатындығы және өлімімен аяқталатынды белгіленген. Азаматтық құқық қабілеттілігі оның туған сәтінен басталады, яғни ана құрсағынан тірі туып, жеке өзі өмірге келгеннен кейін жеке тұлға болып есептеледі. Мысалы: түсік тірі тұа тұрса да, тұлға деп саналмайды, өйткені адам бейнесіне әлі келмеген. Бірақ айтартылған шала туған бала тұлға санатына қосыла алады. Сонымен, егер сәби тірі туып аз күн болса да өмір сүрсе, онда ол азаматтардың хал актілерін тіркеу органдарына қай кезде шетінегеніне қарамастан туғаны жөніненде тіркеледі.

Азаматтық кодекстің 1044-бабы бойынша мұра қалдыруышының тірі кезінде іште қалған және мұра ашылғаннан кейін тірі туған азаматтар мұрагер бола алады, ондайда сәби небәрі бірнеше минут өмір сүрсе де аталған құқықты иеленеді.

Құқық қабілеттілігі адамның – құқық субъектісінің өлуімен бірге қысқартылады. Өлген адамның ие болып келген құқықтары мен міндеттері ішінара (жек бастың, жеке отбасылық жағынан) қысқарады, ішінара (мұліктік құқықтар) мұрагеріне көшеді. Өлім – бірқатар құқықтық салдар тудырып кететін факт. Сондықтан, адам туғанда тіркелсе, қайтыс болған азаматты да хал актілерінде тіркеу керек. Айта кететін жайт, азаматтың денсаулығы мен психикалық жағдайы оның құқық қабілеттілігіне әсер етпейді. Қазақстан Республикасының Азамат кодексінің 18-бабының 2-тармағында ешкімнің заң қабілетімен немесе қабілетімен шектелуі мүмкін емес, занда белгіленген жағдайлар мен тәртіптен басқа; егер азаматтың әрекетке қабілеттілігінен немесе құқық қабілеттілігін толық немесе ішінара бас тартуы және заңмен рұқсат етілмесе, құқық қабілеттілігін немесе қабілеттілігін шектеуге бағытталған басқа да мәмілелер жарамсыз болып табылады.

Құқық қабілеттілігін шектеуге қылмыстық іс бойынша үкімде немесе сот үкімінде белгіленген жаза ретінде:

а) белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;

б) ел ішінде еркін жүру құқығынан айыру (шакыру және елден шыгару, бірақ занда белгіленген шектерде белгілі бір мерзімге келуі)

Ескерте кететін жөн, біздің заң бойынша құқықты жою қашан да уақытша сипатта болады. Сонымен қатар құқық қабілеттілігін шектеуді азаматтық басқалай субъективтік құқықтарынан айыру жағдайымен шатастыруға

болмайды. Құқық қабілеттілігін шектеу дегеніміз қандай да бір құқықты алу мүмкіндігінен айыру болып табылады.

Субъективтік құқықтан айыру дегеніміз нақты, іс жүзіндегі құқықтан айыру деп түсінген жөн. Мұндай субъективтік құқықтан айыру (тағы да занды жауапкершілік негізінде) белгіленген мерзімнің тағайындалуымен байланысты болмауы мүмкін. Мысалы, ата-ана құқығынан айыру немесе бас тарту (перзентханадан баласын тастап арыз жазу) т.б.

Қазақстан Республикасының азаматтығын алу туралы мәселені қарастырсақ. Неге АҚШ-та туған қазақ балаға Қазақстан азаматтығын беруге бас тартады?

Кәмелетке толмаған баланың АҚШ азаматы екендігіне байланысты Қазақстан Республикасының азаматтығын алуға занды құқығы жоқ. Ол АҚШ азаматы, өйткені 2015 жылдың сәуір айында Америка Құрама Штаттарында медициналық себептермен дүниеге келген.

Алматылық әйел өзінің баласының Қазақстан азаматтығына құқығын қорғауға Астанаға келді: 2017 жылғы 16 наурызда ол Үкімет ғимаратында жалғыз наразылық акциясын өткізді. Әйелдің сөзіне қарағанда, Вашингтондағы Қазақстан елшілігінің қызметкерлері оны ұлына азаматтық алу 2-3 айға созылатын мәселе деп сендірген, бірақ ана мен бала отанына оралған кезде бәрі қыын болып шықты.

Ресейде, сондай-ақ тағы да басқа елдерде заң бойынша бірнеше азаматтық алуға рұқсат етілген. Ал ересек болғанда ол қайда тұруды және қандай азаматтықты алуды өзі таңдайды. Қазақстанда қос азаматтық алуға тыйым салынады, ал баланың Қазақстан Республикасының азаматы болуы үшін анасы ұлына АҚШ азаматтығынан шығу туралы өтініш беруге міндетті. Бұл талап еліміздің Ішкі істер министрлігінде расталды.

«Қазақстан Республикасы Конституциясының 10-бабының 3-тармағына сәйкес Республика азаматы басқа мемлекеттің азаматтығын мойындағайда»

Американдық дипломатиялық миссия АҚШ-тың төлкүжатынан бас тартуға баланың өз келісімінсіз беру мүмкін емес және бала тек 18 жасында ғана АҚШ азаматтығынан бас тартуға келісім бере алады.

«Америка Құрама Штаттарында туылған және Америка Құрама Штаттарының юрисдикциясындағы барлық балалар туған кезде АҚШ азаматтығын алады. Ата-аналары немесе қамқоршылары АҚШ азаматтығын туылған кезде қабылдаған баланың АҚШ азаматтығынан бас тарта алмайды.»

Қазақстан азаматтығын алу үшін балаға АҚШ азаматтығынан шығу керек, баласы тек өзі кәмелет жасында, яғни 18 жылдан кейін бас тарта алады. Осы уақытқа дейін Қазақстан зандары елдің өз азаматтығына басқа мемлекеттің азаматтығын алған адамды қабылдауға рұқсат бермейді.

«Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы «Қазақстан Республикасының 1991 жылғы 20 желтоқсандағы Заңының 33-бабына сәйкес анасы занды өкілі бола отырып, кәмелетке толмаған ұлының Қазақстан Республикасының азаматтығына қабылдау туралы өтініш жасауға құқылы. Сонымен қатар, осы заңының 15-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасының

азаматтығына қабылдау туралы шешімді Қазақстан Республикасының Президенті қабылдайды»

Сонымен бірге, Әділет министрлігінің мәліметінше, «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңың 11-бабына сәйкес, ата-анасының екеуі де Қазақстан азаматы болып табылатын бала туған жеріне қарамастан еліміздің азаматы болады.

II бөлім, адам және азамат 10-баптың 3 тармағы бойынша «Республика азаматының басқа мемлекеттің азаматтығында болуы танылмайды». Егер Қазақстан Республикасы Конституциясының 10-баптың 3 тармағын «Қазақстан Республикасында қос азаматтық танылады», - деп өзгерген жағдайда АҚШ-та немесе қандай да бір басқа себептермен басқа елдің азаматтығын алған балалардың заңды түрде КР азаматы атануға мүмкіндігі болатын еді.

Сонымен қатар, қарастырып өтетін тағы бір сұрақ «мұрагерлік туралы заңнама». Яғни, егер КР азаматы(ша) басқа елдің азаматына жылжыйтың немесе жылжымайтың мүлікті мұраға қалдыра ала ма?

Біріншіден мұрагерлік дегеніміз – қайтыс болған адамның мүлкі мен мүліктік құқықтарының мұрагерге ауысуы. Мұрагерлік өсиет заң бойынша жүзеге асырылады.

Қайтыс болған азаматтың мұрасы басқа адамдарға әмбебап құқық мирасқорлығы талаптарымен, егер осы бөлімнің ережелерінен өзгеше туындалмаса, бірыңғай тұтас нәрсе ретінде және бір-ақ мезгілде ауысады.

Мұрагерлік Азаматтық Кодекспен, ал тікелей өзі белгілеген жағдайларда өзге де заң актілерімен реттеледі.

Мұрагерлік өсиет және (немесе) заң бойынша жүзеге асырылады.

Өсиет қалдырылмаған не бүкіл мұраның тағдыры айқындалмаған кезде, сондай-ақ Азаматтық Кодексте белгіленген өзге де жағдайларда мұрагерлік заң бойынша орын алады.

КР «Мұрагерлік құқық және мұра алушың шарттары» негізінде шет ел азаматына КР азаматының мұра қалдыруы мүмкін емес. Егер...

1. Үй басқармасының мұрагердің мұра қалдырушымен бірге тұрғандығы туралы немесе мұра қалдырушының мүлкін мұрагері алғаны туралы анықтамасы;

2. Мұрагердің мұра ашылғаннан кейін тұрғын үй бойынша салықты төлеп тұрғандығы туралы қаржы бөлімінің анықтамасы немесе салықты төлегені туралы квитанция;

3. Мұраны уақытында қабылдау фактісін анықтау туралы заңды құшіне енген сот шешімінің көшірмесі және мұрагерлердің мұра қалдырушының мүлкін иемденуге кірісуін дәлелдейтін басқа да маңызы бар құжаттар. Жоғарыда аталып өткен пунктter орындалған кезде ғана мұрагердің мүлікті иеленуге құқығы бар.

«Шетел азаматтарының немесе азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасы азаматтарымен неке қио тәртібі туралы»

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің (бұдан әрі - Кодекс) 9-бабына сәйкес, ол некеге тұрған азаматтардың өзара келісіміне негізделген.

Кодектің 228,229-баптарына сәйкес, Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелдіктермен немесе азаматтығы жоқ адамдармен неке қиуды (некеге тұруды) мемлекеттік тіркеу Қазақстан Республикасының тіркеу органдарында немесе неке құрғысы келетін адамның азаматы болып табылатын шет мемлекеттің консулдық мекемесінің дипломатиялық өкілдігінде жүзеге асырылады. Шетелдік азаматпен неке қиу туралы өтініш беру кезінде шетелдік азамат, егер ол шетел мемлекетінің заңнамасына сәйкес мұндай рұқсат қажет болса, өзі азаматы болып табылатын мемлекеттің құзыретті органынан неке туралы куәлікті ұсынуы керек. Мұндай рұқсат болмаған жағдайда тіркеуші орган ерлі-зайыптыларға және ең алдымен Қазақстан Республикасының азаматына өтініш берген кезде олардың азаматы болып табылатын елде олардың некелері жарамсыз деп танылуы мүмкін екендігін түсіндіруі керек, бірақ мұндай түсіндірулерге қарамастан өтініш берушілер мемлекеттен талап етеді. неке тіркеу. Бұл неке тіркеледі.

Егер тарихи отанына оралғандардан (оралмандардан) Қазақстан Республикасының азаматтығынан бас тартылса, олардың некелерін тіркеу Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес (ерлі-зайыптылық туралы), сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағынан тыс жерде тұратын Қазақстан Республикасы азаматтарының арасындағы неке туралы рәсімге сәйкес жүзеге асырылады.

Азаматтық әрекет қабілеттілік дегеніміз – азаматтың іс-қимыл арқылы азаматтық құқыққа ие болу және оны іске асыру, өзі үшін азаматтық міндеттер тудыру және оларды орындау мүмкіндігі (ҚР Азаматтық кодексінің 17-бабы 1-тармағы) деп түсініледі. Азаматтардың әрекет қабілеттілігінің субъективтік құқық ретінде мазмұны оның құрамдас бөліктері ретінде қарастырылатын келесі мүмкіндіктерді қамтиы:

- азаматтың өз іс-әрекеті арқылы азаматтық құқыққа ие болу және өзі үшін азаматтық міндеттер жасау мүмкіндігі;
- азаматтық құқықтарды өз бетінше жүзеге асыру және міндеттерді орындау мүмкіндігі;
- азаматтық құқық бұзушылықтар үшін жауапқа тарту мүмкіндігі.

Азаматтардың қабілеттілігінің мазмұны қайғы-қасіреттің мазмұнымен тығыз байланысты. Азаматтардың әрекет қабілеттілігінің мазмұны олардың құқық қабілеттілігінің мазмұнымен тығыз байланысты. Егер құқық қабілеттіліктің мазмұны жеке адамның қолында болатын құқықтар мен міндеттерден тұрса, онда әрекет қабілеттіліктің мазмұны адамның өзінің құқықтары мен міндеттерін өз іс-әрекеттері арқылы иелену және жүзеге асыру қабілетімен сипатталады. Демек, қабілеттілік заңға сәйкес азаматқа өзінің әрекет қабілеттілігін өз іс-әрекеті арқылы пайдалану мүмкіндігі беріледі деп қорытынды жасауға болады. Құқықтық қабілеттілік, сондай-ақ құқық қабілеттілік адамның табиғи меншігі ретінде қарастырыла алмайды, олар заң бойынша азаматтарға беріледі және занды категориялар болып табылады.

Сондықтан, әрекет қабілеттілігіне келетін болсақ, заң оның бөлінбейтіндігін және азаматтың ерік-жігерін шектеу мүмкін еместігін белгілейді. Заңның –тармағына сәйкес әрекет қабілетін мәжбүрлеп шектеу мүмкіндігі туралы. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 18-бабында, заңда белгіленген жағдайлар мен тәртіпті жағдайлардан басқа ешкімді әрекет қабілет шектеулі болмайды.

Азаматтардың әрекет қабілеттілігі шектеу АК-тің 26 – бабына сәйкес толық әрекет қабілеттілігі тұлғаның әрекеттеріне шектеуіл қойып немесе айыруна мүмкіншілік берген. Әрекет қабілетін айыру немесе шектеу тұлғаның туыстарының ұсынысы бойынша тек қана сот арқылы шешімімен ғана жүзеге асырылады. Жеке тұлғаның әрекет қабілеттілігін шектеу ол өз отбасын ауыр материалдық жағдайға ішімдіктерге немесе нашақорлыққа салына отырып қоршаған ортаға теріс әрекеттер жасаған жағдайда ғана шектелуі мүмкін. Әрекет қабілетінен шектеу жеке тұлға тек қана өзін ауыр материалдық жағдайда ұшыратқанда қолданысқа алынбайды.

Әрекет қабілеттілігін шектелген тұлғаға соттың шешімімен арнайы қорғанышы тағайындалады. Азаматты әрекет қабілетінен айыру аса күрделі медициналық анықтамаларды талап ететін және ерекше нысанда азаматтық іс-жүргізуі талап ететін процесс болып саналады.

Әрекет қабілетен айыру жүйке ауруы және ақыл есінің кемдігі салдарынан өз іс – әрекеттерінің мәнін түсіне алмайтын тұлғаларға қолданады. Азаматты әрекет қабілеттінен айырған сэтте оған қамқоршы тағайындалады. Азамат әрекет қабілеттілігі шектеліп немесе әрекет қабілеттінен айырса азаматтық құқық қатынасттың тікелей субъектісі бола алмайды. Себебі бұл тұлғалар кез – келген мәмілені жасау барысында қамқоршылар мен қорғанышыларының, яғни үшінші тұлғалардың көмегін талап етеді.

Әрекет қабілеттілігі шектелген және айырылған тұлға әрекет қабілеттілігін қалпына келтіре алады. Әрекет қабілетті қалпына келтіру тумаластарының ұсынысы бойынша соттың құзіретінде болады. Сот процесі медициналық дәлелдемелерден кейін ғана азаматты толық әрекет қабілетті деп саналу мүмкіншілік береді.

Азаматтық әрекет қабілеттік өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарды иелену және жүзеге асыру өзі үшін міндеттемелерді орындаған және сол міндеттемелерді орындауға қабілетті болуын айтамыз. ҚР – ның АК-ке сәйкес әрекет қабілетінің 2 түрге бөлінеді:толық әрекет қабілеттік, ішінара әрекет қабілеттілік.

Толық әрекет қабілеттілік психикалық даму деңгейі 18 жасқа толғанда қажетті деңгейде болатын азаматтарда пайда болады. Неке және отбасы заңына сәйкес некеге тұру жасы 18 жас деп бекітілген еерде жасөспірімдер ата – анасының ұрықсатымен 17 жасқа толған жасөспірімдер некеге тұруға жол беріледі. Яғни некеге тұрған жасөспірім сол сэттен бастап толық әрекет қабілеті деп саналады.

Ішінара әрекет қабілеттілік 14 пен 18 жас аралығындағы жасөспірімдерде пайда болады. Бұл жастағы жасөспірімдер түрмисттық мәмілелерді, банк саласымен шарттарын жасай алады. 14 жасқа дейінгі жасөспірімдер әрекет қабілетсіз болып саналады. Әрекет қабілетсіз тұлғалар ұсақ түрмисттық мәмілелерді жасай алады және өзінің жеке оқулықтарын пайдалана алады. Бұл тұлғалар келтірілген зияны үшін толық көлемде ата – аналар жауапты болады.

Эмансипация (лат.emancipatio) – кәмелетке толмағанды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау.

Кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) оның заңды өкілдерінің келісімімен қорғанышы және қамқоршы органың шешімі бойынша не ондай келісім болмаған жағдайда соттың шешімі бойынша жүргізіледі.

Эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам, Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес ие болу үшін жас шектеуі белгіленген құқықтар мен міндеттерді қоспағанда, азаматтық құқықтарға ие болуды және міндеттерді (оның ішінде өзінің зиян келтіруі салдарынан туындаған міндеттемелер бойынша) міндеттемелер бойынша алады. Заңды өкілдер эмансипацияланған кәмелетке толмаған адамның міндеттемелері бойынша жауапты болмайды.

Жасы он алтыға жеткен кәмелетке толмаған адам, егер ол еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін болса немесе оның заңды өкілдерінің келісімімен кәсіпкерлік қызыметпен айналысатын болса, толығымен әрекетке қабілетті деп жарияланады.

Әрекет қабілет саналы, ерікті әрекеттерді жасауды қамтитындықтан, азаматтың санасы мен еркі орналасқан мемлекетті елемеуге болмайды. Осы себепті, барлық азаматтардың әрекет қабілеттілігі жоқ және әртүрлі адамдар үшін олардың мөлшері олардың жасын, денсаулығын және басқа да жағдайларды ескере отырып анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы
- 2 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі
- 3 F.Төлеуғалиев ҚР Азаматтық құқығы 1-том. 2001
- 4 Алексеев.С.С Общая теория права в. 2т. Т.2. М.:1982
- 5 Архипов, С.И. Субъект права: теоретическое исследование – СПб, 2004.
- 6 Братусь, С. Н. Субъекты гражданского права. – М., 1950.
- 7 Қазақстан Республикасының Азаматтығы туралы заңы
- 8 «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасы Кодексі

*Орынбасарова К.Е¹., Кемалова У.Б.¹, Мұхамбетқалиева К.Е¹.
¹Баишев Университеті*

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВОСПОСОБНОСТИ И ДЕЕСПОСОБНОСТИ ГРАЖДАН

Аннотация

«Правоспособность и правоспособность граждан» очень актуальна. Теперь, в наше неопределенное время, важно знать, какими правами и обязанностями может пользоваться каждый, кто ежедневно меняет законодательство. И для того, чтобы получить гражданские права, выполнять обязательства, а также самостоятельно получить, осуществлять и создавать гражданские права и обязанности для себя, должны существовать два аспекта, характеризующих субъект права - его правоспособность и дееспособность.

Ключевые слова: государство, гражданское право, правоспособность, правоспособность, частное лицо.

*Orynbasarova. K. E.¹, Kemalova U.B.¹, Ul. Muhambetkaliev K. E¹.
¹ Baishev University*

THE CONCEPT AND CONTENT OF LEGAL CAPACITY OF CITIZENS

Abstract

“Legal capacity and legal capacity of citizens” is very relevant. Now, in our indefinite time, it is important to know what rights and obligations can be enjoyed by anyone who changes legislation daily. And in order to obtain civil rights, fulfill obligations, as well as independently obtain, exercise and create civil rights and obligations for themselves, there must be two aspects that characterize the subject of law - his legal capacity and legal capacity.

Keywords: state, civil law, legal capacity, legal capacity, private individual.

МРНТИ 02.11.21

*Омаралиева Г.Е.¹
¹Баишев Университеті*

ӘЛЕУМЕТТЕНУ ПӘНІН ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Аннотация

Бұл мақалада жоғары білім берудің қазіргі заманғы жүйесін талдау, талаптар мен міндеттер, оқыту технологиялары, оқу үрдісінде тиімді әдістерді қолдану және олардың нәтижелілігі ұсынылған.

Кілт сөздер: білім беру мазмұны, жаңа технологиялар, тиімді оқыту және оқыту, интерактивті әдістер, топтық жұмыс, диалог жүргізу әдістемесі.

Әлеуметтану пәнаралық модуль ретінде қоғамда тұлғааралық қатынастар жүйесін, қоғам табиғатын, оның топ жүйесін, институттарды тануын әлеуметтік білімінің қалыптасуына мүмкіндікжасайды. Әлеуметтану пәнінің мақсаты «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың жаңғыруы» мемлекеттік бағдарламасында айқындалған қоғамдық сананы жаңғырту міндеттерін шешу мәнмәтінінде (контекстінде) білім алушылардың әлеуметтікгуманитарлық дүниетанымын қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі танда еліміздегі білім беру салаларында белсенді түрде жаңару процесі жүріп жатыр. Білім беру мазмұны жаңарып, оның сапалы, тиімді, ұтымды жолдары қарастырылуда. Осыған байланысты оқытушылар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және жаңа технологияларды менгеру, оны тиімді қолдана білуге үйрету міндеті тұр. Ендеше, білім беру мазмұнын жаңарту – заман талабына айналғанысөзсіз.

Көкірегі ояу, көзі ашық ұрпақ тәрбиелеудегі басты тұлға ол – педагог. Мемлекеттің білім саясаты осы мамандық иелері арқылы жүзеге асырылады. Ал ұстаздар қауымының алдында тұрған негізгі мақсат – рухани жан дүниесі бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Әлеуметтану пәнінде сабакты бастамас бүрін және сабак барысында жағымды психологиялық ахуал тудыру, студенттердің зейінін шоғырландыру мақсатында міндетті түрде қысқаша сергіту жаттығуларын жүргізіп отырдым. Бұл сабактың тиімді өтуіне, студенттердің қызығушылығының артуына өз үлесін қосты. Себебі, видео интервью берген кезде осы тәрізді пікірлер айтылды. Ол мына сипатта біріктіріледі: «Сабак кезінде жүргізілген сергіту сәттері, ойын жаттығулар бізге қатты ұнады. Өйткені, көңіл-күйіміз көтеріліп, бір-бірімізге ашылып, достық қарым-қатынасымыз нығайды, сабакқа деген құлышынысымыз артты»- дейді.

Әлеуметтану пәнінде топтық жұмысты қолдану үйренушілерде ұжымдық сезім қалыптастырып, бірлескен жұмыстың қызықты әрі тартымды әрекет екендігін көрсетеді, студенттердің жалпы еңбекке деген ынталын арттырады. Студенттер өмірде «МЕН» қағидасынан гөрі (эгоцентристік немесе эгоистік ұстаным) «БІЗ» тұжырымының (ұжымдық, жамағаттық, қоғамдық ұстаным, бірлік идеясы) анағұрлым пайдалы екендігін аңғарады, бұл позицияның зәулім гуманистік идеяларға негізделгеніне көздерін жеткізеді [2].

Шынында да, менің тәжірибемдегі топтық жұмыста студенттер белсенділік танытып, берілген тапсырмаларды жауапкершілікпен орындауға атсалысты. Топтық ережелерді сақтап, ынтымақтастықта жұмыс жасауға, бірін-бірі тыңдауға, өз ойын ұсына алуға, ортақ шешімге келіп, ой қорытуға, мәселенің түйінді идеясын таба алуға, шығармашылық, сынни ойлауын, өзінің ішкі уәжін, көшбасшылық қабілетін дамытуға, өзін-өзі реттей алуға тырысты. Ал бұл өз кезегінде оқу материалдарының айтарлықтай жеңіл менгерілуіне өз үлесін қосты.

«Топтық жұмыс арқылы оқу үдерісінің барлық аспектілеріне қатыса

отырып, өз болжамдары мен сұрақтарын қарастырады, бір-біріне кеңес береді, мақсат қояды, нәтижелерін қадағалайды, эксперимент жасайды және әр адам топтық жұмыста өзінің пікірі немесе ұсынысы қате болса, түзетуге мүмкіндік алады. Топтық жұмыста жұмыс жасаған ұғынықты және есте қаларлықтай болады.

Постер қорғау әдістемесінде топтық жұмыстардың тиімділігі анық көрінді және бұл студенттердің кері байланыстарында да аталып өткен.

Топтық жұмыс жеке шешуге болатын тапсырмаларды емес, анағұрлым күрделі тапсырмаларды шешуді көздейді. Сабактарда топтарға күрделі тапсырмаларды ұсына отырып, сол тапсырмалардың орындалуына бағыт-бағдар беріледі, топтың тиімді жұмысына қолдау көрсетіп, оң нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етеді.

Әлеуметтану пәнінде топтық жұмысты қолданудың тиімділігі өте жоғары. Дегенмен, өзіндік қыындықтары да жоқ емес. Өз тәжірибемде болашақта ескеруім қажет, осы бағытты дамытуым керек деген тұстарым да болды. Атап айтар болсам, топ бұрыннан толық таныс болмағандықтан, топқа бөлу кезінде түйік студенттер бір топқа, белсенді студенттер бір топқа жиналып қалды. Сондықтан да бір топтағылар тапсырманы ерекше қызығушылықпен жылдам орындал қойса, екінші топ өз уақытында аяқтай алмай, тапсырма шала күйінде қалып қойды. Мұндай жағдай орын алмас үшін, алдағы уақытта әр студенттің қарым-қабілетін ескере отырып, әр деңгейіндегі студенттерді өзара араластырып топқа бөлуді іске асырудықөздеймін.

Әлеуметтану пәнінде дәріс сабактарына қарағанда семинар, практикалық сабак түрлерінде топтық жұмыс жақсы нәтиже береді еken. Ал дәріс сабактарында уақыт жағынан қыындық тудырды, яғни сабактың теориялық материалдарын толық қамтуға мүмкіндіктер аздау болды. Бірақ, егер топ студенттері топтық жұмысқа әбден машықтанып алған болса, топтық жұмыстың ережелерін толық менгереп алса, онда бұл қыындықты да женуге болады . Сондай-ақ, топтық оқытуды сабакқа енгізу оқытушыдан да, студенттерден де терең даярлықты талап ететіні анықталды.

Әлеуметтануды тиімді оқытуда ойып тұрып орын алатын оқыту әдістерінің бірі - диалогтық оқыту. Диалогтық сөйлеу екі немесе бірнеше адамның арасында өтетін болғандықтан тұрлі жағдайларға, тұрлі көңіл-күй мен әңгімелесу барысында өрбуі мүмкін. Диалогтың жүргізілу барысында студенттер жүп болып та, топ болып та, ұжым болып та бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі. Білім берудің басты мақсаттарының бірі нақты түсінікке келу және сапалы ойлауды дамыту. Студенттер барлық сабакта ойланады, талқылау мен диалог барысында оқушы өзінің көзқарасын, түсінігін тереңдетеді. Сыни тұрғыдан ойлау – бақылау, талдау, қорытынды интерпретация жасауға дағылдандырады. Сабак кезінде, әңгіме барысында оқытушының басты міндеті – студенттердің білімге деген қызығушылығын дамытумен қатар, олардың адамгершілік – рухани байлығына да көңіл бөлу қажет, ол үшін оқытушы да үнемі өздігінен ізденіп, өз білімін жетілдіріп отыруы қажет. Диалогтық

сөйлеудің амал-тәсілдері студенттерді сөйлеуге, өзара пікір алмасуға бағыттайты. Әрбір диалогтық оқыту технологиясы сөйлеу жағдаяттарын туғызып, олардың ауыз екі сөйлеуіне, пікірлесуіне әсер етеді.

Адамның ойындағысын жеткізу құралы бұл – тіл, яғни сөйлеу. Тіл – оқытуда және оқып – білуде негізгі рөлді атқарады. Себебі, білім алу көп жағдайда диалог арқылы жүзеге асырылып жатады, әсіресе дәстүрлі оқыту түрлерінде бұл әдіс кең тарағаны белгілі. Ғылыми зерттеу нәтижелері сабакта диалогтің маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Оқытушымен және басқа студенттермен әңгімелесу – студенттің қызмет белсенділігін қамтамасыз ететін және түсінігін дамытатын маңызды құрал болып табылады.

Жоғары оку орнындағы сабак кезеңінде өткізген сабактарда диалогтық оқытуды жүзеге асыратын ЖИГСОәдістемесін қолданым, «Жұптықжұмыс»,

«Миға шабуыл», «Ширату» әдістері сабактағы алдыма қойған мақсатыма жетуге септігін тигізді.

Әлеуметтану пәнінде сабактың басында үй тапсырмасын, өткен тақырыпты еске түсіру, қайта жаңғырту және студенттердің бірін - бірі өзара оқыту, тексеру мақсатында ойын түрінде тапсырма берілді. Студенттерге бір-бірден ақ парақ таратылды да, әр студент өткен тақырып бойынша бір - екі сұрақ құрастырып жазды. Бұл әдісті қолданудан күтілген нәтиже іс жүзінде орындалды, яғни студенттер өткен тақырыптарды еске түсірді, пікір алысты, сұрақ қою, сөйлеу, тындау дағдыларын дамытуға тырысты, бірін - бірі тексерді, біріне - бірі баға берді, диалогтық іс-әрекет жүзеге асты. Сонымен қатар, бұл әдіс студенттердің қызығушылықтарын оятып, белсенділіктерін де арттыруға мүмкіндік берді.

Сол сабактың барысында жаңа тақырыпты түсіндіру кезінде жұптық әдісті қолдана отырып, диалогтық тәжірибе жасаттым. Мұндай әдіс оқытушының жайғана баяндалап жеткізген мәліметтіне қарағанда студенттер үшін әлдеқайда пайдалы, қызықты, тез менгеруге мүмкіндік беретін, есінде ұзак сақталатын, мәліметті өзі көз жеткізіп нақтылауға жағдай жасайтын, ойын, сезімін жұпта, одан соң топта ашық айтып, талқылауға мүмкіндік алатын әдіс болды депесептеймін. Ал келесі диалогтық оқыту үшін қолданған әдіс «Ширату» әдісі. Бұл әдістің көмегімен студенттердің тапсырманы қалай менгергендігін тексердім. Ол үшін студенттер ішкі және сыртқы болып екі шеңбер бойымен біріне бірі қарама-қарсы тұрып, берілген тақырып бойынша өз түсінгендерін баяндады, түсіндірді, бір-бірінің ойын білді, талдады. Бұл процесс ішкі және сыртқы шеңберлердің орын ауыстыруы барысында басқа жұптар арқылы жаңа мәліметтермен толықтырылып отырды. Диалогтық оқыту әдістерін сабак барысында қолдану нәтижесінде кейбір сәтсіз шыққан тұстары да болды. Ол «Миға шабуыл» әдісінде көрініс берді. Допты қағып алған кейбір студенттер сұрақ қоюға тосылып қалып жатты. Белсенділіктері де төмендеу болғандығын көрі байланыс кезінде өздері айтып талдау жасады. Мұның себебін тапсырманың құрделі болғандығымен, уақыттың тапшылығына байланысты дұрыс дайындала алмағандықтарымен түсіндірді, сондықтан да доп қолдарына тигенде сасқалактап қалғандарын айтты. Эрине, бұл олқылықтың орнын толтырудың жоспары да қарастырылып, қосымша тапсырмалар берілді.

Әлеуметтану пәнін оқыту әдістерін таңдау, әдетте, сабакта оқу материалының мазмұнын таңдаған кезде жүреді. Ол дидактикалық мақсатқа, студенттердің білім деңгейіне, оқытуышының өзінің дайындық деңгейіне байланысты жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Студентке арналған нұсқаулық, екінші басылым, 2015ж.

Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу қуралы.—Алматы: 2009. - 263 бет.

2 Тренерге арналған нұсқаулық, бірінші басылым, 2015ж.

3 Психология «Адамзат ақыл-ойының қазынасы». 10 томдық: Л.С.Выготский. Мәдени- тарихи тұжырымдама. «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары. Алматы: 1- том 2005.

Otaraliyeva G.E.¹

¹Baishev University

ИЗУЧЕНИЕ ПРЕДМЕТА СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

Аннотация

В данной статье представлен анализ современной системы высшего образования, требования и задачи, обучающие технологии, использование эффективных методов в учебном процессе и их результативность.

Ключевые слова: содержание образования, новые технологии, эффективное преподавание и обучение, интерактивные методы, групповая работа, методика проведение диалога.

Otaralyeva G.E.¹

¹Baishev University

STUDYING THE SUBJECT OF SOCIALIZATION THROUGH INTERACTIVE METHODS

Abstract

This article presents the analysis of the higher education system, requirements and objectives, training Technologie, the use of effective methods in the educational process and their performance.

Keywords: the content of education, new technologies, effective teaching and learning, interactive methods, group work, methods of dialogue.

ЖОО-ДА ОҚЫТУШЫЛАР МЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛДАРЫ

Аннотация

Бұл мақала мамандарды оқыту бойынша жоғары оқу орындарының білім беру жүйесі Біліктіліктің дамуын қамтамасыз ететін құралдардың кең жиынтығы болуы тиіс. Бұл ретте ең маңызды сәттердің бірі оқытушы мен студент арасында қалыптасатын өзара іс-қимыл болып табылады: субъектілік қарым-қатынасқа түсे отырып және олардың белсенді қатысуышы бола отырып, студент қарым-қатынастың іске асырылатын тәсілдерін норма ретінде, өзінің жеке таңдауы ретінде қабылдай бастайды.

Кілт сөздер: маман, білім беру жүйесі, қарым-қатынас, субъектілік, белсенді, тәсіл, норма, жиынтық, байланыс.

Мамандарды оқыту бойынша жоғары оқу орындарының білім беру жүйесі Біліктіліктің дамуын қамтамасыз ететін құралдардың кең жиынтығы болуы тиіс. Бұл ретте ең маңызды сәттердің бірі оқытушы мен студент арасында қалыптасатын өзара іс-қимыл болып табылады: субъектілік қарым-қатынасқа түсे отырып және олардың белсенді қатысуышы бола отырып, студент қарым-қатынастың іске асырылатын тәсілдерін норма ретінде, өзінің жеке таңдауы ретінде қабылдай бастайды.

"Оқытушы - студент" жүйесіндегі педагогикалық өзара іс-қимыл кәсіби білім берудің жалпы мақсаттары негізінде бірлескен қызметке енгізілген субъектілердің өзара іс-қимыл жүйесі болып табылады. Оқытушы мен студент арасындағы бұл өзара іс-қимыл болашақ маманның адам, ақиқат, білім, кәсіп және т. б. сияқты құндылықтар жүйесін қалыптастыруға ықпал етеді.

Оқытушы мен студенттердің өзара іс-қимыл процесі оқу үдерісі барысында өзара іс-қимыл формаларының диалектикалық өзгерістерін туыннататын мақсаттардың, мұddeлдердің, өмірлік ұстанымдардың, уәждердің, жеке жекежеке тәжірибелің соқтығысуларынан өтетінін ескеру маңызды.

Оқу сабактарындағы педагогикалық өзара әрекеттесудің тиімділігі көптеген факторларға байланысты (бірлескен іс-әрекеттің мақсаттарын табысты анықтау, педагогикалық тактиканың осы өзара әрекеттестіктің нақты міндетіне сәйкестігі, студенттердің өздерінің белсенділігі және т. б.). Олардың ішінде оқыту әдістерін оңтайлы таңдау факторы маңызды рөл атқарады, оларды жүзеге асыру білім беру мекемесінің нақты жағдайларында студенттерді даярлау сапасының жоғары деңгейін береді.

Соңғы жылдары белсенді оқыту әдістерінің педагогикалық мүмкіндіктері

оқытылады (проблемалық дәрістер, топтық пікірталастар, нақты жағдайларды

талдау, динамикалық жұптар, конференциялар, рөлдік және іскерлік ойындар, бейне-әдіс, мультимедиа және т.б.), олар дәстүрлі (түсіндіру, әңгіме, оқулықпен жұмыс істеу, әңгімелесу, көрсету және т. б.) қатар жоғары оқу орнында оқыту процесінің қарқындылығын, тиімділігін, сапасы мен нәтижелілігін арттыруға ықпал етеді.

Жоғары кәсіптік білім беру саласындағы өзара іс-қимыл-бұл оқытушылар мен студенттердің жеке және қоғамдық мүдделерін іске асыру барысында туындастырын өзара іс-қимылы. Өзара іс-қимылды дамыту процесінде оқытушылар мен студенттердің қарым-қатынасының құрылымы құрылады, ол олардың тұлғааралық байланыстары деңгейінде бекітіледі.

Оқытушы оқыта отырып, білім алушының жасырын мотивін анықтауы тиіс, оны қанағаттандыруға ЖОО студенті бірінші кезекте бағытталған: бедел, ой-өрісін кенейту, ғылыми білім алу және т.б. сондықтан білім беру процесін үйімдастыруға қойылатын негізгі талаптардың бірі оқытушының студенттің "білмейтін" тілектерін қанағаттандыруға дайындығы болуы тиіс.

Жоғары білім беру саласында барлық студенттерге бірдей көзқарас орнату басым. Бұл тәртіп институционалдық түрде бекітілген. Оқытушыға құрметпен қарауды бекіту-студент тарапынан сыпайы қарым-қатынасты құту ережесі. Осындағы ережелерді студенттермен қарым-қатынаста оқытушылар да үстауы тиіс.

Оқытушы мен студент арасындағы өзара қарым-қатынас үздіксіз диалог ретінде қарастырылады, оның барысында олар бір-бірінің ниеттерін түсінеді және оларға жауап береді. Оқытушылар мен студенттерге тұрақты және жайлы қарым-қатынас жасау үшін көп күш жұмсауға тұра келеді.

Оқытушының беделі екі құрамдас бөліктен тұрады: тұлғаның рөлі мен беделі. Егер бірнеше жыл бұрын рөлдің беделі басым болса, қазір негізі-оқытушының тұлғасы, оның жарқын, қайталанбас даралығы, ол студенттерге тәрбиелеуши (педагогикалық) және психотерапевтикалық әсер етеді.

Оқытушының беделі педагогикалық іскерліктің үш түрінің жоғары деңгейде дамуымен қалыптасады: "пәндік" (ғылыми білім); "коммуникативтік" (өз окушылары мен әріптестері туралы білім); "гностикалық" (өзін білу және өз мінезд-құлқын түзете білу).

Педагог тұлғасының беделділігінің негізгі көрсеткіштері:

1. Оқытушының өзін-өзі бағалауының студенттер мен әріптестердің жеке басын бағалаумен арақатынасы.
2. Қарама-қайшы және күрделі ақпаратты қабылдау және қайта өндеу, қыын педагогикалық және өмірлік жағдайдан лайықты шығу.

Жүргізілген психологиялық зерттеулер негізінде беделді және авторитетсіз оқытушының сипаттамаларының кешендері анықталды.

Беделді оқытушыларда жоғары педагогикалық бақылау, студенттерге құрмет көрсету, олардың белсенділігі мен зияткерлік қызметін ынталандыру, педагогикалық шешімдер қабылдаудағы икемділік пен бейімділік, студенттермен қарым-қатынас үрдісінен қанағаттанушылық байқалады.

Автордан тыс педагогтарда педагогикалық қарым-қатынастағы қатаң, авторитарлық әдістер, оқыту процесінде коммуникативтік стереотиптердің болуы, қарым-қатынастың монологиялығы, білім алушыларды олардың оқудағы табыстарына қарамастан құрметтей алмауы басым.

Оқытушы беделі негізделген жеке тұлғаның сапасы (артықшылық ретінде):

1. Пәннің кәсібілігі және терең білімі.
2. Өз ойын бейнелі және қолжетімді жеткізе білу.
3. Жоғарыжалпы мәдениетжәне эрудиция.
4. Реакция және ойлаужылдамдығы.
5. Өзкөзқарасынқорғау және қорғау қабілеті.
6. Мәнерлі (бейвербалды) құралдардың колданабілу.
7. Студент психологиясынтысінүқабілеті, оның артықшылықтары мен кемшіліктері.
8. Сұхбаттасқақатыстыұқыптылық. Тілекестік жәнеше ыдамдылық.
9. Әділдікпен үйлесімдегі қатаңдық.
10. Қыын жағдайларда психологиялық тұрақтылық және тапқырлық.
11. Ұқыпты көрініс.

Оқытуға қарсы болатын қасиеттерге жатады:

1. Тікаппарлық, бетіндегі қаттылық, Мейрімсіздірлік.
2. Озінжогару қою.
3. Менторлық.
4. Ұялшақ.
5. Баяу реакция, консерватизм.
6. Студентті басуға ұмтылу.
7. Шашыраңқы, жалқаулық.
8. Артық эмоциялық, жарылғыш.
9. Педагогикалық шеберліктің болмауы.

Бұл қыындықтарды женуді үйрену керек. Басқаларды басқару өзін басқарудан басталады. Әр адам өзінің ерекшеліктері, қабілеттері туралы түсінікке ие болу керек, яғни өзін психологиялық портрет жасап, педагогикалық қарым-қатынасты үйрену керек.

Оқытушының студентпен өзара әрекет тесуі кезінде студенттердің белсенділігін арттыруға, олармен керібайланыс орнатуға, қойылған міндеттерді бірлесіп шешудегі достық атмосферасын құруға, ақпарат көзінің беделін арттыруға бағытталуы қажет.

Педагогикалық психология саласындағы зерттеулер педагогикалық қыындықтардың басым бөлігі оқытушылардың ғылыми және әдістемелік дайындығының жетіспеушілігімен ғана емес, кәсіби-педагогикалық қарым-қатынас саласының бұзылудымен байланысты екенін көрсетеді.

Оқытушы басшылығының стильдері:

- автократтық (басшылықтың өзіне тән стилі), оқытушы өз көзқарастары мен сыни ескертулерін айтуда мүмкіндік бермей, студенттер ұжымын жеке-дара басқаруды жүзеге асырғанда, педагог оқушыларға жүйелі

түрде талаптар қояды және олардың орындалуына қатаң бақылауды жүзеге асырады;

- басшылықтың авторитарлық (білік) стилі студенттерге оқу немесе ұжымды қөмір мәселелерін талқылауға қатысуға мүмкіндік береді, бірақ шешімді, сайып келгенде, оқытушы өз нұсқауларына сәйке сқабылдайды;
- демократиялық стиль оқытушының студенттердің пікірін ескеруін және көңіл аударуын болжайды, ол оларды түсінуге, бұйрамай-ақ сендеруге ұмтылады, тең дәрежеде диалогты қарым-қатынас жүргізеді;
- елемеу стилі оқытушы студенттердің өмір сүруіне барынша аз араласуға ұмтылады, оқу және әкімшілік ақпаратты беру міндеттерін ресми орындаумен шектеліп, оларды басқаруданіс жүзінде жойылады.;
- попустительский, конформный стиль Оқытушы студенттер тобының басшылығынан жойылған немесе олардың қалауы бойынша жүретін жағдайда көрінеді;
- соңғы емес, алогиялық стиль – оқытушы сыртқы жағдайларға және өзінің эмоционалдық жағдайына байланысты басшылықтың кезкелген стилін жүзеге асырады, бұл оқытушының студенттермен қарым-қатынасы жүйесінің дезорганизациясына және жағдайлық жағдайына, жанжалды жағдайлардың пайда болуына әкеледі.

Таңдалған стильтеге оқытушының студенттермен қарым-қатынасы ғана емес, студенттердің білім беру үрдісіне, білімге деген қатынасы байланысты.

Белгілі психолог В. А. Кан-Калик педагогикалық қарым-қатынастың келесі стильдерін көрсетті:

1. Педагогтың жоғары кәсіби үстанымдары негізінде қарым-қатынас жасау, оның жалпы педагогикалық қызметке қарым-қатынасы. Олар туралы: "оның артында балалар (студенттер) сөзбе-сөз беске барады!". Жоғары мектепте қарым-қатынасқа қызығушылық жалпы кәсіби қызығушылықтармен, өсіресе бейінді кафедраларда да ынталандырылады.
2. Достық орналасу негізінде қарым-қатынас. Ол жалпы іспен әуестенуді көздейді. Педагог тәлімгер, ағажолдас, бірлескен оқу қызметіне қатысушы рөлін атқарады. Дегенмен, үрейленуден аулақ болу керек. Өсіресе, бұл даулы жағдайға тап болғысы келмейтін жас педагогтарға қатысты.
3. Қарым-қатынас-қашықтық педагогикалық қарым-қатынастың ең кең тараған түрлеріне жатады. Бұл жағдайда өзара қарым-қатынаста үнемі барлық салаларда, окуда, беделге және кәсіп қойлыққа, өмірлік тәжірибесі мен жасына сілтеме жасай отырып тәрбиелеуде қашықтық байқалады. Осындай стиль "ұстаз – оқушылар" қарым-қатынасын қалыптастырады. Бірақ бұл оқушылар мұғалімді құрдастары ретінде қабылдауы керек дегенді білдірмейді.
4. Қарым қатынас-қорқыныш-оған келген оқытушының педагогикалық дәрменсіздігін ашатын қарым-қатынастың теріс нысаны.
5. Қарым-қатынас - ойын-танымалдық қаұмтылатын жас оқытушыларға тән. Мұндай қарым-қатынас тек жалған, арзан беделді қамтамасыз етеді.

Педагогикалық практикада ең жиі стильдердің бірі басым болған кез келген пропорцияда үйлесуі байқалады.

Коммуникативті көз ара әрекеттесудің әртүрлі стильдері оқытушымен сабактарда қарым-қатынаста оқытушының мінез-құлқының бірнеше үлгілерін түдірады.

Шартты түрде оларды келесідей белгілеуге болады:

* Диктаторлық "Монблан" моделі – оқытушы оқытылған студенттерден шеттетілсе, ол білім патшалығында бола отырып, олардың үстінде қалады. Білім алушы студенттер-тыңдаушылардың саны ғана. Ешқандай тұлғалы қөз ара іс-қимыл. Педагогикалық функциялар ақпараттық хабарға біріктірілген.

Салдары: психологиялық қарым-қатынастың болмауы, демек, оқытын студенттердің шексіз және пассивтілігі.

* Байланыссыз Модель ("Қытай қабырғасы") – психологиялық мазмұны жағынан бірінші болып жақын. Айырмашылық-оқытушы мен білім алушылар арасында қарым-қатынастың ерікті немесе әдейі тұрғызылған кедергілеріне байланысты әлсіз кері байланыс бар. Мұндай тосқауыл рөлінде сабактың диалогтық сипаты емес, ақпараттық, қандай да бір тарараптан ынтымақтастық қаниет білдірудің болмауы; оқытушының өз мәртебесін өз деңгейінде көрсетпеуі, білім алушыларға деген көзқарасты төмендетуі болуы мүмкін.

Салдары: білім алушы студенттермен қарым-қатынас нашар, ал олардың тараапынан-оқытушыға немісіз қаралады.

Сараланған назар үлгісі ("Локатор") – білім алушылар мен сайлау қатынастарына негізделген. Оқытушы аудиторияның барлық құрамына емес, тек бір бөлігіне ғана дарын ды немесе көрініше, әлсіз, көшбасшыларға немесе аутсайдерлерге бағытталған. Қарым-қатынаста ол оларды ұжымның көніл-күйіне бағдарланатын өзіндік индикаторлар жағдайына қояды, оларға өз назарын аударады. Сабактардағы мұндай қарым-қатынас моделінің себептерінің бірі студенттерді оқытушың индивидуализациясын фронтальды амалмен үйлестіре алмау болып табылады.

Салдары: Оқытушы – студенттер ұжымы жүйесіндегі өзара әрекеттесу актісінің тұластығы бұзылады, ол жағдайлық байланыстардың фрагменттілігімен ауыстырылады.

* Гипорефлексті Модель ("Тетерев") – оқытушы қарым-қатынаста қалай түйікталғаны: оның сөзі көбінесе монолог сияқты. Сөйлегендеге, ол өзін ғана естиді және тыңдаушыларға ешқандай жауап бермейді. Оппоненттің диалогында репликаны қоюға тырысу пайдасыз, ол жай қабылданбайды. Тіпті бірлескенең бек қызметінде мұндай оқытушы өз идеяларымен жүткіп, айналасындағыларға эмоционалды керендік танытады.

Салдары: білім алушылар мен білім алушылар арасында өзара іс-қимыл жоқ, ал соңғысының айналасында психологиялық вакуум өрісі пайда болады. Қарым-қатынас үдерісінің жақтары бір-бірінен айтарлықтай оқшауланған, оқу-тәрбие өсері формальды түрде көрсетілген.

• Гиперрефлексті Модель ("Гамлет") – алдыңғы психологиялық канваға қарама-қарсы. Оқытушы өзара іс-қимылдың мазмұнды жағы емес, айналадағы адамдар қалай қабылдайтынына аландаулы. Тұлға аралық қарым-қатынас ол үшін басым

мәнге ие бола отырып, олар абсолютқа түрғызылады, ол өз дәлелдерінің пәрменділігіне, іс-әрекеттердің дұрыстығына үнемі күмән келтіреді, білім алушы студенттердің психологиялық ахуалының нюанстарына жіті көңіл бөледі, оларды өз есебінен қабылдай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Димухаметов Р. С. Біліктілікті арттыру педагогикасының ғылыми негіздерінжаңарту: фасилитацияпринципі: Моногр. - Алматы: ҚР БжFM, ББЖҚБАРИ, педагогикалықОрталық. исслед. ББЖКБАРИ, 2005. – 115 б.
- 2 Кан-Калик В. А. кәсіптік-педагогикалықарым-қатынаснегіздері. – Грозный, 2005. – 531с.
- 3 Козырев В. А., Шубин Н. Л. Ресейдіңжоғарыбілімі. – СПб,: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцен, 2005. – 364с.
- 4 Лукашевич в. В. Психология және педагогика. Жоғарықуорындарыныңстуденттерінеарналғаноқулық. – ЭЛИТ, 2004. – 351с.
- 5 Немов Р. С. Психология. – М.: БЛПМ, 1998. – Кн. 2. Білім Беру Психологиясы. – 608с.

Сагиева Г.К.¹,

¹Баишев Университет

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В ВУЗАХ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И СТУДЕНТОВ**
Аннотация

Данная статья должна стать широким набором инструментов, обеспечивающих развитие компетенций системы образования высших учебных заведений по обучению специалистов. При этом одним из наиболее важных моментов является взаимодействие, формируемое между преподавателем и студентом: вступая в субъективные отношения и являясь их активным участником, студент начинает воспринимать реализуемые способы общения как норму, как свой собственный выбор.

Ключевые слова: *специалист, система образования, отношения, субъективность, активный, подход, норма, совокупность, связь.*

INTERACTION OF TEACHERS AND STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

This article should become a broad set of tools that ensure the development of the competence of the higher education system for training specialists. At the same time, one of the most important points is the interaction formed between the teacher and the student: entering into a subjective relationship and being an active participant in it, the student begins to perceive the implemented methods of communication as the norm, as his own choice.

Keywords: *specialist, education system, relationships, subjectivity, active, approach, norm, totality, relationship.*

ЭЛЕУМЕТТИК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

МРНТИ 17.07.31

Tileyova A.Z.¹, Maqsat A.M.¹
¹Баишев университеті

ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР
МӘСЕЛЕСІ

Аннотация

Мақалада тарихи романдарға арқау болған оқиғалар тәуелсіз ел түргысынан жаңа деректермен баяндалады. Тәуелсіздіктің жолында құрбан болған еліміздің ұлы тұлғаларының жанқиярлық ерлігі мен асқақ рухының Мәңгілік ел үшін үлгі, өнеге болатындығы сөз болады.

Кілт сөздер: *Тарихи роман, мәңгілік ел, ұлттық құндылық, рухани мұра, тәуелсіздік, ұлт тағдыры*

Бұгінгі таңда тарихшылар қазақ тарихын бірнеше ғасырға тереңдесе, әдебиеттанушылар әдеби мұраларды зерттеуде сан ғасырлық ұлттық құндылықтарымызды әлемге танытуда. Тарих пен әдебиет саласындағы жетістіктердің бірі тарихи шындыққа қол жеткізу болса, бұл жылдар тарихты қолдан жасауға болмайтындығын, тарихты ресми құжаттар арқылы ғана жасауға болатындығын көрсетті. Қазақ халқының «өтірік өрге баспайды» деген даналығы тарих беттеріндегі шындықтың бірінші кезекке қойылғандығын растаса керек. Қазақтың ұлттық құндылықтары осындай мақал-мәтелдерге негіз болған мәңгілік мұраттардан тұрады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың 2014 жылдың 25 тамызындағы Ринат Думанұлына берген «Ұлытау төріндегі сұхбатында»: «Мениң арманым, ойым – Қазақстанның мәңгілік болуы. Сондықтан Мәңгілік Ел деген идеяны ұсындым. Мәңгілік ел болу үшін бәрін жасап жатырмыз... Қазақстанның болашағы өте жарқын! Біздің балаларымыз бен немерелеріміз бұдан да керемет елде өмір сүреді деп ойлаймын... Заман өтеді, уақыт алға жылжиды. Ұрпақтар бірінің жолын бірі жалғайды. Бірақ ата-бабамыздың жері осылай керемет болып қала береді. Осындай әулиелі жерден қуат алған халқымыз ата-бабалар жолымен жүреді деп санаймын. Ол жол – сара жол, Мәңгілік Елдің жолы!» [1,4], – деген болатын.

Біздің тарихымыздағы әр заманда орын алған оқиғалар мен көрнекті тұлғалардың ел бірлігі мен жер тұтастығын сақтау үшін күресі, атқарған қызметтері, ерліктері ел жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа аныз, әңгіме, жыр, шежіре түрінде жетіп отырған. Ол кемеліне келген қазақ әдебиетінің

барлық жанрларының, әсіресе тарихи романдардың алтын арқауына айналды. Ел басына түскен ауыртпалықтардан ел басқарған еңсөлі ерлеріміз елді бастамасымен Астанада асқақ рухымыз бен мәңгілік мұраттарымызды біріктіріп, азаттық үшін күреске жұмылдырып, соның арқасында қазақ елін аман сақтап қалды. Мәңгілік ел- жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы, бабаларымыздың арманы. Мәңгілік ел сөзінің тарихи тамыры терең және үлкен мағыналы мәні бар. Мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары іспетті ұлттық идеясының негізгі мәні — қазақ халқының мәңгілік арман-аңсарлары мен мұрат-мақсатына, бай мәдени-рухани құндылықтарға бағытталып, қазақ халқының мұдделерін өзге де ұлттардың ұлттық мұдделерімен бір ортақ арнаға тоғыстыратын қазақтың ұлттық мемлекетінің ерекше саясаты. Мәңгілік Ел ұлттық идеясы дегеніміз – өткенімізден сабак ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымыз! Осы мұраттар ұлттық әдебиетіміздің барлық саласында, әсіресе қөлемді роман жанрында жарқын көрініс тапқан.

Кеңес үкіметінің тұсындағы көркем әдебиетте тарихи романдар қомақты орын алды. И.Есенберлин, Ә.Әлімжанов, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, С.Сматеев, т.б. қаламгерлер туындыларында тарихи оқигалар мен тарихи тұлғалардың көркем бейнесі жасалып, оқырман қауымның жүргегінен жол тапты. Жалпы тарихи тақырыптардың дені ұзаққа созылған қазақ-қалмақ соғысына арналып, сол қанды қырғыннан халқын аман алып шыққан ерлердің ерлік даңқы мен ел мен ерді, хан мен қараны бітістірген билердің елге сінірген еңбектері кеңінен дәріптелді. Себебі, ұзак уақыт бойына Жонғар қоңтажылары, Орта Азия әмірлері, Ресей патшалары тарапынан жасалған басқыншылық соғыстардан титықтап жоғалып кетпес үшін халықтың бір қолдың жұдырығындай жұмылуы керек болды. Бұл рулық- тайпалық құрылымда көшпелі өмір сүріп келген қазақ халқы үшін оңайға түспеді. Құрбандықтар да, кемшиліктер де болды. Десе де, жалпы ел мен билеушінің арман-мақсаты бір мұддеде тоғысқан тұстар басым болғандықтан, тегеурінді соғыстың қандайына да төтеп берді. Ресейге қарағанға дейінгі тарихтың фактілерін тірілтіп, маңызын өскелен ұрпаққа танытуда қаламгерлердің орны зор. Ол үшін олар өз заманынан көп уақыт бұрынғы тарихтың деректерін ақтарып қана қоймай, өткен заманың бейбіт тіршілігінің де тынысын сезініп, халықтың қастерлеген ізгі қасиеттері қандай еді деген мәселелерге де ден қойды. Елдің елдігі үлкені мен кішісінің қарым-қатынасы, көрші жұртпен араластығы бәрі-бәрі жазушы санасында сайрап тұрғандаған тарихи шығарма жанды шығармаға айналады. Елдің бәріне таныс тарихтың өзін жаңа қырынан таныту арқылы тағлым түю – асқан таланттыңған қолынан келер шеберлік.

Қазақтың тарихындағы ел бастаған ерлердің көксегені елді орнықтыратын жайлы мекен, тәуелсіздік құндылығын ұлықтайтын, ел-жұртты бейбіт өмір сүретін, адамгершілік пен бауырластықты ту етіп, татулықта ұйысып өмір сүретін мемлекеттің сақталып, мәңгілік өмір сүруі болды. Тарихи романдар тағлымы Қазақстанды жарқын болашаққа бастайтын жастарымызға бабаларымыз аңсап өткен осы тәуелсіздіктің туын жықпай, асқақ ұстаудың міндеттейді. Өйткені, қаламгерлер қаламынан шыққан туындыларда

бабаларымыздың ұлан байтақ жерін қалай қорғағанын, бостандықты қалай аңсал-қадірлекені көркем сипатта, кең тыныста бедерленген. Соңдықтан әрбір жас үрпақ өздерін сондай текті ұлттың үрпағы екендіктерін сезініп, осы «Тәуелсіздік», «Мәңгілік ел» ұғымдарын саналарына сіңіріп, қастерлеуге тиісті. Бұл қазіргі кездегі жаһандану үдерісіндегі ақпараттар легінің жетегінде кетпей, теріс пиғылды идеологияларға қарсы тұра алатын ұлттық иммунитетті қалыптастыру үшін де өз тарихын терең танытатын осындай көркем туындылардың маңызы зор. Өйткені қазіргі таңда жат пиғылды ағымдардың ықпалы көрініс тауып отырған қоғамда тарихи білім мен халықтың ертеден келе жатқан бай рухани құндылықтарының бағасын жастарға танытуудың түрлі жолдары жұмыс істеуі керек.

Тәуелсіздік тұсындағы тарихи романдар туралы сөз ету үшін алдымен XX ғасырдағы қазақ романдарын еске алып отырғанымыз дұрыс. Жиырмасыншы ғасырдың отызыншы жылдары Б.Майлин, И.Жансүгіров, М.Дәuletбаев бастаған үрдіс елуінші жылдары қазақ романының дәстүрлі жолын көрсетті. Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық», Зейін Шашкиннің «Тоқаш Бокин», Габиден Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романдарында қазақ халқының XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі тұрмыс-тіршілігі мен хал-жағдайы сол тұстағы тарихи оқиғалар негізінде нанымдылықпен жан-жақты суреттелді.

Қазақ жазушыларының ұлт тарихына деңдеп көңіл қоя бастауы XX ғасырдың екінші жартысы, дәлірек айтсақ, елуінші жылдардың екінші жартысы. Сталин өмірден өткеннен кейін қаламгерлерге сөз бостандығы тиесінде бастады. Осы мүмкіндіктікі тиімді пайдаланған қазақ жазушылары қазақ халқының тарихы Ұлы Октябрь революциясынан басталмайтынына, олардың сан ғасырлық тарихы бар екендігіне көпшіліктің назарын аудара бастады. Осы мақсат аясында тыңдан түрен салған I.Есенберлиннің «Көшпендейлер» трилогиясының ұлттық әдебиеттен алар орны ерекше. Трилогияның «Алмас қылыш» деп аталатын бірінші кітабында XV-XVI ғасырдың көркем суреттері жасалса, «Жанталаста» XVII-XVIII ғасырлардағы оқиғалардан хабардар боламыз. Ал, «Қаһар» деп аталатын үшінші кітапта XIX ғасырдағы Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысының басты себептеріне қаныға түсеміз. Аталған трилогияның алдымен үшінші кітабы жарық көргені белгілі. Жазушының ондағы мақсаты романның негізгі идеясы үшінші кітапта болғандықтан, алдымен сол кітаптан бастап жазу болған. Кенесарының азаттық, бостандық, тәуелсіздік жолындағы құресі бүгінгі тәуелсіздік алған қазақ халқының мақсат-мұдделерімен үндесіп жатыр.

Қазақ тарихи романдарының осы бағытта атқаратын міндеттері көп. Кеңестік дәуір тұсында жазылған I.Есенберлиннің «Көшпендейлер» трилогиясы араға қанша жыл салса да өз мәнін жойған жоқ. Сол романның негізінде көркем фильм түсірілді. Осының өзінен қазақ жазушыларының ұлттың көркем шежіресін жасау жолындағы ерен еңбегін байқауға негіз бар. XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап қазақ жазушылары өткен тарихымызға үңіліп, ата-бабаларымыз салған жолдың негізгі түйткілдерін шешу жолында бірнеше

тариҳи романдар жазды.

I. Есенберлиннің қазақ тариҳын бес ғасырға терендетуі ақын-жазушыларға ой салды. Енді олар қазақ тариҳының әр дәүірінің көркем суреттерін жасауға бет бүрді. Ә.Әлімжановтың «Жаушы», С.Сматаевтың «Елім-ай», Ә.Кекілбаевтың «Үркөр», «Елең-алаң», Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек» романдарының негізгі жетістігі – тәуелсіздік, азаттық жолындағы құрестің сан ғасырға созылғандығын шынайы суреттеуі. Жазушылар аталған романдарының бас кейіпкерлері өмірде болған тариҳи тұлғалар болғандықтан олардың өмірлеріне қатысты азыз-әңгімелер, тариҳи жырлармен бірге мұрағат деректері мен тариҳи құжаттарды молынан пайдаланды.

I. Есенберлиннің «Қатерлі өткел», «Мұхиттан өткен қайық», С. Жұнісовтің «Жапандағы жалғыз үй», К. Қазыбаевтың «Сұрапыл», З. Шүкіровтің «Қыын түйін», Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің қупиясы», Т. Эллейсовтің «Жоңғардың соңғы қашқыны», Б. Мұқайдың «Өмірзая», Р. Тоқтаровтың «Бақытты құлдықтың ақыры», С. Досановтың «Жиырмасыншы ғасыр», М. Қожахметованың «Жантәсілім», Т. Рыскелдиевтің «Ұлы көш», Қ. Жиенбаевтың «Даңқ түрмесінің тұтқыны», Ш. Құмарованың «Сезім патшалығы», С. Досановтың «Қылбұрау», «Ұйық», Т. Тілеухановтың «37 жылдың балалары», Н. Дәугаевтың «Құдірет пен қасірет», Ж. Шаштайұлының «Жаңғырық», С. Елубайдың «Ақбоз үй», Қ. Тұменбаевтың «Берекет көрмеген бейбактар» тәрізді романдарында XX ғасыр басындағы тығырыққа тірелген қазақ халқының хал-жағдайы сол тұстағы тариҳи оқиғалар негізінде ашила түсті. Бұл шығармаларға патша өкіметінің бірінші дүние жүзілік соғыстың қан майданының қара жұмысына қазақтан әскер алуы, Қазан төңкерісі, Кеңес өкіметінің орнауы, жана өкіметке бағынбаған қазақтардың елден үдерे көшуі, жаппай отырықшылдыққа көшіру салдарынан болған Ұлы жұт, отызыншы жылдардағы жаппай ашаршылық пен жаппай қудалау тәрізді бір ғасырдың басты-басты оқиғалары орталық кейіпкерлер төнірегінде көтеріліп, халық, ел, ұлт мәселесі көтерілді.

Жазушылар көркем шығармаларындағы ұлттық характерлер арқылы ұлттық құндылықтарға назар аударды. Сондықтан да біз тариҳи романдарда мәңгілік ел идеясы көтерілді деп айта аламыз. Себебі бұл романдардың барлығы да ел мен жер, ауызбіршілік пен береке-бірлік мәселелерін арқау етті. Мәңгілік категориялар қатарынан орын алатын басты мәселелер тариҳи романдардың негізгі өзегі болғандықтан, жазушылар өз шығармаларында қазақтың өткенін сөз ете отырып, олардың болашағына аланадады. Аталған шығармаларда жаһандануда жайын аузына түсіп кетпеудің алғы шарттары қарастырылды. Қазақ ұлтын сақтап қалудың негізі ұлттық құндылықтарымызда жатқаны да жазушылардың назарында болды.

Тариҳи романдарға арқау болған оқиғалар арқылы оқырман қазақ даласын сыртқы жаудан қоршаған хандар, би-шешендер, батырларлардың өмір тынысымен жақынырақ таныса бастады. Жазушылар бас кейіпкерлердің ел мен жерді жаудан қорғау жолындағы ерлікке толы өмірі арқылы ел мен жер тағдырына қазақ жерін мекен еткен әрбір азаматтың жауапты екендігін түсіндірді. Мәселен, Әкім Таразидың «Мұстафа Шоқай», Жанат Ахмадидің

«Дүрбелен», «Шырғалан», Тұрынхан Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы», Софы Сматаевтың «Елім-ай», Хасен Әдібаевтың «Отырар ойраны», Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз», Ұзақбай Доспанбетовтың «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы», «Есенгелді би», Қалмұқан Исабайдың «Шоңби», К.Сегізбайдың «Беласқан», Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романдары қазақ әдебиетін жаңа оқигалармен, жаңа кейіпкерлермен толықтыра бастады. Қазақ тарихындағы Әйтеке, Қазыбек, Төле билердің қатары толығып, оқырман Есенгелді және Шоң бидің қазақ даласындағы әділ төрелігі арқасында көптеген мәселелердің сәтті шешілгендейгіне қуәгер болды.

Сөз қадірін түсінген қазақ қол бастау мен сөз бастаудың қын екендігін жақсы біледі. Ел басына күн тұған шақта қол бастаған батырлар мен сөз бастаған шешендердің қазақ тарихынан үлкен орын алғатыны, олардың өмір жолын үлгі-өнеге тұтатыны да сондықтан болса керек. XVIII ғасырдағы Батыс Қазақстандағы тарихи оқигалар негіз болған Қ.Мұхамбетқалиұлының «Тар кезең» романында «Сырым батыр» жырындағы, F.Мұсіреповтің «Болашаққа аманат» пьесасындағы бізге таныс батырдың бейнесі тарихи деректермен толығып, шешен, би, ойшыл, саясаткер, батыр Сырым Датұлының сом тұлғасы жасалды. Аталған романдар бүгінгі тәуелсіздігіміздің сан ғасырға созылған кескілескен шайқаспен келгендейгіне, көз алартқан жаулардан қазактың дархан даласын қорғау барысында қаншама хандар мен сұлтандардың, батырлар мен сардарлардың билер мен шешендердің жан алыш, жан бергеніне көзімізді жеткізді. Тарихи романдардың негізгі жетістіктерінің бірі – бұған дейін бұратана, көшпелі атанған қазақ халқына деген біржакты қөзқарастың біржола өзгеруі. Атадан балаға мұра болыш қалған бай ауыз әдебиеті үлгілеріне, тың тарихи мәліметтерге сүйенген жазушылар сан ғасырлар бойы қалыптасқан Ұлы дала өркениетін шынайы бейнелеуде жетістікке жетті.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасын тыңғылықты зерттеп жүрген әдебиеттанушы ғалым Г.Орда «Қазіргі қазақ романы» деген мақаласында тарихи романдар туралы: «Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз», З.Тілеужановтың «Қаракерей Қабанбай» романдарында XVIII ғасырдағы Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі тарихи оқигалар бас қолбасшы Қабанбай батыр төнірегіндегі қанды шайқастармен баяндалса, Ұ.Доспанбетовтің «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы» атты төрт кітаптан тұратын роман-эпопеясына Қаратай мен Іле, Сырдария, Шу, Қаратал өзендерінің бойында осыдан үш ғасыр бұрын өткен, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен сақталған қазақ-қалмақ қақтығыстары көркем бейнеленді. Жазушылар елі мен жерін сыртқы жаудан қорғаудағы батырлардың жанкешті ерлігі, қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы сан ғасырлық күресі арқылы жауынгер қазақ халқының ерлік дәстүрлеріне жан бітіріп, романдардың негізгі лейтмотивіне (өзегіне) айналған адам, халық, ел, ұлт, мемлекет дербестігі туралы ұстанымдарын ұсынды» [2,34], – деген болатын.

Қазақ халқы ғасырлар бойы армандаған Тәуелсіздігіне қол жеткізді.

Академик С.Қасқабасовтың пікірінше, «Тәуелсіздік» деген ұғым өте сыйымды, яғни оны бірнеше мәндеге қолдануға болады: жеке адамның тәуелсіздігі, бас бостандығы, ой мен сезім еркіндігі, отбасының, қауымның, рудың, тайпаның өз жері мен тіршілігінің еркін болуы, мемлекеттің, ұлттың тәуелсіздігі... Тәуелсіздіктің өзі – тарихи ұғым, оның түрі, мән-мағынасы әр кезеңде әр түрлі болуы мүмкін, яғни ол өзгермелі. Айталақ, ру-тайпалық қауымдағы тәуелсіздік пен мемлекет тұсындағы тәуелсіздік туралы ұғым әр басқа. Алғашқысының ауқымы да, маңызы да бір ғана тайпаның мұддесімен шектелсе, мемлекет тәуелсіздігі деген ұғым өте кең, күллі халықтың, Отанның азаттығымен тікелей байланысты, ол ұлттың тарихы. «Мәңгілік ел» дегеніміз - мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады»[3,47].

«Мәңгілік Ел» идеясы – қазақ ұлттының мақсат-мұддесіне және елімізді ортақ Отан еткен жүз отыздан астам ұлттар мен ұлыстардың өзара татулығы мен бірлігін, бейбіт өмірін көксерген идея. Қорытындылай келе айтарымыз, табиғатынан бейбітшілік сүйгіш қазақ халқының мәңгілік ел болу идеясы көне түркілік идеялардан тамыр тартады. Мұның өзі бүгінгі таңда айтылып жүрген «Мәңгілік Ел» идеясымен үндесіп жатқаны даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Думанұлы Р. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ұлытау төріндегі сұхбаты // Егемен Қазақстан. – 25.08.2014.
- 2 Орда Г. Қазіргі қазақ романы // «Тәуелсіздік дәуірі – ұлттық құндылықтар дәуірі» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Алматы: «Құс Жолы», 2016. – 21-33 б.
- 3 Қасқабасов С. Тәуелсіздік және фольклор (Ұлттық фольклорда тәуелсіздік идеясының жырлануы). – Алматы, 2012. – 300б

Tleuova A.Z.¹, Maqsat A. M.¹

¹Башкентский университет

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЦЕННОСТИ В ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ

Аннотация

В статье раскрываются новые факты, служившие мотивом исторических романов независимого государства. Бесценный подвиг павших исторических личностей рассматривается как образец для Мангалик ел.

Ключевые слова: Исторический роман, мангалик ел, национальное достояние, духовное наследие, независимость, судьба нации.

Tleuova S. Z.¹, Maksat A.M.¹

¹Башкентский университет

PROBLEMS OF NATIONAL VALUE IN HISTORICAL NOVELS

Abstract

The article is about new facts which motivated in the history novels in independent state. The invaluable feat of fallen historical figures is seen as a model for Mangilik el.

Keywords: Historical novels, mangilik el, national domain, spiritual heritage, independent, the fate of the nation

МРНТИ 17.07.31

Тілеуова А.З.¹, Достанова А. М.¹

¹Баишев университеті

ҚАЗАҚТЫҢ ЖЫРАУЛЫҚ, ЖЫРШЫЛЫҚ ӨНЕРІ

Аннотация

Мақалада эпикалық дәстүрге тән ортақ қасиеттерге ие жырау, жыршылық өнеріміздің өзіндік ерекшелігі, зерттелуі баяндалады. Қазақтың жыраулық, жыршылық өнерінің бастауының негізі – халқымыздың тарихымен, елдігімен, ерлерінің ерлігімен байланысты екендігі айтылады.

Кілт сөздер: Жыр, жырау, жыришылық дәстүр, жыр айтушылар, бақсылық, сәуегейлік, дәстүр ерекшелігі.

Ғасырлар бойы танды таңға қосып, талай ғажайып эпостық туындыларды тудырушыларды, қалыптастырушыларды айтып таратушыларды халқымыз ұзан, бақсы, жырау, жыриши, хиссаши, термешілер деп атаған. Халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған тарихи, мәдени байлығының бірі – эпостық шығармалардың ұрпақтан-ұрпаққа жетуіне, дүниежүзілік мәнге ие болуына осы эпос айтушылардың еңбегі зор екенін ешкім жоққа шығара алмас. Олай болса, аталған типтердің шығу тегін, әр кезде сөз өнері үшін атқарған қызметін нақтырақ білу, әр құбылыстың сырын ашу эпикалық шығармаларды зерттеу ісіне үлкен көмегін тигізетіні анық.

Тарих толқынында қазақ әдебиеті үшін жарқын белестерге толы бір кезең – XV-XVIII ғасыр әдебиеті. XIII-XIV ғасырда моңғол шапқыншылығы зырдаптарынан бас көтеріп, жаңа заман, жаңа өмірге бет бүрған халықтың жаңа шежіресі басталды. Алтын Орда құлап, ноғай, қазақ рулары дербестігін алғып бөлініп шығып, Ақ Орда халқының жеке мемлекет болып қалыптасса басталу тарихында да заман өз қызындығын кездестірді. Бірінші орынға елдікті, қазақ ұлтының біртұтастығын мақсат еткен қайырымды хандармен бірге, елді басып – жаншуға, өзге елдермен қазына үшін соғыстырып ел берекесін

кетіруге, халықты қалып тобыр деп қана түсінетін қатігез хандар да кездесті. Осы бір аға мен іні хандық үшін жауласып, әке мен бала билік үшін араздасып, аждаһанның аузындай хан тағы үшін бала әкесін, іні ағасын жүткізып жіберіп жатқан, хандар билігі жиі-жиі ауысып, ел басына біркелкі заман орнату қыынға соққан кезендерде ел қамы үшін, ұлт жаны үшін тарих төріне әдебиеттің құрметті өкілдері жыраулар келген еді. Монғол шапқыншылығының зардабы кезіндегі сопылық әдебиеттен кейін, XV ғасырдан бастап қазақ мәдениеті алға өрлең әдебиет, музика, ғылым саласы қайта жанданды. Осы бір кезде тарих тұғырында да, әдебиет әлемінде де елеулі орны бар жыраулар поэзиясы қалыптасты.

«Тіл бас жарады, бас жармаса тас жарады» деп сөз өнерін, тіл тағылымын ардақ тұтқан қазақ халқы сонау XV ғасырда да жырларды қадірлеген. Поэзиямен жаны егіз көшпендейлер бесіктен туғаннан бастап жыр әуеніне елітіп өсken. Соның әсері болуы керек жыр тарих сахнасында да талай хандарға, сұлтандарға, әмірлерге, өз ықпалын тигізіп, халықтың игілігіне айналғаны анық. Қазақтардың бүкіл өлеңдерінің түп негізі ретінде қазақтар өздері «өлең» және «жыр» деп айтатын екі түрлі өлең түрін қабылдауға болады.

XV ғасырдың біріншісі жартысында Жәнібек пен Керей хандардың қазақ хандығын құрып, қазақ деген елдің дербес өмір суруіне байланысты осы кезенде қазақтың төл әдебиеті, әдеби тілі қалыптаса бастады. Сонау қазақ фольклорынан бастау алып ертегі-аңыздар, жұмбақ-жаңылтпаштар, эпостық жырлар сияқты халықтың, халық ауыз әдебиетінің еншісінде ғана емес, жеке авторлық шығармалар дүниеге келді. Мұндай жыр иелерін жырау деп, олардың жырларын толғап, халық арасында таратушылар жыршы деген атқа ие болып, әдебиетте жеке сипат ала бастады.

XV-XVII ғасырда жасалған әдебиет ел мұддесін, жұрт мақсатын алдыңғы орынға қойды. Бұл кезеңдегі жыраулар поэзиясы әдебиетте өзіндік түр тауып, ұлттық сипатта қалыптасты. Қазақ елінің ұлттық болмысын, ерекшелігін саралап көрсетіп, тарихын, салт-санасын, дәстүрін таңбалайтын келер үрпаққа тәрбиелік өредегі ұлы туындылар қалдырыды.

XVIII ғасырдың аяқ кезі XIX ғасырда поэзиясында «жырау» деген атақ өте сирек қолданылды. Бұрынғы ауыр сазды толғаулар айтар жыраулар орнына енді әзіл аралас женіл терме, шырқап салар әндер, өлеңдер, жүрекке назды әсер етер лирика түрлері (табиғат, махаббат), айтыстардың қыздырмасы болар небір шабытты жырларды төгіп жырлар ақындар поэзиясы пайда болды. Ақындар поэзиясы өзінің мазмұн маңызымен де, түп, стиль, бағыт ерекшеліктерімен де өзгешеленеді. Өмірдің барлық саласын тақырып етіп,

өлең өнері жаңа сатыдан көрінді.

Қазақ халқының XV-XVIII ғасырларда қалыптастырган жыраулар поэзиясы кейіннен дарынды ақындар өнеріне ұштасты. Жыраулар поэзиясы да фольклорлық сипатта болғанмен, авторы халық қана деп түсінетін ұғымнан алсырақ, анығырақ авторы белгілі бір тарихи тұлға болатын, қоғамдық-әлеуметтік маңызы зор көркем сөз туындылары дүниеге келді. Ол туындылар

әдеби өмірдің қалыптасу жолдарынан мәлімет беретін, тарихтың сырларын айқындастын құнды дүниелер болды. Әсіресе, ауыз әдебиеті оның ішінде эпостық жырлар сол кездері биік сатыға көтерілді. Бұл кезеңде қазақ әдебиетінің өзіндік әдеби стилі қалыптасып, қазақ халқының мәдениеті жанданады. XV-XVIII ғасыр халық басынан өзінің ауыр даму кезеңдерін өткергенмен, әдеби ілгерілеп, дами берді.

Фольклорлық шығармалардың, айтушы типтердің көне замандағы өкілдерін анықтаумен шүғылданған А.Формозов: «Әрбір құбылыстың шығу төркінін біліп алмайынша, оның ішкі мәнін түсіну мүмкін емес. Демек, өнер атаулының қоғам өмірінде атқаратын қызметін дұрыс түсіну үшін біз оның көне замандағы түрлерін мұқият тексеріп алуға міндеттіміз» [1,128] – деген пікірі де көніл аударарлық. Бұл пікірлер, әсіресе эпос айтушылар типтерінің терминдері, қызметтері туралы әлі күнге дейін тоқтамды бір пікірге келмей жүрген қазақ фольклористикасы үшін құнды. «Сонғы жылдары баспасөз бетінде ақын, жыршы, жырау, өлеңші термеші туралы әрқылы пікірлер айтылып келді. Шынында да, бұл терминдер туралы ұғымды бір ізге, бір жүйеге түсіретін, сөйтіп, бір пәтуаға келетін мезгіл жетті» [2,141], - деген М.Жолдасбековтың пікірі де негіз болады ғой дейміз.

Біздің ойымызша, эпикалық жыр айтушылар типтері туралы терминдердің бір ретке келмеуіне, олардың қызметтерінің дәл айқындалмауына негізгі себептің бірі – жоғарыда аталған типтердің біреуінің бойында бірнеше типке қатысты қасиетті табуға болатындығынан, ал бұл мәселені сез еткен зерттеушілеріміз әр өнерпаз бойынан бір ғана ерекшелікті көргісі келетіндігінен туған тәрізді. Атап айтсақ, ақын, жырауымыз жеке шығармашылық тұлға болуымен қатар эпикалық жыр айтушы-жыршы, толғау, терме орындаушы – термеші, кейде бұл қасиеттер керісінше көрінеді. Аталып отырған фольклорлық типтердің осы бір қасиеттерін Р.Бердібаев «Жыршылардың дені ерте кезде көп қырлы өнерпаздар болғаны да нағыз көніл аударалық проблема» [3,20], - деп, дәп басып айтқан. Бұл сан қырлылықтың екінші белгісі – синкреттігі. Яғни, өнер адамының – өлең шығарғыштығы (акындығы, жыраулығы, айтқыштығы), күйшілігі, әсем, жағымды дауысы болуы, (әншілігі), жырды мимикалық түрде жеткізе білуі (артистігі), жыр сазын шығара білуі (композиторлығы), жыр арасындағы қара сөздерді, не жыр алдында айтылатын тексті мәнерлі жеткзе білуі (шешендігі) сондай-ақ хисса жанрының дамуына байланысты білімді болуы. Бұл қасиеттерді (дәстүрді) менгермей, ғасырдан-ғасырға ауызша, есте сақтап телегей-теніз эпостық дүниелерді жеткізу мүмкін емес еді. Сондай-ақ, жырау, термеші типтері төңірегіндегі кейінгі жылдары баспасөз беттерінде әртүрлі пікірлердің тууына екінші бір себеп, кезінде белгілі бір қызмет атқарған фольклорлық типтердің атымен оған өнері сай келмейтін өнер иелерінің шыға бастауы. Мысалы, жыраудың индивидуалдық поэзия өкілі қызметі тұрмақ, кейінгі жыр айтушы қызметіне де жетпеген термешілердің жаппай жырау атала бастауы немесе әншілердің ән сазымен өлеңдер орынданап термеші

ataluys.

Жырау – қазақ әдебиетінің көрнекі өкілі. Ол–әдебиетте де, тарихта да маңызды орын алар тұлға. «Жырау - өз жанынан шығарып айтатын және эпикалық дастандар мен толғауларды орындайтын халық поэзиясының өкілі жырау атаяу-«жыр» сөзінен туындаиды»[4,59]-деген түсінік жырауға «Әдебиеттану» терминдер сөздігінде берілген. Өз жанынан суырып шығарып жырлайтын жыраулар XV ғасырда ғана тұа салған жоқ. Жырау тұлғасының тарихы тереңде. «Сәугейлік, батагөйшілдік, тұс көру, ырым айту, табиғат құбылыстарына т.б. жайларға қарай болжам жасау, абыздың бір міндеттерін атқару – көне дәуір жырауларына тән қасиет»[4,60] - делінген жоғарыда аталған еңбекте. Иә, жыраулық мектептің түп негізі абыздардан басталады. Ел ертеңі жайлы болжам жасап, данышпандығымен дараланып жүрген жыраулар хан сарайында отырып, алдағы болар қауіп-қатерді болжап отырды. Хандардың түсін жорып, халық арасындағы қарым-қатынастардың қалай бағыт алатынын болжап, оны жыр жолдарымен жеткізіп, абыздық дәстүрді әдебиетпен байланыстыра дамытты.

Иә, жыраулар өз заманындағы нағыз халық жанашырлары бола алды. Олар жыр шығарып, толғау айып, тек өнер иесі ғана болып қойған жоқ, жаутершілік заман болып, ел басына құн тұған кезеңдерде атқа қонып, жауға аттанған батыр, қолбасы болды. Сол қызметтерді атқара жүріп, ел қорғау, халықты азат ету мақсатын паш ететін сарбаздарын жігерлендіретін, патриотизмді насиҳаттап немесе хан, уәзірлерге пікір қосып, кемшіліктерін бетіне басып, қаймықпай ашық жеткізетін міне, осы жыраулар болды.

Олар жаңа әдеби салаларды қалыптастырушылар ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар болып табылады. Олар шығарған әдебиет үлгілері – негізінен заман, қоғам, өмір жайлы ойлы сырлы толғаулар, ақыл-өсіет түріндегі шешендік сөздер, мақал тақілетті тұспал-дидактикалық термелер сондай-ақ елді жеңіске бастаған батырлардың көзсіз ерлігін жырлаған. Ерлік эпосы, ел қожаларын дәріптейтін мадақ жырлар, қайғылы қазаға байланысты азалы сөз, естірту жоқтау немесе қара қылды қақ жарған әділ қазы, я болмаса табан асты тапжылмастан сөз бастап, терең оймен жүртты үйітқан ақыл иелерін қошамет тұтар арнаулар болатын.

Халқымыздың эпикалық жыр айтушыларының тағы бір өкілі – жыраулар. Кезінде жырау сөзінің шығу төркіні жыр, жырламақ сөзімен байланысты екенін Н.Ильминский, Л.З.Будагов, Е.Исмаилов, Н.С.Смирнова және т.б. айтқан еді. Сондай-ақ В.Радлов еңбегінде де "йыр", "йырлыжы", "йырла", "жырау", "жыраушы" сөздері жыр айтушы деп түсіндіріледі. Ә.Қоңыратбаев жыраулар XV ғасырдан бастап сөз өнеріне

араласа бастады дей отырып, оның одан бұрын да ауыз әдебиеті тарихында белгілі рөл атқарғандығын жоққа шығармайды. Бұл пікірдің алғашқы сілемдерін XI ғасырда өмір сүрген М.Қашғаридің «Дивани лұғат-ат түрк» (Түркі сөздерінің жинағы) еңбегінен де табуға болады. Ол: «Ежелгі түркілер "иырагу" деп жыр шығаратын адамды айтқан», [5,54] - дейді. Ғылыми дерек, ғылыми, тарихи еңбектерді қарап отырып, жыраулардың да басқалар секілді

сан алуан қызмет атқарғанын көргө болады. Ол – жыр шығарушы, ақылгөй (акылшы), әскер басы, батыр, жыр айтушы. Егер өзінің даму сатысының кемелденген кезінде бақсыларда емшілік, сәуегейлік басым болса, жырауларда сөз өнеріне қатыстылық (шығару, айтуда), ақылшы, кеңесші болу басым болып келген.

Мұнда тағы айта кететін мәселе жыраулар біздің даму тарихымызда сөз өнерінің өзінде де екі түрлі қызмет атқарғандығы. Оның біріншісі – сұрып салма өнері арқасында заманының туындысы толғаулар шығару, сол арқылы ел, қоғам сөзін айтуда болса, екіншісі – халық тарихында белгілі адамдарға байланысты ерлік жырларын шығару, кейін соның нәтижесінде эпикалық дүние қалыптастыру, оны айтуда. Бұл екі қызметті жырау бір кезенде бірдей алғып жүрді деу қате болар еді. Олардың алғаш ерекше дән қойғаны индивидуалдық поэзия болған. Мұны Ә.Марғұлан: «Тегінде жырау ақын емес, ол – толғау айтатын ақылшы, қыыншылық үстіндегі халық ортасына шығып қамқор сөздер сейлейтін данышпан ойшыл адам. Ол әрі тәрбиеші, әрі ұстаз, әрі сәуегей, ұлы ойдың иесі. Жырау, ру басы ақсақал, халықтың көкейкесті арманының мұншысы, жыршысы ретінде өте қажетті тұстарда болмаса, сұрып салып жыр тудыра бермеген» [6,146], - деп көрсетсе, М.Әуезов жыраудың қызметі мен оның шығармасының жанрлық ерекшелігін: «Жыраудың ақын атаулыдан, жыршыдан бөлек өз жанры бар. Жыраудың мақсаты, міндегі не болса сол, көңіл ашар, әлде не дерлік сөзді айтуда емес. Ол заман сыйын, мезгіл, дәуір болжалын, тарихи оқиғаның мазмұнын, бағасын

сөз қылады. Көбінесе әрі жырау, әрі би болады [7,171], - деп нақты айтқан.

Шындығында да, XV ғасырдан бері индивидуалдық поэзия өкілдерінің шығармашылығын зерттеген ғалымдар алғашқы кезең жырауларына жоғарыда аталған қасиеттер тән екенін баса айтады. Кезінде ұзан, бақсы, жырау атанған Қорқыттан кейінгі дәуірде жыраулардың басы Асанқайғы Сәбитұлы (XV ғ.) болған деген пікірді Ш.Уәлиханов еңбектерінен де кездестіруге болады.

Жыраулардың бұл тобы сөз өнерімен қатар бақсылар дәуірінен қалған ақыл айтуда, сәуегейлікті сақтап қалса, әскер басы, ру басы, би болу секілді жаңа қызметтерді менгерген. Бұл кез индивидуалдық поэзияға ерекше көңіл бөлген жыраулар ертеден келе жатқан эпикалық дүниелерді қалыптастыру, айтудың, таратудың бір сәт екінші қатарда қалдырғанымен, біржола ұмытқаны емес. Бұны индивидуалдық жыраулық поэзияны зерттеген М.Мағауиннің «Вместе с тем он (Казтуган) и эпический поэт. В некоторых жыраух ногайлинского цикла замечается влияние поэзии Казтугана. С этой точки зрения, Казтуган один из первых создателей казахского эпоса» [8,16], - деген Казтуган шығармашылығы туралы. XVIII ғасырдан кейін жыраулар бойында жеке шығармашылық белсенділік (шығарғыштық) бәсендереп, оның есесіне екінші қасиет эпикалық жыр айтуда күшейген.

Бұның себебін М. Мағауин былайша түсіндір еді: «Жырау көбіне

патриархалды қофамның перзенті еді. Сондықтан қазақтың рулық қофамы өзінің әу бастағы ерекшеліктерінен айырыла бастаған кезде жырау да аренадан кетуге тиіс болды. Осы кез және бұдан кейін жырау сөзі мағынасы негізінен эпикалық жырлар айтушыларға байланысты қолданыла бастаған. Олардың басты өкілдері ретінде Абыл Өтембетұлы (1771-1864 жж.), Нұрмұхамед Шыршықұлы (1831-1908 жж.), Қашаған Құржіманұлы (1841-1929 жж.), Мергенбай (1831-1911 жж.), Нысанбай, Базар Ондасынұлы (1841-1911 жж.), Жиенбай Дүзбенбетұлы (1864-1929 жж.), Нұртуған Кенжеғұлұлы (1886-1930 жж.) және т.б.» [8,43]. Бұл жыраулар туралы сөз көбіне белгілі бір эпикалық жырларға байланысты айттылуы да бұл сөзімізді дәлелдей түседі.

Ал, жыраулардың (кейінгі жыр айтушы мағынасында) өздері көптеген эпикалық жырды айту үстінде, оны импровизаторлықпен өндегенін, өздері де толғау, терме шығарғанын, белгілі желілері болғанын, айтыштарға түскенін де ескерген жән тәрізді. Бұндай жырауларға Рахмет Мәзқожаев, Қошешанай Рұстембеков, Жалғасбай Арапбаев, Алдаберген Тасқынбаев, Қайролла Иманғалиев, Наурызбек Раманқұлов және т.б. жататындығын айтуда болар еді.

Ертеректе ұзан, бақсы типтері арқылы қалыптасқан эпос дәстүрі енді үлкен творчестволық тұлғалар жыраулардың келіп қосылуы арқасында ерекше даму, өркендеу процесін басынан кешіре бастады. Бұл кезеңді Н.С.Смирнова «Позднее, XIX век, жырау из вещего мудрого певца превращается в сказитель»[9,35], - деген көрсетеді. Бұрынғы жыраулық дәстүрден тек сөз өнерін ғана мұра өткен бұлар, басқа қасиеттерін (сәуегейлік, әсер басы, ақылшы болу) кейін жеке-жеке ие болып қалған басқа типтерге қалдырып кеткен. XVIII ғасырдан бастап жыраулардың эпикалық жыр орындауға, дамытуға бірынғай бет бұруына аталған кезеңнен бастап эпостық дәстүрдің тарихи жағдайға байланысты ерекше күшеноі де себеп болған тәрізді. Мұны Ә.Марғұланың: «Формирование профессиональных певцов тесно связано с зарождением эпической поэзии» [6,71], - деген пікірінен де көруге болады.

Түркі халықтарының ішінде "жырау" термині өзбек, қарақалпақ халықтарында кездеседі. Тек бұл халықтарда ол эпикалық жыр айтушы мағынасында ғана сақталған. Ал керісінше, индивидуалдық поэзияға қатысты аталмайды. Қарақалпақ ғалымы К.Айымбетовтың: «Жырау қолына қобыз алдып, халық мұрасын сақтаушы, дастандарды, тарихи жырларды жиналған көпке айтып беруші өз заманының мұн-мұқтажын айтушы» [10,72], - деген соның дәлелі.

Ал, қарақалпақ жырауларының жыр айту сазы туралы И.Т.Сагитов: «Исполнители героических сказаний называется "жырау". Одна из особенностей исполнительской манеры жырау – пение горланным голосом» [11,32], - деген дерек келтіреді. Бұнда көніл аудараптық дерек, қазақ жыраулары қабыл алмаған, бақсылардан соң кей ақындар мұра еткен қобыз аспабын қарақалпақ жырауларының көнінен пайдалануы және оғыз тайпасына кірген рулардың кейінгі ұрпақтары дамытқан көмейден жыр айту дәстүрін қазақ жырауларымен қатар, қарақалпақ жырауларының да пайдаланғандығы. Сондай-ақ, бұл жыр айту дәстүрін түркімен, таулы алтай

халықтарының эпос айтушылары да сақтап қалғанын айта кеткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Формозов А. Очерки по первобытному искусству. М., 1969
- 2 Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы: Жазушы, 1990
- 3 Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. Алматы: Мектеп, 1983
- 4 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1998.
- 5 Қашқари М. Диуани лұғат ат-турки. Іт. Алматы: Ана тілі, 1991
- 6 Маргулан А.О. носителях древней поэтической культуры казахского народа//М.О. Ауэзову к его 60 летию. Алматы: Жазушы, 1959.
- 7 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.19. Алматы: Жазушы, 1982.
- 8 Магаун М. Кобыз и копье. Алматы: Жазушы, 1970.
- 9 Смирнова Н. Казахская народная поэзия. Алматы: Жазушы, 1967
- 10 Айымбетов Қ.Халық даналығы. Нөкіс., 1988.
- 11 Сагитов И.Т. Каракалпакский героический эпос. Ташкент: Фан, 1962.

Tileuova A. Z.¹, Dostanova A. M.¹
¹Баишев университет

КАЗАХСКИЕ ЖЫРАУ, ИСКУССТВО ЖЫРШЫ

Аннотация

В статье, в соответствии с традициями казахского народа рассматриваются личностные особенности казахских поэтов-жырау, характерные мировым эпическим традициями.

Ключевые слова: *Поэзия, жырау, традиции поэзии, певцы, шаманизм, богословие, традиции.*

Tleuova S. Z.¹, Dostanova S. M.¹
¹Baishev University

KAZAKH ZHYRAU, ZHYRSHY ART

Abstract

In the article in accordance with the traditions of the kazakh people considered personal features of kazakh poet-zhyrau specific world epic tradition.

Key words: *Poetry, Zhyrau, traditions of poetry, singers, shamanism, theology, traditions.*

МРНТИ 16.21.35

Аманжол А.Ә.¹

¹Баишев университеті

ДИСКУРС ТЕРМИНІНІҢ АНЫҚТАЛУЫ, ҰЛТТЫҚ ТІЛДЕ БЕРІЛУІ

Аннотация

Мақалада қазақ тіліндегі дискурс теориясының күрделілігі, тіл мен дискурс арақатынасының айырмашылығы, дискурс пен мәтіннің аражігін ажырату мәселелері, қазіргі таңдағы дискурстың жіктелуі, лингвистикада орын алуды сияқты мәселелер қарастырылады.

Кілт сөздер: *дискурс, мәтін, теория, лингвистика, диалог.*

Дискурс мәселесі ғылымға бүгін ғана келген жоқ, Еуропа, Ресей ғалымдары бұл терминнің анықтамасын, жалпы зерттелуін еткен ғасырдың 60-70 жылдары-ақ бастаған.

«Дискурс» термині бір-бірінен айырым белгілері бар әр түрлі анықтамаға ие. «Дискурс» терминін бірінші болып қолданған француз ғалымы Эмиль Бенвенист. Ғалым сөйлеу, сөйленім, сөйленіс атауларының бәрін дискурс деп атап, оны монологқа қарсы қойды [1, 78]. Анықтап қарасақ, дискурсты монологтан емес, екі адамның сөйлесуінен (диалогтан) іздеңстіруге болады.

Дискурс ұғымы XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап философияда кеңінен қолданыла бастады. Тұнғыш болып «дискурс» ұғымын Ю. Хабермас өзінің «Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық» атты еңбегінде қолданған болатын.

Ғалымдар дискурс теориясының тууы мен қалыптасуына түрткі болған Еуропа ғалымдарының синтаксисті тек сөз тіркестері мен жай және құрмалас сөйлемдерден ғана емес, олардан жоғары тұрған тілдік бірліктерден іздеңстіруге ұмтылыстары деп түсіндіреді. Ондай синтаксисті біреулер – гиперсинтаксис (Б.Палека), екіншілер – макросинтаксис (Т.ван Дейк), үшіншілер – мәтін синтаксисі (В.Дрослера) деп атайды [2, 137].

Дискурс (фр. discours) сөйлеу, тілдік іс-әрекет үдерісі, сөйлесім тәсілі. Жалпы бұл термин лингвистика, әдебиеттану, семиотика, философия, этнология және антропологияда тілдің жұмысалымдық қызметін зерттейтін көп мағыналы термин.

«Тіл білімінің терминдер сөздігінде» дискурсқа мынадай анықтама берілген: «Дискурс – прагматикалық, мәдени-әлеуметтік, психологиялық т.б. экстралингвистикалық факторлармен, шындық өмір уақығасымен байланысты нақты мәтін. Дискурс көне жазба мәтіндерде, нақты өмірмен байланыссыз мәтіндерде қолданылмайды. XX ғасырдың 60-70-ші жылдары дискурс теориясы, даму үрдістері, соған қатысты басқа мәселелер зерттелді.

Дискурстың теориялық негіздері, оны талдау әдістері неміс, америка т.б. ғалымдарының еңбектерінде ашылған» [3, 81-82].

Дискурс – автордың әлем туралы білімі, көзқарасы, мақсаты мен бағыты т.б. экстралингвистикалық факторларды қамтитын күрделі коммуникативтік

құбылыс; дискурс – автордың тілдік тұлға ретіндегі үш деңгейін көрсететін көпденгейлі үдеріс.

«Дискурс» термині жөнінде нақты авторлардың қосқан құнды пікірлері мен әр түрлі ұлттық дәстүрлерде қолданылатын үш негізгі түрін ерекше атап көрсетеді. Бірінші түріне 1952 жылы жарық көрген американ лингвист З.Харристің «Дискурс-анализ» атты мақаласында тарихи тұрғыдан бірінші рет қолданыс тапқан таза лингвистикалық қолданысын жатқызады. Негізінен таза лингвистикалық қолданысы 20 жылдай қолданылып келді. Оның өзі түрліше, бірақ дискурс ұғымымен сөйлеу, мәтін және диалогтің дәстүрлі ұғымының дамуы мен нақтылануына жасалған әрекет қарастырылады. Эмиль Бенвенист пен Зелиг Харристің дискурс туралы түсініктерінде айырмашылық бар. Атап айтсақ, Э.Бенвенист дискурс деп айтылымға айтушының ашық қатынасын ұғынса, З.Харрис дискурсты айтылымның бірізділігін, сөйлемнен ірі мәтін бөлігін түсінеді.

60-шы жылдары Бенвенист теориясын одан әрі дамытып, дискурстың талдаудың мақсат-міндеттеріне айқындаған Мишель Фуконы атап өтuge болады. Оның пайымдауынша, айтушының айтылымға қатысы айтылымның тууына қатысты емес, айтылымды ауыстыратын өзге айтылымға қатысты және сол арқылы білдіретін ойға қатысты анықталады.

Сөйлеу ұғымынан дискурс ұғымына көшу Ф. де Соссюрге тән тіл мен сөйлеудің классикалық қарама-қайшылығын енгізуге ұмтылумен, кейбір үшінші мүше - әдеттен тыс «көп жағдайда сөйлеуге» тән, солай болғанымен, сөйлеудің өзі бір мезгілде көп дәрежеде дәстүрлі лингвистикалық әдістердің көмегімен зерттелуге сәйкес болатындықтан «көп жағдайда тілдік», көп жағдайда формальды болады. «Дискурс» мермині туралы бірінші пікірлерде континентальды Еуропа елдерінің бірқатар ғалымдарының ағылшын тілді ғылыми дәстүрі көрініс тапқан; осы дәстүр тұрғысында «үшінші мүше» ретіндегі Соссюрлік оппозиция жөнінде белгия ғалымы Э.Бюиссанс бұрын айтқан болатын, ал француз лингвисті Э.Бенвенист «дискурс» терминінің орнына «сөйлеу» терминің қолданған [4, 69].

Екінші «дискурс» терминінің қолданысы туралы пікірлерге соңғы кездердегі ғылыми тұрғыда және стилистикада танылып жүрген француздардың структураліzmі мен постструктураліzmі енеді; ең алдымен, М.Фуко, дегенмен, осы пікірлердің қолданысын негіздеуде А.Греймас, Ж.Деррида, Ю. Кристевтер маңызды орын иеленеді; кейінірек бұл ұғымға М.Пеше және т.б. біршама өзгерістер енгізді. Осы қолданыста дәстүрлі стиль ұғымын анықтауға ұмтылыс және жеке тіл деп қарастырылады. Осындай мағынада түсінілетін «дискурс» термині арқылы сөйлеу тәсілі сипатталады және Қандай дискурс, Кімнің дискурсы деген анықтамасы міндетті түрде болады, сонымен қатар зерттеушілерді жалпы дискурс қызықтырмайды, олардың нақты түрлері, берілген кең көлемдегі көрсеткіштері, сонымен қатар арнайы тақырыптары, сендіру жүйесі, талқылау тәсілдері т.б. сияқты таза тілдік айырым қасиеттері, стилитикалық ерекшеліктері айқын ажыратылады. Сонымен бірге сөйлеу

әдістері көп жағдайда дискурстың пәндік саласын алдын ала айқындаиды, қарастырады, сондай-ақ оның әлеуметтік институттарымен сәйкеседі. Осы тұрғыдағы түсінік, сөзсіз, ерекше әлеуметтік деңгейде болып саналады.

Дискурстың үшінші тұрдегі қолданысы неміс философы және социологы Ю.Хабермас есімімен тығыз байланысты. Содан бері бұл термин батыстық философияда кең қолданылып жүр. Хабермас «дискурске» мына төмендегідей белгілер тиесілі деп қарастырады – қарым-қатынаска, сұхбатқа іштей тиесілі, сол кезеңнің қоғамдық өмірінде қалыптасқан нормалар, ережелер және негізгі құндылықтар жинағынан тұратын идеологиялық тіл. Ондағы идеология деп отырганымыз жалпы белгілер жүйесі деген мағынада қолданылып отыр.

Дискурс — тілдік коммуникация түрі. Кең шенберде, дискурс дегеніміз уақыттың мәдени тілдік контексті. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада, дискурс деп қандай да болмасын мағыналы, құнды іс-әрекеттің (актінің) нақты тілдік шындығын айтады.

«Дискурс» терминің лингвистиканың өз ішінде танылуы да әр қылыш. Атап айтқанда, бұл термин прагмалингвистика, функциональды лингвистика, лингвостилистика, формальды немесе бағдарлық лингвистика, лингвомәдениеттану тұрғысынан тұрлі анықтамаларға ие.

Лингвистикада «дискурс» термині «коммуникативтік жағдаяттағы сөйлеу, мәтін, диалог» түсінігін береді. Осы түсінікке сай дискурс мәтінге қарама-қарсы қойылады.

Адамның бірде-бір сөзі тиянақталып, аяқталмаған, өйткені ой принципті түрде тамамдалуы мүмкін емес. Әрбір сөз әрбір адамның рухани әлемінде өзіндік өзгеріске ұшырайды. Тірі сана, тірі қарым-қатынас барысында тілді бұлжымас, қозғалмас жүйе деп қарастыру мүмкін емес. Адам үшін оны қоршаған тілдік орта да, ол адамның өзінің тілдік санасы да түгелдей дерлік көп дауыстылықтан, көп мағыналылықтан тұрады. Сөз ендігі жерде, тек бір нәрсені білдіріп қана қоймайды, сөздің өзіндік «иісі», тіпті өзіндік «дәмі» де бар.

Рухани әлемнің өзіндік ерекшелігін оның белгілік, таңбалық қасиетінен іздеу керек. Рухани болмыс — мағыналы белгі, таңба болмысы. Рухани әлемнің «белгілік» болмысы оны адам болмысының «материалдық» шындығынан өзгешелеп қана қоймайды, тіпті «материалдық» әлем мен жақындастырып, біріктіреді. Өйткені, белгі қашанда «материалдық», «заттық» белгі. Сондықтан да белгілік шығармашылықтың жемістері — өнер туындысы, ғылыми жұмыстар, діни рәміздер, салт-дәстүрлер және т.б. бәрі — адамды қоршаған шынайы әлемнің материалдық заттай бөліктері. Олардың басқа заттардан ерекшелігі оның мағынасында, мәнінде, өзіндік құндылығында.

В. Дильтейдің осы «ұғыну» теориясы герменевтиканың бастауында жатыр. В. Дильтей үшін Цезарьді түсіну Цезарь болуды талап етеді. Тарихи тұлғаны тек «іштей ене» түсіну ғана мүмкін, яғни соның «терісін жамылдып», соның орнына өзінді қойып қана ол туралы бір нәрсе айта»ласын.

Таным екі жақтылықты қажет етеді, біріншіден, зерттейтін нәрседе «іштей енү», екіншіден, одан «тысқары кету». В. Дильтей мұның біріншісіне ғана маңызды деп мән беріп, екіншісіне көніл аудармады. Сондықтан да оның «ұғыну» теориясы өміршең бола алмады.

А. Дильтейден гөрі ұғыну теориясында шындыққа Х.Г. Гадамер жақын болды. Ол зерттеушіні, түсіндірушіні, талдаушыны бір жақты текст авторының тарихи жағдайына қойып, оның өзінің тарихи шекарасын ұмытуын мақсат тұтпады. Х.Г. Гадамер әлеуметтік тарихи-мәдени көк жиектерді жақыннатуды ұсынды. Х.Г. Гадамер өз еңбектерінде «зерттеуші» мен «зерттелушінің» бірі-бірінің алдынан қарама-қарсы шықпайынша, шынайы түсінудің болмайтындығын айтады. Түсінудің негізгімақсаты ақиқат түбіне жету болатын болса, ол ақиқатқа өзінің (зерттеушінің) нақты тарихи жағдайы мен өткен (зерттелуші) әлемнің диалогы, бітпес сұрақтарға берілген шексіз жауаптар қатынасы арқылы ғана жетуге болады.

М. Бахтиннің ұғыну теориясы В. Дильтейдің қатесін қайталамайды. Ол түсіну барысында өзін-өзі «ұмытпау» керектігін, өзін сырт қалдырмау қажеттігін, онсыз танымның толық емес, біржақтылығын айтады. Түсінуді, ұғынуды етene енү және өзінді басқаның орнына қою (яғни өз орнынды жоғалту) деп қана қарастыру жөнсіз. Ұғыну үшін мағыналық артықшылық қажет, ал оған біз тек «өзіміздің дара, бірегей» орнымызда тұрғанда ғана, өз орнымызды жоғалтпағанда ғана ие боламыз.

М. Бахтиннің бір қарағанда жүйесіздеу, үзікті паратерминологияға сүйенген философиясының өзіндік қисыны бар, әр түрлі мағыналық топтарды біріктіретін ортақ идеясы бар. Оны жалпылай келе мәдениет әлеміндегі адамның сұхбаттық болмысы деуге болады [4, 138].

«Басқаның» абсолютті қажеттілігін мақсат тұтатын диалог адам санасының болмыстық қасиетінен туындаиды. «Басқаны» ақыл-ой өзінің ұғымдары арқылы толығымен қамти алмайды, ол дәстүрлі мағынадағы философиялық категория да емес, абстракция да емес, өмірдің өзінен о баста орын алған.

Қазіргі ғалымдардың дискурс туралы пікірлері біржақты емес. Біреулер оны «сөйлесу», «сөйлесім» десе, екіншілер диалогты дискурс деп атайды [5, 112]. Үшінші біреулер дискурс деп – «мәтінді, оның ауызекі сөйлеу тіліндегі қалпын» атаса [6, 69], төртіншілер «мән-мағынасы, ұғымы жағынан бір-бірімен логикалық және синтаксистік байланыста тұрған бірнеше сөйлемдерден құралған мәтінді» дискурс деп атайды [7, 183].

Профессор Б.Қалиев өз еңбектерінде жоғарыдағы ғалымдардың пікірлерін талдай келе, өз тарапынан мынадай ой қосады: «Менің дискурс құбылысын ғылыми еңбектерде көрініп жүргендей pragmatika, пропозиция, прессуппозиция, импликация, экспликация, интенция, дейксис, локус, иллокутив, адресант, адресат деген сияқты жатжүрттық терминдермен сипаттап беруіме болатын еді. Бірақ мен бұл жолдан саналы түрде бас тарттым да, айтпақ болған ойымның халыққа (мен халық деп – ғылымға әлі келе қоймаған, бірақ келгісі келетін магистранттар мен ізденушілерді айтып отырмын – Б.Қ.) түсінікті болу жағын ескеріп, оны қарапайым тілмен баяндап беруді жөн көрдім» дей келе дискурс дегеніміз не деген сұраққа жауап берерде соңғы төртінші пікірдің шындыққа жанасатындығын баса айтады.

Сонымен қатар өз тарапынан дискурстың ауқымы кен, күрделі құрылым

екендігін оның прагматикалық, когнитивтік, этнолингвистикалық, мәдениеттанымдық, әлеуметтік, менталдық, психологиялық, семантикалық сипаттары барын айтады және бұл сипаттардың диалог-мәтінді маңызды, мәнді әрі түсінікті етуге септігін тигізетіндігін көрсетеді.

Ғалым бұл анықтамаларды қарапайым төмендегідей мысалдар арқылы көрсетеді:

Асығып тұрган жолдасы:

- Ішегім (ішім) шұрылдаپ барады, - деді.
- Онда шай қайнатайын.
- Мейліңіз (Б.Соқпақбаев).

Көрсетілген диалог-мәтіннің (дискурстың) бірінші сөйлемінде «Қарным ашты. Даяр тұрган асыңыз жоқ па?» деген ой жатыр. Бірақ ол ой ашық айтылмаған. Алайда тыңдаушы әлгі ойды дәл түсініп, «Үйде даяр ас (тамақ) жоқ еді, шай ішуге қалайсың?» деген пікірдің «Үйде даяр ас жоқ еді» деген бірінші бөлігін бұғіп (жасырып) қалып, «шай ішесің бе?» деген екінші бөлігін ғана айтады. Тілді бірінші болып бастаған адам үй иесінің бұл ойын дәл ұғып (егер үйде даяр ас бар болса, қазақ оны аямайтынын біледі), шай ішуге келіседі деген қарапайым мысал арқылы «дискурс дегеніміз осы» деп жауап береді де бұған дәлел ретінде екі тұлғаның арасындағы жағдаяттық, тілдік, әлеуметтік, этномәдениеттік, психологиялық ортақтықтардың болуы арқасында олар бірін-бірі жақсы түсінді деп көрсетеді [4, 9-10].

Дискурс екі тілдік тұлғаның сөйлескендігін ғана білдіріп қоймай, сонымен бірге әңгімелесу, кеңесу, сұхбаттасу, ақылдасу, айтысу, тартысу сияқты сөйлеудің тұрлерін айқындаиды, мәтіннің мазмұнын ашып және де сөйлеушілердің қандай тұлға екендігінен (білімді, сауатсыз, мәдениетті т.б.) хабар береді.

Дискурсты шынайы өмірдегі көріністер арқылы көрсетуге болады. Дискурстың жүзеге асуында коммуникацияға қатысушылардың ортақ білімі болуы керек, егер ортақ білім болмаса, дискурста жүзеге аспайды. Сонымен қатар мәтін болмаса дискурс жүзеге аспайды. Яғни, тілсіз дискурстың орындалуы мүмкін емес және коммуникацияға қатысатын комуниканттар болуы керек. Осы кезде ғана дискурс орындалады.

Сонымен, дискурс дегеніміз – белгілі бір тілдік жағдаяттағы екі адамның өзара сөйлесуі (тілдесуі), бір-біріне сұрақ беруі, жауап қайтаруы, бірін-бірі түсінуі. Бұл пікір мәтін деп жүрген ұғымға өте ұқсас. Ал дискурс мәтінге қарағанда кеңірек, ауқымдырақ. Мәтін – бірнеше сөйлемнен тұратын кез келген тілдік бірлік болса, дискурс екі адамның сөйлесуі кезінде туындаитын, экстралигвистикалық, ұлттық факторлармен байланысты тілдік құрылым. Ғалымдардың арасындағы мұндай таластың туындауының өзі де дискурс мәселесінің әлі де зерттеуді қажет ететін өзектілігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бенвенист Э. Лингвистика текста. М., 1978, 78
- 2 Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990 137
- 3 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. Алматы, «Фирма Орнак» ЖШС, 2012 – 388 бет., 81-82

- 4 Дискурс теориясының өзекті мәселелері» халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы, Ақтөбе, 2015, 69
- 5 Красик В.И. О типах дискурса // Языковая личность. Волгоград, 2000 112
- 6 Макаров М.Л. Основы теории дискурса М., 2003 – 280 69
- 7 Буркутбаева Г.Г. Деловой дискурс. Онтология и жанры. А., 2005 – 232 183

Аманжол А.А.¹
¹Баишев Университет

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕРМИНА ДИСКУРСА, ПРЕДСТАВЛЕНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются сложность теории дискурса в казахском языке, различия между языком и дискурсом, проблемы разграничения дискурса и текста, классификация дискурса в современном мире, возникновение лингвистики.

Ключевые слова: *дискурс, текст, теория, лингвистика, диалог.*

Amanzhol A. A.¹
¹Baishev university

DEFINITION OF THE TERM DISCOURSE, REPRESENTATION IN THE NATIONAL LANGUAGE

Abstract

The article discusses the complexity of the theory of discourse in the Kazakh language, the differences between language and discourse, the problems of differentiation of discourse and text, the classification of discourse in the modern world, the emergence of linguistics.

Keywords: *discourse, text, theory, linguistics, dialogue.*

МРНТИ 16.01.07

Ниязова F.M.¹, Өмірзак М.Б.¹,
¹*Баишев университеті*

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ТҮҮНДҮЛАРЫНДАҒЫ «ОЯНУ»
ИДЕЯСЫ**

Аннотация

Бұл мақалада А.Байтұрсынұлының поэзиясындағы ұлттық рух, халықтық сипат, «ояну» идеясы сөз болып, ақын өлеңдеріндегі ұлтшылдық, ағартушылық пафостағы ойлары айтылады. Сондай-ақ, мақалада ақын дәуіріндегі ұлттық идея талқыланып, лирикадағы ақынның саяси-әлеуметтік бейнесі, азаматтық тұлғасы ашық көрсетіледі.

Кілт сөздер: ұлттық идея, ояну идеясы, ағартушылық идеясы, саяси-әлеуметтік лирика, ақындық бейне.

Адамзат баласы жаралғалы бері, өзінің еркіндігі, елінің азаттығы, бостандығы, тәуелсіздігі үшін құресіп келді. Азаттықтың адам жанына, ақылсанасына күш-жігер беретін рухани құндылығын сезінуге талпыну үшін жасалған құрестерден біз тәуелсіздіктің мәні мен оның қаншалықты құнды екенін білеміз.

Тәуелсіздік таңын аңсау мен оған жету жолындағы қоғамдық құрестер, тарихи оқиғалар – біздің бүтінгі егеменді еліміз тарихында қандай орын алғандығын тек тарихтан ғана емес, көркем шығармалар арқылы да бағамдай аламыз. Сөз өнерінің ұлы шығармалары еркіндік пен сана бостандығы негізінде ғана дүниеге келеді. Адам санасы қашан да өзі өмір сүрген қоғамдық ортаға тәуелді. Ал сол қоғамның жоқшысы болу, ішкі өзгерістер болмысын тану, танығанын елге жеткізу көркем өнер өкілінің міндеті. Қоғамдық орта да, шынайы өмір де жазушы санасында қорытылып, сол арқылы әдеби шығарма пайда болуына, өрлі іс әрекет белгілі бір жағдайда ой-сана өрісіне жол ашады. Жалпы әлемдегі ақын-жазушы жырлап, жазып келген еркіндік, бостандық – адамзат болмысының даму сатысын жоғарылататын қоғамдық құбылыс. Тәуелсіздікке қол жеткізген ұлт қоғамдық дамудағы жаңа белеске көтеріліп, болашақтың өркениетті бағыт-бағдарын айқындауға қол жеткізеді.

Тәуелсіздік, бостандық, азаттық жолындағы құрес – құрестердің ішіндегі ең ұлысы. Бағзы замандардан бері адамзат баласын өзінің еркіндігі мен бостандығының шектелмеу мәселелері толғандырып келді. Бостандық танымы, адамзат баласы белгілі топқа бірігіп, қоғамдық орта құруға талпынған уақыттағы ел еркіндігі мен азаттық идеясына ұласа бастаған уақытта, тарих бізге азаттық пен еркіндік үшін құрестің ағынын жайып салды.

Қазақ әдебиетіндегі ақын-жазушыларымызды қай-қайсысында өз заманындағы ел тағдырының ахуалы, азаттықтың, бостандықтың, тәуелсіздіктің

таңын асыға күткен халқының тағдыры толғандырмай қоймады. Олардың қатарында XX ғасырдың басындағы ұлт-азатшыл ақын-жазушыларымыз А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев т.б сияқты алыштарымыз да бар.Олардың жырларынан ерлік рухын, азаттық аңсаған халық тағдырын, «маса» секілді ызыңмен елін оятқысы келген талпынысын, «оян, қазақ» деп ұрандатқан үндөрін естіміз.

Азаттық, бостандық жолында күресуді өзіне борыш санаған ірі тұлғамыздың бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Оған оның шығармалары, азаттыққа қол жеткізу үшін жасаған ерен еңбегі дәлел болады. Бір ғана «Маса» жинағындағы ақынның тәуелсіздікті аңсап, бостандыққа жетелейтін өлеңдері сол замандағы орыс отаршылдығында болған халқымызды қараңғыдан жарыққа сүйрейтін өткір құрал болды. Бұл жинақ қазіргі таңда да жастарымызға үлгі-өнеге беретін, оларға әрқашанда азаттық рухын дарытатын орны ерекше туынды болып қалмақ.

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларындағы ұлт-азатшылдық бағыт оның саяси бостандыққа жетуді аңсауынан, қазақ халқын Ресейдің езгісінен азат етіп, отаршылдық бұғауынан құтқаруды, қазақ ұлтының өзін-өзі басқаруына қол жеткізуді аңсаған арманынан, соған бар даусымен үн қосуынан көрінеді.

Отаршылдық езгісі, елі азап шеккен, жері талан таражға түсіп, тоз-тозы шыққан, береке-бірлігінен айырылған халқының тағдыры ақын қолына қалам алдырмауы мүмкін емес еді. Ол өз өлеңдерінде ұлтының қасіретті жағдайын нақты атай отыра, елін серпілтер ой-идеяны өршіл үнмен жеткізді.

Ақын:

Қазағым, елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қанауда жаның,

Аш көзінді оянып [1.95] – деп халықтың қасіретінің шегіне жеткендігін, енді «оянбасқа» амал қалмағандығын ашына айтты.

«Маса» сияқты кітаптың жарық көруі, оның атауындағы ерекшеліктің өзі әдебиеттің қоғамдық рөлін көрсетумен бірге, ақынның ел ертеңіне алаңдаған азаматтық тұлғасын танытады. Осы «Маса» жинағындағы «Сөз иесінен» атты өлеңінде Ахмет:

Ызыңдал ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса:
Өзіне біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен қара, яки қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,

Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша, [1.72] – деп бейнелі жырлап, өзінің халықты алдағы күрес күндеріне жетелеуге ұмтылдырған қызметін кішкене жәндіктің әлсіз қимылына балап жеткізеді. Бірақ нәтижесінен үлкен үміт күтеді.

«Масадағы» өлеңдер А.Байтұрсынұлының сол кездегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік сұранысына қажетті ойларымен толықтырылып тұр. Ахметтің ақындық өнерінің қадір-қасиетін, сыр-сипатын ашатын – заман шындығынан туған құбылыс. Мұны өзі де нақты атап көрсеткен:

Мен жазған кеңес,
Мақтаныш емес,
Ат шығармақ ақындық.
Ер батқанда – жорғалық,
Молда жоқта – молдалық! [2.41]

Осыдан байқайтынымыз Ахмет өзінің ақындық қасиетін елге қызмет етуге, соның ішінде саяси күрес пен ағартушылыққа арнаған. Сондықтан оның өлеңдері халқының бостандығы жолындағы күрес ұранына айналған. Көптеген зерттеушілер мұны сол бір кездің өзінде-ақ сезінген. Соның бірі – Эмина Мәметова. Ол өзінің «Көркем әдебиет туралы» мақаласында: «Аханды мақтайын деуден аулақпын. Бірақ тарихтан тиісті орнын берейік дегім келеді. Ахаң әдебиетімізге жұмыс етпеді ме? Қолынан келгенше заманына қарай жалтыраған түймесін жұлдып тастап, құл болған, тендіксіз болған, жұрт екен деп есеп-ке алынбаған қазақ жұртына заманына қарай көре білгенінше, түсінгенінше жөн сілтемеді ме?» [2.130] – деген пікірін ашық айтқан болатын.

А.Байтұрсынұлының «Маса» жинағына енген өлеңдеріндегі төңкерісшіл рух 1905-1907 жылдардағы саяси толқулар мен рухани сілкіністің ұшқынынан екені байқалады. Ақын өлеңдеріндегі төңкерісшілдік сарын шымыр ойлар арқылы өріледі:

Байқасақ, жезде,
Бауыздар кезде,
Үн шығару бар емес пе?!

Үндемей өлсек,
Сүйекпен көмсек,
Кейінгілер демес пе?!

Лақ құрлы бақырмай,
Өлген екен, апрыым-ай! [2.242].

Ақын мұнда екі сипатты айқын танытып отыр. Оның алғашқысы – шыдам таусылған сәттегі зор сілкіністің боларын меңзеу. Екіншісі – тек бүгінгі күнді ойламай, ұрпақ алдындағы жауапкершілікті естен шығармау. Ең бастысы соңғысы – ұрпақ алдындағы парыз.

Ахмет Байтұрсынұлы – XX ғасырдағы қазақ әдебиетіне азатшылдық рухты әкелушілердің бірі. Қай әдебиетті алып қарасақ та, онда ағартушылар, ағартушы-демократтар, ұлт-азатшылдар кезеңі және олардың ірі өкілдері болған. Бұл сипат қазақ әдебиеті тарихына да тән дейтін болсақ, онда ұлт-азатшылдық кезең Ахметтен басталады. Ендеше Сәкен Сейфуллиннің тарихи шындықты дөп басып айтқан пікірі: «Қорлыққа шыдап, қүйікке қүйіп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт-намысын жыртып, ұлттық арын жақтаған патша зама-нында жалғыз Ахмет еді» [3.32] -дегені де көп нәрсені анғартады.

А.Байтұрсынұлынан бастау алған М.Дулатұлы, М.Жұмабайұлы, И.Жансүгіров шығармаларындағы күрескерлік рух пен ағартушылық сарын осы бостандықты, азаттықты жырлауға жетелейді. Ақындарымыз өздеріне басты міндег халықтың санасын ояту, елдің қамын ойлау, білім, мәдениет жүйесіне өзгеріс әкелу деп білді. Бұл қоғам дамуы тұрғысы-нан өте дұрыс жол болатын. Өйткені, халықтың санасы оянбай, олардың саяси көзқарасы жетілмей, негізгі қоғамдық реформаларға бет бұруы мүмкін емес. Сол кезде мұны кеңес үкіметі жақсы түсінді. Түсінді де халықтың санасына сәуле шашуға тырысқан зиялды қауымды «халық жауы» атандырыды. Бұл әккі саясаттың жемісі болатын.

Кеңестік идеология адам санасын, халық рухын езгілеп жанышыды. Алайда азаттық, тәуелсіздік, бостандық үшін күрес ешқашан толастаған емес. Қазақ әдебиетіне күрескерлік рух әкелген Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы қазақ әдебиетінде алтын қорынан ойып тұрып орын алатын құндылықтар. Ахмет аңсаған азаттық таңы, Ахмет іздеген тәуелсіздік, Ахмет сезінген бостандық оның шығармаларына өлмейтін, мәңгілік сипат берді. Елдің тәуелсіздігі мен бостандығын қорғау жолындағы өшпес ерліктерін, береке-бірлігін жырлаған мұндағы шығармалар, әрине, мәңгілік болмақ. Біз Ахметтің төл өлеңдерінен азаттық таңын аңсаған, тәуелсіздік идеясын биікке көтерген сантарап желілерді таба аламыз. Бұған дәлел ретінде А.Байтұрсынұлының елу жылдық мерейтойына арналған мақаласында айтылған қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезовтің мына пікірін келтіруге болады: «...Ахаңның майданға алғаш жыры шығып, әдебиет, саясат жолында жол бастаған құндері бәріміздің есімізде... Ахаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі қазақ даласы ұмытқан жоқ. Өлеңдегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі құнге қазақ даласының күшті санаы болып, арқаның қоңыр желімен бірге есіп, шалқып жатыр» [3.49]. Болашақ ұлы жазушы ақын поэзиясындағы азатшылдық идеяны көтерген жолдардың ұшқыннан жалынға айналар асылдықты таныған еді.

ХХ ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санаына демократиялық ойлар сініріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялды топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санаын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы екендігіне зәредей күмән болмауға тиіс. Қазақ әдебиеті мен әдебиеттану ғылымының, тіл білімінің атасы, ұлы реформатор атанған ол өзінің алдындағы Шоқан, Ыбырай, Абайлардың ағартушылық, демократтық бағыттарын жалғастыра отырып, өз заманындағы тұтас бір зиялды қауымның төлбасына айналды. Жалпы оның ағартушылық, ғалымдық, қайраткерлік, ақындық, аудармашылық қасиетін саралай түскенде еріксіз мынадай ой жетегіне ерутеге турал келді. Ахаңның алдында қазақ халқы үшін оның болашағы үшін мол қазына тастап кеткен үш алыптың, Абай, Ыбырай, Шоқанның болғанын білеміз. Бір ғажабы, осылардың мұрасын терең зерттей отырып, олар көтерген мәселелерді бар жанымен ұға отырып, ол осы үшеуінен тартылатын

үш арналы жолды бір өзі таңдап алғандай. Шынында қараңыз. Шоқанның ғалымдығы, Үбірайдың ағартушылығы, Абайдың ақындығы мен ағартушылығы А.Байтұрсынұлының өмірлік мұратына айналған. Және бұларды заманға лайықты нақты істермен жалғастыра, дамыта түседі. Сондай-ақ тыңдаушысы мен оқытушысы аз болған үш алыптан гөрі ол азынаулақ болса да өз енбегінің нәтижесін көрген адам.

Абайдың бір де бір өлеңін өткен уақыттың жайын ғана жырлайтын, кезеңдік дүние деп қарай алмайтынымыз сияқты. Ахмет туындыларының да шенбері бір ғана сәттің ауқымымен шектеліп қала алмайды. Оның әрбір сөзі дәл бүгінгі біздер үшін де әсерін жоймаган барынша көркем, мейлінше мағыналы. Тіпті көп өлеңі бүгінгі тіршілігіміздің айналасында боп көрінеді. Мысалы:

Тықылдап, құр пысықсып сөйлейтін көп,
Екпіндеп, ұшқыр атша қарқындаған.
Бос белбеу, босаң туған бозбала көп,

Киіздей шала басып қарпылмаған («Қазақ салты»), - деген шумақ бүгінгі біздерді айтып тұрғандай емес пе?! Бас пайдасынан басқа уайымы жоқ, жақын-жуық, халық, ұлт муддесі деген ұғымға миырынан қуліп қарайтындар аз ба, қазір, мына бір екі жол соларды нұсқап, дәл басып көрсеткендей.

«... Жаны ашып, жақын үшін қайғырап ма,
Жаны – мал, жақыны – мал, малдың құлы»

(«Досыма хат») болған жандарды аңы сын садағымен түйрейді. Ал «Жұртима» деген өлеңінде қазақтың тағы бір тиімсіз мінезіне қадалады:

«... Келгенде өзді-өзіне мықтымсындар,
Қайтейін өзге десе көнгішінді
Сықылды сынық бұтақ төмендесен,
Кім жұлмас оңайдағы жемісінді?!»

Бұл «Күштілерім сөз айтса, бас изеймін шыбындалты» нақтылай ұластырып жатқан шумақтар. «Қолда барда алтынның қадірі жоқ, қолдан

шығып кеткен соң өкіндім-ай» деп халық өлеңінде айтылатын ежелгі, дәстүрлі өлең табиғатына жаңаша нәр беріп, неге болса да тәубешіл, неге болса да құдай ісі деп, еш әрекетсіз қарап отыратын мінез-құлықтағы дерпті аямай сынға алады.

Ахмет Байтұрсынұлының аудармашылық қызметінде мысал жанры өзгеше орын алады. Басқа емес дәл осы жанрға баруының өзінде үлкен мән жатыр. Қазақ бойындағы ежелден қалмай келе жатқан әлгіндей ездік пен бойқүйездік, намыссыздық пен жігерсіздік, алаяқтық пен алауыздық, жалқаулық пен жағымпаздық т.б. толып жатқан ес жиғызбас әдettі сынға, шенеуге келгенде ақын осы жанрды дұрыс тандайды. Оның сыншылдығы да, сыршылдығы да осы мысал өлеңдерінде барынша ашыла түседі. Әсіресе шымшыма әзілмен әспеттелетін пәлсапалық түйін мен тағылым тәрбиелік мәні зор тұжырымдары естен кетпей көңілде жатталып қалады. Мұның бәрі, біздіңші өлеңдегі ой мен сөздің, мазмұн мен түрдің өзара жымдасып, қабысып

жатуынан.

Қазіргі қоғамда ахметтану мәселесін жалпы ұлт тағдырымен, ұлт болашағымен, халық тарихымен салыстыру жаңа үрдіске айналды. Осы ретте академик Ә.Айтбайұлының жалпы қазақ тарихындағы ұлтжандылық, ұлт мәселесі төнірегіндегі ойын әріден әкеліп, бүгінгі күнмен салыстырып, кешегі 86-ның желтоқсанын орап әкеліп, оймақтай ой көтерген мақаласында былай дейді: « Ойлап қаралықшы, ағайын. Біздің халқымыздың басына төнген қатер тек осы ғана ма? Тен жартымыздан айрылдық деп құніренеміз. Ол рас, әрине. Бұл бүкіл бір әлемге, бір халыққа аз қайғы емес. Бұл оның өмірі толmas өлшеусіз қасіреті. Бірақ біздің қазақтың көрген тозағы осы ғана ма, ол құрбандығымен тазарып адалданып бітіп пе еді. Жоқ, ағайын, бақсақ, біз ұлттық тәуелсіздік, ұлттық тұғастық үшін күрес алдында өз журегіміз бен санамызға өшпес қара дақ түсірген халықтың бірі еkenбіз. Елдің тен жартысы аштықтан қырылышп, ширегі шет елге қашып құтылды дейміз. Рас. Ол елде Атамекенде аман-есен халық, ұлт атына ие болып қалғандардың бәрінің бірдей ары, жаны таза деп айта аламыз ба? Халқымызды қырғынға ұшыратқандар, Барса келмеске айдатқандар, сатқындар әлі де жүрген жоқ па еken арамызда алшаң басып, ойланалықшы! Жалпы А. Байтұрсынұлы окуы енді ғана басталды деп білеміз. Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін, оның сауатты да білікті ел қатарына қосылуы үшін ақтық демі біткенше күрескен осынау ұлы адамның аты ұлт жүргегінде мәңгі сақталуы тегін емес. Ендеше ол адамзаттың асыл перзенті, қазақтың ұлы тұлғасы. Сондықтан да оны қазақтың ұлттық мәдениетінің Хантәңірі деп бағалаймыз» /4№/.

Қазақтың басына түскен қын да қылыш алмағайып заманда ұлтқа бас болу – Ахмет Байтұрсынұлының мандайына бұйырған киелі іс. Оның мамандығы қарапайым оқытушы-лық бола тұрып, саяси өмірге араласуына тұрткі болған – қаза халқының өз Отанында отырып, бұратананың күйін кешуі еді. Атамекенінде отырып өзінің тіліне, діліне, дініне, жеріне иелік ете алмаған жүртіның аянышты ахуалы, Ахметті және оның айналасына шоғырланған қазақ оқығандарын саясат-сахнасына күрескер етіп шығарды. Ұлы қайраткер ретінде Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығымен де, қоғамдық қызметімен де ұлтына адаптация мен анықтама етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынұлы А. Қырық мысал: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2002. – 119 б.
- 2 Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
- 3 Мамыткеліні А. Көркем әдебиет туралы//Қызыл Қазақстан. – 1927. – №5-7. – 49-66 бб.
- 4 Айтбайұлы Ә. А.Байтұрсынұлы және алаш тағылымы // <https://qazaquni.kz/2012/11/20/13832.html>

Ниязова F.M.¹, Өмірзак М.Б.¹,
¹Башгов университет

ИДЕЯ «ПРОБУЖДЕНИЯ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

В этой статье рассказывается о национальном духе, народном характере, идее «пробуждения» в поэзии А. Байтурсынова, о его мыслях о национализме, просветительских пафосах в поэзии поэта. В статье также рассматривается национальная идея, а также социально-политический образ и личность поэта в его произведениях.

Ключевые слова: национальная идея, эпоха пробуждения, просветительская идея, социально-политическая лирика, поэтический образ.

Niyazova G.M.¹, Umirzak M.B.¹
¹Bashgov University

THE IDEA OF "AWAKENING" IN THE WORKS OF АХМЕТ BAITURSYNOV

This article tells about the national spirit, the national character, the idea of “awakening” in the poetry of A. Baitursynov, about his thoughts on nationalism, enlightening pathos in the poetry of the poet. The article also considers the national idea, as well as the socio-political image and personality of the poet in his works.

Key words: national idea, the era of awakening, educational idea, socio-political lyrics, poetic image.

МРНТИ 15.81.61

Минко Э.А.¹

¹Башкирский Государственный Педагогический
Университет им. М. Акмуллы

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ БОС-МЕТОДА В КОМПЛЕКСНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ПАЦИЕНТОВ, ПЕРЕНЕСШИХ АОРТОКОРОНАРНОЕ ШУНТИРОВАНИЕ

Аннотация

Статья посвящена теоретическому обоснованию метода биологической обратной связи (БОС) для повышения эффективности комплексной реабилитации пациентов, перенесших аортокоронарное шунтирование (АКШ). Особое внимание уделено характеристикам данного метода, в частности его возможностям и преимуществам, позволяющим доступно и эффективно использовать БОС-технологии в медицинской практике для лучшего и более

быстрого восстановления пациентов после операций на открытом сердце (повышения результативности программы комплексной реабилитации).

Ключевые слова: *БОС-метод, биологическая обратная связь, функциональное биоуправление, БОС-терапия, комплексная реабилитация, медицинская реабилитация, кардиологическая реабилитация, аортокоронарное шунтирование.*

Сердечнососудистые заболевания (ССЗ) относятся к числу наиболее распространенных, выступая, вместе с тем, основной причиной смертности и инвалидизации во многих развитых странах мира, включая Российскую Федерацию [3,4,6,7,8,14].

В настоящее время проблема лечения ишемической болезни сердца (ИБС) является одной из наиболее значимых, актуальных для мирового и отечественного здравоохранения [1,3,4,7]. При этом стоит подчеркнуть, что случаи летальности, обусловленные ишемической болезнью сердца (ИБС), составляют около половины от общего числа смертей по причине патологий системы кровообращения [3,4,6,8]. Вышеизложенные данные говорят в пользу актуальности изучения различных аспектов лечения ИБС.

Сегодня одним из наиболее эффективных методов лечения ишемической болезни, является аортокоронарное шунтирование (АКШ).

Так, в настоящее время в области восстановительной медицины одним из ведущих направлений является реабилитация пациентов с сердечнососудистыми заболеваниями. При этом медицинская реабилитация (МР) является важнейшим компонентом медицинской помощи больным, перенесшим аортокоронарное шунтирование [6, 9].

В соответствии с современными стандартами оказания медицинской помощи, наибольшему числу пациентов, перенесшим острое коронарное событие или операцию реваскуляризации миокарда, надлежит пройти программу поэтапной реабилитации. Следует отметить, что от успеха медицинской реабилитации пациента во многом зависит перспектива положительного результата коронарного шунтирования. Это существенно влияет на качество жизни пациента, перенесшего операцию, его физическое состояние, психосоциальное функционирование, необходимость в повторной реваскуляризации миокарда и риск послеоперационной смерти [7, 9].

В связи с вышеизложенным представляются крайне актуальными поиск и внедрение новых методов, способствующих улучшению показателей сердечнососудистой системы.

В последние годы в России становится все более ярко выраженной тенденция к использованию альтернативных ортодоксальной медицине безлекарственных методов лечения, в частности с применением современных информационных технологий [2, 5, 10, 11].

Одним из перспективных методов, все чаще применяемым в медицине, является функциональное биоуправление с биологической обратной связью

(БОС). Это информационная технология, называемая иначе методом адаптивного биоуправления, биореабилитацией, висцеральным обучением, а также методом оперантного обуславливания, обеспечивающая проведение комплекса исследовательских, немедицинских, физиологических, профилактических и лечебных процедур, направленных на активизацию внутренних резервов организма с целью восстановления или совершенствования физиологических навыков. Данные процедуры осуществляются благодаря использованию специальной аппаратуры, служащей для регистрации, усиления и «обратного возврата» пациенту физиологической информации. Так, пациенту посредством внешней цепи обратной связи, организованной преимущественно с использованием микропроцессорной или компьютерной техники, предоставляется информация об актуальном состоянии и изменении тех или иных собственных физиологических процессов. Используя полученную информацию, пациент под руководством инструктора посредством специальных приемов и аппаратуры развивает навыки саморегуляции, иными словами, способность произвольно перестраивать физиологическую функцию для коррекции патологических расстройств. Таким образом, БОС-технологии благоприятствуют восстановлению или совершенствованию физиологических навыков организма с помощью активизации его внутренних резервов. БОС напрямую способствует обучению центральной и вегетативной нервной систем по принципу так называемого «физиологического зеркала»: благодаря специальному оборудованию и программному обеспечению пациенту дано воспринимать в образной форме физиологические свойства собственного организма, такие как температура кожи, электрическая активность мышц и головного мозга, вследствие чего происходит условно-рефлекторное обучение навыкам целенаправленной нормализации функций организма [2,3, 5, 10,11].

Метод БОС представляет собой нефармакологический метод лечения и реабилитации. Комплекс лечебно-диагностических и реабилитационных задач, решаемых с помощью метода БОС, огромен: от диагностики состояния мышечного тонуса, снижения активности гиперактивных мышц и релаксации до повышения их сократительной способности и формирования двигательных навыков. На сегодняшний день метод БОС широко применяется в медицинской практике врачей многих специальностей для лечения и реабилитации больных с различными патологиями.

Следует подчеркнуть, что, поскольку первостепенной задачей метода БОС является обучение навыкам саморегуляции, использование БОС-технологий может решать не только медицинские, но и здоровьесберегающие, здоровьесформирующие и коррекционные задачи, в связи с чем, как было сказано выше, БОС является методом адаптивного или функционального биоуправления. Это обуславливает широкие перспективы применения метода, как в неклинической сфере, так и в клинической, в частности, в рамках комплексной реабилитации пациентов после аортокоронарного шунтирования.

Примечания

Список сокращений:

АКШ – аортокоронарное шунтирование,
БОС – биологическая обратная связь,
ИБС – ишемическая болезнь сердца,
МР – медицинская реабилитация,
ССЗ - сердечнососудистые заболевания.

Список использованной литературы:

- 1 Авцын, А.П. Адаптация и дизадаптация с позиций патологии / А.П. Авцын // Клин, медицина. - 1974. - Т. 52, № 5. - С. 3-15.
- 2 Аладышев А.В., Субботин Е.А. Функциональное биоуправление с обратной связью – перспективная информационная технология в медицине. // Современные научные технологии. – 2005. – № 3. – С. 86-87.
- 3 Анализ вариабельности ритма сердца (возрастные аспекты) / О.В. Коркушко [и др.]. - Киев, 2002. - 127 с.
- 4 Баевский, Р.М. Анализ вариабельности сердечного ритма: история и философия, теория и практика / Р.М. Баевский // Клиническая информатика и телемедицина. - 2004. - № 1. - С. 54-64.
- 5 Власова В.П. Возможности БОС-технологий в адаптивном физическом воспитании и реабилитации детей с ограниченными возможностями здоровья. // Теория и практика физической культуры. – 2016. – № 8. – С.32-34.
- 6 Диагностика и лечение нарушений регуляции сердечно-сосудистой системы : материалы XI науч.-практ. конф. (Москва, 25 марта 2009 г.) / Главный клинический госпиталь МВД России. - М., 2009. - 456 с.
- 7 Дубачев А.А. Оценка вариабельности сердечного ритма у пациентов, перенесших аортокоронарное шунтирование: дис. ... канд. мед. Наук. – Курск, 2012, – 127 с.
- 8 Ибатов, А.Д. Вариабельность ритма сердца при ортопробе и показатели центральной гемодинамики у больных ишемической болезнью сердца с сопутствующей артериальной гипертензией / А.Д. Ибатов // Российский кардиологический журнал. - 2004. - №1. - С. 76.
- 9 Иващенко А.С., Ежов В.В., Северин Н.А., Прокопенко Н.А. Эффективность медицинской реабилитации при ишемической болезни сердца в составе санаторно-курортного лечения. // Евразийский кардиологический журнал. – 2017. – №2. – С.28 –32.
- 10 Куватов В.А., Миронов В.А., Бавыкин М.В., Миронова Т.Ф. Вариабельность сердечного ритма у больных ишемической болезнью сердца при аортокоронарном шунтировании. // Вестник удмуртского университета. – 2012. – №2. – С.168-178.

- 11 Миронова Т. Ф., Миронов В. А. Вариабельность сердечного ритма при ишемической болезни сердца. – 2 - е изд., испр. и доп. – Челябинск: Рекпол, 2008. – 173 с.
- 12 Михайлова Т. В. Психологические факторы в декомпенсации хронической сердечной недостаточности: дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2006. – 200 с.
- 13 Николаев Е.Л., Лазарева Е.Ю. Психотерапия и психологическая помощь больным с сердечно-сосудистыми заболеваниями. // Вестник психиатрии и психологии Чувашии. – 2015. – Т. 11. – № 1. – С.57–76.
- 14 Шальнова С.А., Вихирева О.В. Оценка суммарного риска сердечно-сосудистых заболеваний. // Региональная фармакотерапия в кардиологии. – 2005. – №3. – С. 54-56.

Минько Э. А.¹

*¹Ақмолла атындағы Башқұрт Мемлекеттік
Педагогикалық Университеті*

АОРТОКОРОНАРЛЫҚ ШУНТИРЛЕУДЕН ӨТКЕН ПАЦИЕНТТЕРДІ КЕШЕНДІ ОҢАЛТУДА БОС-ӘДІСТІ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕУ

Аннотация

Мақала аортокоронарлық шунттаудан өткен пациенттерді кешенді оңалту тиімділігін арттыру үшін биологиялық кері байланыс (БОС) әдісін теориялық негіздеуге арналған. Осы әдістің сипаттамасына, атап айтқанда, оның мүмкіндіктері мен артықшылықтарына, медициналық практикада БОС жүректі операциядан кейін пациенттерді жақсырақ әрі жылдам қалпына келтіру (кешенді оңалту бағдарламасының нәтижелілігін арттыру) үшін қолжетімді және тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін ерекше назар аударылды.

Кілт сөздер: *БОС-әдіс, биологиялық кері байланыс, функционалдық бибасқарма, БОС-терапия, кешенді оңалту, медициналық оңалту, кардиологиялық оңалту, аортокоронарлық шунттау*

Minko E. A.¹

¹M. Akhmetulla Bashkir State Pedagogical University

THEORETICAL JUSTIFICATION OF THE BIOFEEDBACK METHOD IN THE COMPLEX REHABILITATION OF PATIENTS WHO HAVE UNDERGONE AORTOCORONARY BYPASS SURGERY

Abstract

The article is devoted to the theoretical justification of the biofeedback method for improving the effectiveness of complex rehabilitation of patients who have undergone coronary artery bypass grafting (CABG). Special attention is paid to the characteristics of this method, in particular its capabilities and advantages that allow affordable and effective use of biofeedback technologies in medical practice for better and faster recovery of patients after open heart surgery (improving the effectiveness of the comprehensive rehabilitation program).

Keywords: *biofeedback, functional biofeedback, biofeedback therapy, complex rehabilitation, medical rehabilitation, cardiac rehabilitation, coronary artery bypass grafting.*

МРНТИ 16.21.07

Алипова Г.¹
¹Баишев Университет

РУСИЗМЫ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ЛИЧНЫХ ДОКУМЕНТОВ)

Аннотация

В статье затронута проблема использования заимствований (руссизмов) в текстах документов в современном Казахстане. Предлагается краткий обзор важных этапов в области развития казахских терминов. Уделено внимание способам образования новых казахских терминов, функционирующих в разнообразных документах. Проанализирована динамика заимствования казахским языком руссизмов, обслуживающих деловую сферу. Выявлены особенности словообразовательной структуры заимствованной терминологии в текстах формулярной части казахских документов личного характера.

Ключевые слова: *руссизм, личные документы, термин, казахский язык, заимствование, языковая политика*

Язык тесно связан с этнической историей своего общества. В этом взаимодействии язык обслуживает общество, выполняет в нем свои функции, а общество формирует языковой организм и регулирует поведение его носителей. Помимо этого, язык является верbalным кодом культуры, а также выступает в качестве условного знака принадлежности его представителей языковой общности [1, с. 54].

Как полагают ученые, межъязыковые и межкультурные взаимосвязи оказывают большое влияние на язык: благодаря торговым или иным социально-политическим связям между странами, скрещиванию языков, завоеванию одних народов другими, стремлению человека к речетворчеству, словарный состав обогащается заимствованиями – элементами чужого языка (словами, морфемами, синтаксическими конструкциями). Заимствованные слова приходят в язык с внешней стороны, следовательно, и имеют черты незнакомого нравственного и культурного мировоззрения. А.А. Потебня говорил, что заимствование, пополняет «сокровищницу человеческой культуры», а значит, возможно, улучшает ее [2, с. 224].

Иноязычная лексика проникает в другой язык двумя путями: устным

(межъязыковая коммуникация), и письменным (переводы религиозной, научной и художественной литературы). Впоследствии иноязычное слово адаптируется в словарном составе языка реципиента благодаря процессу ассимиляции.

К подобным заимствованиям относят и русизмы. Толковый словарь С.И. Ожегова определяет русизм как «слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из русского языка или созданные по образцу русского слова или выражения» [3]. Русский язык может выступать в ситуации заимствования как язык-первоисточник или язык-посредник, т.е. он либо передает исконно русскую лексику, либо является промежуточным звеном, через которое заимствуется иностранная лексика.

Весьма широкое определение русизмов дает Л.В. Толстикова, согласно которому это «слова русского происхождения», «слова нерусского происхождения», «слова русского или нерусского происхождения» [4., с. 13].

На сегодняшний день проблема языковых заимствований в целом и русизмов в частности широко представлена в научной литературе, однако их изучение не теряет своей актуальности в свете современных социально-политических и культурно-экономических факторов взаимодействия русского и казахского народов.

Ученые делятся русские заимствования по временному признаку на дореволюционные и послереволюционные (Э. Хауген) [5]. Вместе с тем некоторые исследователи выделяют пять периодов влияния русского языка (В.В. Акуленко): 1) IX – XVI вв. (древнерусский); 2) вторая половина XVI – середина XIX в.; 3) 60-е годы XIX в. – Октябрьская революция 1917 г.; 4) 1922–1991 гг. (советский); 5) 1991 г. – сегодняшние дни [6].

В диссертационном исследовании Г.Е. Жексембаевой говорится о том, что русизмы, заимствованные казахским языком до Октябрьской революции, охватывают преимущественно сферы сельского хозяйства и быта, номинируют административные понятия, те же лексемы, что были заимствованы в советский период, чаще относятся к сферам науки, техники, культуры, экономики и т.д. [7].

Политические, экономические и социально-культурные изменения в Казахстане, несомненно, повлияли на условия функционирования языков и пополнение словарного запаса в стране. Несмотря на то, что русский язык в Казахстане по-прежнему остается востребованным, номинации в сфере официально-деловой коммуникации выполняют функции по укреплению казахского языка, имеющего статус государственного, а также сближают «лингвистические миры» казахскоязычных и русскоязычных жителей страны. Н.А. Исмайлова утверждает, что «если раньше главным языком-донором заимствований в казахском языке был русский язык, то на современном этапе наряду с русским языком выступают английский и другие языки» [8, с. 131]. Это условие не может не учитываться при развитии терминологии.

Важным этапом в области разработки казахских терминов является период, обусловленный созданием Киргизской (Казахской) Республики в двадцатых годах прошлого (XX) века.

В развитие казахской терминологии внесли свою лепту такие казахские

просветители и ученые, как А. Байтурсынов, К. Жубанов, М. Дулатов, М. Жумабаев, С. Асфендияров, К. Кеменгерулы, А. Маргулан, М. Ауэзов, Г. Мусрепов, У. Айтбаев и другие.

В казахском языкоznании сложились два подхода к интернационализмам, которые представлены школами А. Байтурсынова и К. Жубанова. Важнейшую роль в становлении современного казахского литературного языка сыграли труды А. Байтурсынова, который внес весомый вклад в становление национальной терминологии, особенно в обеспечение нужд конкретных научных отраслей и отдельных дисциплин. Ахмет Байтурсынов заслуженно считается основоположником казахской терминологии. Ученый одним из первых создал новые термины, которые используются по сей день.

В своих языковедческих трудах А. Байтурсынов еще в 20-ые годы прошлого века изложил два главных принципа казахского терминообразования: 1) при создании терминов полностью опираться на возможности родного языка, используя при этом внутренние ресурсы языка; 2) заимствования из других языков (особенно из родственных тюркских языков), которые прочно вошли в лексику казахского языка, оставить в употреблении [9, с.132].

Огромная заслуга в формировании теоретических основ казахского языкоznания, орфографии и терминологии казахского языка принадлежит первому казахскому ученому-лингвисту, профессору К. Жубанову, наглядно продемонстрировавшему обоснованность теории терминообразования А. Байтурсынова [9, с.150].

С обретением независимости, начиная 1991 года, в Казахстане наблюдается бурный рост как собственно терминотворчества, так и научных основ национальной терминологии. По некоторым данным, в период с 1992 по 2008 гг. было утверждено около 189 000 слов и словосочетаний, из них 155 000 отраслевых терминов (был выпущен 31 том казахско-русского и русско-казахского словаря) С 2012 по 2014 гг. были подготовлены 30-томов казахско-русских и русско-казахских отраслевых терминологических словарей, которые охватывают основные термины швейной, кожевенно-обувной и текстильной промышленности [10, с.143]. Появилось большое количество и других отраслевых словарей, в также словари и справочники официально-деловой [11].

Социально-политические и культурно-экономические изменения в стране, происходящие на протяжении последних двух с половиной десятилетий, отразились и на языке официально-делового стиля казахского языка.

Официально-деловой стиль, согласно словарю лингвистических терминов Т.В. Жеребило, является «одним из функциональных стилей современного литературного языка, обслуживающим сферу права, власти, администрации, коммерции внутри- и межгосударственных отношений» [12, с.245].

На сегодняшний день, согласно ст. 8. Закона «О языках в Республике Казахстан», «языком работы и делопроизводства государственных органов, организаций и органов местного самоуправления Республики Казахстан является государственный язык, наравне с казахским официально

употребляется русский язык» [13]. Данный закон определил современную концепцию языковой политики – создание в Республике Казахстан языкового пространства, отвечающего требованиям поликультурного общества. Если до 90-х годов все делопроизводство в Казахстане велось на русском языке, то в последние четверть века документация регламентируется преимуществом на казахском языке. К примеру, в 2006 году в пяти областях (Атырауская область, Жамбылская область, Кызылординская область, Мангистауская область, Южно-Казахстанская область) делопроизводство было официально переведено на казахский язык [14]. Вместе с тем законодательный статус русского языка обусловил параллельное хождение документов как на казахском, так и на русском языках. Согласно Закону «О языках», документы, обслуживающие работу государственных органов, организаций и учреждений, обязательно должны быть оформлены на государственном языке и при необходимости представляются на русском языке. В статье 8 настоящего закона определено, что языком работы и делопроизводства государственных органов являются как казахский, так и русский язык. В негосударственных организациях используется в первую очередь государственный язык. Согласно статье 23 «Государственная защита языков» данного закона, предусматривается приоритетность государственного языка и поэтапный переход делопроизводства на казахский язык [13].

Следует отметить, что большая часть терминов официально-делового стиля казахского языка в советский период не переводилась с русского языка (*паспорт, адрес, документ* и проч.). Процесс замены этих терминов на казахские эквиваленты начался в 90-х гг. XX века и продолжается до сих пор.

В данной статье мы попытаемся проследить динамику заимствования казахским языком русизмов, обслуживающих деловую сферу, и представим результаты анализа текстов формуллярной части казахских документов личного характера.

Личными называются официальные документы, которые «выданы государственными органами власти, содержащие биографическую информацию для идентификации владельца удостоверяют личность их владельца, его права, обязанности и общественное положение, содержащие биографические и другие сведения о нем» [15].

Нами было проанализировано содержание таких личных документов, как *свидетельство о рождении* (каз. *туу туралы күәлік*), *паспорт* (каз. *паспорт*), *удостоверение личности* (каз. *жеке күәлік*), *личная медицинская книжка* (каз. *жеке медициналық кітапша*), *свидетельство об окончании основной школы* (каз. *негізгі мектеп бітіргені туралы күәлік*), *водительское удостоверение* (каз. *жүргізуши күәлігі*), *техпаспорт* (каз. *техникалық төлкүшілік*), *пенсионная книжка* (каз. *зейнетақы кітапшасы*), *диплом о высшем образовании* (каз. *жогары білім туралы диплом*, *диплом магистра* (каз. *магистр дипломы*), *паспорт здоровья ребенка* (каз. *бала денсаулығы паспорты*), *аттестат* (каз. *аттестат*), *медицинская карта ребенка* (каз. *баланың медициналық картасы*), *медицинская карта амбулаторного пациента* (каз. *амбулаторлық пациенттің медициналық картасы*) и др. Всего мы рассмотрели 37 типовых личных

документов. В качестве методов и приемов анализа были избраны

статистический анализ лингвистических данных, лексикографический метод, прием сплошной выборки лексем из текстов и др.

В современных казахстанских личных документах образца 2000-2019 гг. употреблены следующие русизмы (и интернационализмы): (*республика(сы)* орган, облысы, учаскес(i), министр(lігі), стаж(ы), магистр(i), университет(i), инситут(ы), ректор, академия(лық), аттестат(tau), код(ы), практика(ның), кредит, транскрипт, нөмер(i), гельминт, стафилококк(ты), патоген(di), гинекология(лық), бактериология(лық), вирус(тық), гепатит(тер), санитария(лық)-эпидемиология(лық), норматив(tіk), гигиена(лық), комиссия(сының), магистир(i) и мн. др. В числе перечисленных лексем немало научных терминов из сферы образования и медицины и других сфер, т.к. они охватывают жизнь любого гражданина страны. Безусловно, эти термины не могут быть отнесены к официально-деловой лексике. Тем не менее мы сочли целесообразным привести их в данной статье в целях объективного представления общей картины функционирования русизмов в казахском языке.

В процентном отношении русизмы составляют 12% от общего числа употребленных лексем. Так, в текстах анализируемых документов нами насчитано употребление 1457 слов, из них 1273 (88%) – слова казахского языка, 180 лексем (12%) – русизмы или казахские слова, образованные от русских основ. В казахской документации современного периода русизмов значительно меньше, чем в документах советского периода.

В исходном виде функционируют такие русизмы, как *паспорт*, *виза*, *республика*, *протокол*, *орган*, *министр*, *стаж*, *магистр*, *бакалавр*, *университет*, *институт*, *ректор*, *академия*, *аттестат*, *код*, *практика*, *кредит*, *транскрипт*, *диплом*, *комиссия*, *директор*, *комиссия* и многие другие номинации, заимствование которых было обусловлено экстралингвистическими факторами, а именно появлением новых арте- и ментефактов, не характерных для традиционной казахской культуры. Эти термины активно функционируют в современном казахском языке и подверглись освоению: принимают специфические аффиксы, например, притяжательные аффиксы –*ы/i*; –*сы/ci* (аттестаты, академиясы, органы, паспорты и др.).

Полагаем, указанные примеры свидетельствуют о взвешенном подходе к формированию современной казахской терминологии, который демонстрируют специалисты, входящие в состав терминологической комиссии.

Вместе с тем в процесс анализа одних и тех же личных документов разного периода была выявлена тенденция к замене некоторых русизмов казахскими эквивалентами. Например, сейчас в документах активно употребляется неологизм *хаттама* (2019) вместо *протокол* (2016), а также исконно казахское слово *тегі* (2019) вместо *фамилиясы* (2005);

Освоение русизмов казахским языком наглядно проявляется в различных

дериватах и словоформах (*министр+лік, вирус+тық; практика+ның, институт+ы+нда, протокол+ы+на, стаж+ы, модел+i, университет+i, республика+сы, марка+сы* и т.д.), где *-лік, -тық* являются суффиксами, а остальные форманты – окончаниями.

Семантические особенности зафиксированных нами в казахских документах русизмов позволяют сгруппировать их следующим образом: 1) территориальные наименования (от основ, введенных в оборот в дореволюционный и советский период (*республика, облыс, участек, федерациясы*); 2) наименования ведомств (*министрлік, орган, комиссияның, автоинспекция, департамент*); 3) характеристики автомобиля (*маркасы, модели, шасси, массасы, сериясы*); 4) академические и научные степени (*магистр, бакалавр, профессор, доцент, академик*); 5) название учебных заведений (*университетi, институты, институтында, академиясы*); 6) медицинские термины (*гельминт, стафилококкты, патогендi, гинекологиялық, бактериологиялық, вирустық, гепатиттер, санитариялық-эпидемиологиялық, гигиеналық*); 7) руководящие должности (*ректор, директоры*); 8) образовательные термины (*академиялық, практиканың, аттестаттау, кредит, транскрипт, курсын, нормативтік*); 9) канцелярская лексика (*коды, нөмерi, протоколына, сериясы*).

Несмотря на то, что часть извлеченных наименований – это интернационализмы (*автоинспекция, республика, министрлік* от *министрство, бакалавр, магистр, доцент, профессор, академия, модели, директор, шасси*), которые используются наряду с исконно русской лексикой (*облыс* от *область, участек* от *участок*), мы полагаем правомерным рассматривать указанные лексемы в составе русизмов, ибо они заимствованы непосредственно из русского языка и обозначают те же реалии, что и в период советской общности, когда в казахский язык вошли эти термины.

Словообразовательная структура заимствованной терминологии в текстах данной жанровой принадлежности отражает процессы, общие для освоения русских заимствований казахским языком. Так, мы наблюдаем письменную фиксацию русизмов в устной огласовке, согласно тому, как эти слова произносятся носителями казахского языка (например, *облыс* вместо *область, участек* от *участок*).

Анализ материала показал, что новые казахские термины, функционирующие в разнообразных документах, нередко образованы на основе развития нового значения у исконно казахского слова. Например, слово *тегі* изначально означало «происхождение», теперь же лексема приобрела устоявшее значение «фамилия». В традиционной казахской культуре последний термин в его современном понимании не употреблялся, актуальными были понятия (и, соответственно, слова) *ру* – «род», *тайпа* – «племя», *әүлет* – «династия, потомки, род, клан», *ата* – «предок, колено» и т.д. Лексема *фамилия* пришла в казахский язык в период всеобщей паспортизации, в первой половине XX века.

Кроме того, многие казахские терминологические сочетания образованы посредством создания на базе исконно казахской лексики новых

словосочетаний (*мектепке дейінгі мекеме - дошкольная организация*,

бұлдіршіндер бақшасы - ясли-сад) и неологизмов (*мекен-жайы - адрес, хаттама – протокол, емхана – поликлиника, переулок - орам* и др.). Имеются примеры замены русских лексем общеупотребительными казахскими словами, которые в советский период были вытеснены русизмами (*отбасы* вместо *семья*).

Таким образом, как показало исследование, в настоящее время в Республике Казахстан доля использования русизмов в текстах документов составляет меньше четверти (12%) от общего количества проанализированных слов в формулярах личных документов. Данное обстоятельство подтверждает общую тенденцию, характерную для современного этапа развития казахского литературного языка.

Список использованной литературы:

- 1 Бромлей, Ю.В. Этнос и этнография / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
- 2 Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка / И.В. Арнольд. - М.: Флинта: Наука, 2012. - 376 с.
- 3 Ожегов, С.А. Словарь русского языка / С.А.Ожегов, Н.Ю. Шведова.- [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovarozhegova.ru/>. – Дата доступа: 05.11.2019 г.
- 4 Толстикова, Л.В. Когнитивно-прагматический и лингвокультурологический аспекты функционирования русизмов в англоязычном и англицизмов в русскоязычном газетных дискурсах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.В. Толстикова. – Майкоп, 2012. – 24 с.
- 5 Хауген, Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике / Э.Хауген. – 1972. – Вып. 6. – С. 344–382.
- 6 Акуленко, В.В. Влияние современного русского языка в связи с развитием его словарного состава на западноевропейские языки: Дис. ... канд. филол. наук / В.В. Акуленко. – Харьков, 1955. – 654 с.
- 7 Жексембаева, Г. Е. Словообразовательные функции заимствованных слов в казахском языке. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Е. Жексембаева. – Алматы, 1992. – 24 с. // <http://cheloveknauka.com/slovoobrazovatelnye-funktsii-zaimstvovannyh-slov-v-kazahskom-yazyke>. - Дата доступа: 12.11.19 г.
- 8 Исмайлова, Н. А. Причины проникновения иноязычных заимствований в казахский язык / Н.А. Исмайлова. – ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. - № 4 (134). – 2011.–С. 128 - 131.
- 9 Айтбайұлы, Ә. Основы казахской терминологии / Ә. Айтбайұлы. – Алматы: Абзат-Ай, 2014. – 384 с.

- 10 Чуйкина, Л. А., Тимохина Т. В. Презентация терминов на занятиях по русскому языку в техническом вузе. - Филологическое науки. Вопросы теории и практики. - Тамбов, 2012.- № 2(13).- С.142-145.
- 11 *Асқаров, Н.Ә. Іс қағаздарын жүргізу негіздері: [оқу-қолданбалы құрал]* / Н.Ә. Асқаров, Ж.Б. Нәлібаев, Б.Б. Белгара. – Алматы, 2007. – 240 б.; *Бөрібаев, Б. Іс қағаздарының орысша-қазақша сөздігі: Методикалық құрал* / Б. Бөрібаев, Е.Қ. Балапанов, А.Е. Есжанов, Ф.Б. Мамырбек – Алматы: ЖТИ, 2006. – 188 б.; *Қазақдар тарихы* // <https://www.freepapers.ru/94/s-aazdar-tarihy/261840.1731082.list1.html>; *Қоғамдық-сақси терминдер мен атаулардың, қазақ тілінде іс қағаздарын жүргізуіндегі және құжаттарды дұрыс толтырудың анықтама сөздігі.* - Словарь-справочник общественно-политических терминов и наименований, ведения делопроизводства и правильного заполнения документов. - Алматы: Қазақстан, 1992. - 287 б.; *Құжат тілінің қазақша-орысша орысша-қазақша сөздігі.* - Алматы : Сардар, 2008 . - 327 б.; *Іс қағаздарының қысқаша түсіндірме сөздігі* // <https://malimetter.kz/is-kagazdarynyn-kyskasha-tusindirme-sozdigi/>; *Самашова Г.Е. Іс қағаздарын жүргізу бойынша екі тілді анықтамалық-терминологиялық сөздік* / Г.Е. Самашова, С.А. Муликова, - Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2011. - 58 б. и др.
- 12 Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.
- 13 Закон «О языках в Республике Казахстан». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1008034#pos=43;-155. - Дата доступа: 17.11.2019 г.
- 14 Вдовина, Н.В. Русский язык в Казахстане. Обзор ситуации. 2008. / Н.В. Вдовина. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/rassey/russkiy_yazik_v_kazakhstane.htm. Дата доступа: 13.11.2019 г.
- 15 Личные документы. Классификация и виды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://businessman.ru/lichnyie-dokumenty-i-klassifikatsiya-i-vidyi.html>. - Дата доступа: 23.11.2019 г.

Алирова Г.¹
¹Башкентский Университет

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ РУСИЗМДЕР(ЖЕКЕ ҚҰЖАТ МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация

Берілген мақалада заманауи Қазақстанның құжаттар мәтініндегі кірме сөздерді русизмдер, яғни орыс тілінен енген сөздерді қолдану мәселелері көтерілген. Қазақ тіліндегі терминдерді дамытудағы маңызды кезеңдерге қысқаша шолу берілген. Әр түрлі құжаттардағы жаңа қазақ терминдерінің жасалу жолдарына көніл бөлінген. Іс қағаздарына байланысты русизмдердің қазақ тіліне екеуінің

жолдары зерделенген. Қазақ тіліндегі жеке құжаттардың рәсімделу мәтіндеріндегі орыс тілінен енген терминологияның жасалу жолдарындағы ерекшеліктер анықталған.

Кілт сөздер: *руссизмдер, жеке құжаттар, термин, қазақ тілі, кірме сөздер, тіл саясаты.*

Alipova G.¹

¹Baishev University

RUSSICISMS IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE (PERSONAL PAPERS STUDIES)

Abstract

The article presents the problem of using borrowings (Russicisms) in the texts of papers in modern Kazakhstan. A brief overview of the important stages in the development of Kazakh terms is offered. Attention is paid to the methods of formation of new Kazakh terms functioning in various papers. The dynamics of the Kazakh language borrowing of Russicisms serving the business sector is analyzed. The features of the word-forming structure of the borrowed terminology in the formulary texts of Kazakh personal papers are revealed.

Key words: *Russicism personal papers, a term, Kazakh language, a borrowed word, a language policy*

МРНТИ 16.41.53

Мухашова А.У.¹, Жалгасова Г.А.¹

¹Баишев университеті

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ӨЗІНЕ ТӘН ЕРЕКШЕЛІКТЕРИ

Аннотация

Заман талабына сай күнделікті өмірде бізді қоршаған заттар мен құбылыстар өзгеруде. Бұл өзгерістерден қолданыстағы тіліміз де шет қалып жатқан жоқ. Тіліміздің өзери, ондағы кірме сөздердің пайда болып, бір тілден екінші тілге фонетикалық, яки басқа жолдармен кірігуі. Бұл мақалада қытай тіліне басқа тілдерден енген кірме сөздер қарастырылады.

Кілт сөздер: *кірме сөздер, қытай тілі, шетел сөздер, лексика, терминология, иероглиф.*

Кез келген тілдің лексикасы үнемі толықтырылып отырады. Тілдің лексикасы қоғамда және әлемде болып жатқан процестердің ықпалымен дамиды. Ғылым, мәдениет салаларын және әлеуметтік өмірдің түрлі жақтарын дамыту нәтижесінде жаңа терминдер, ұғымдар мен сөздер пайда болады.

Күн сайын әлемде көптеген жаңа технологиялар пайда болады және дамиды. Соған байланысты жаңа ұғымдар мен атаулар пайда болып, олардың айтылуы тілден-тілге өзгермей қалыптасады. Кез-келген тіл секілді, қытай тілінде де жаңа атаулар күннен күнгө көбейе түсуде. Қазіргі қытай тілінің беталысын зерттей отырып, қытай тілінің құрамындағы шет тілінен келген сөздер туралы мәселе маңызды рөл атқаратының байқауға болады. Тілдің сөздік құрамын толықтырудың бір тәсілі ол — кірме сөздер, 外来词 (wailaicisi), сөзбе-сөз "сөздер, сырттан келген" [1]. Бір тілдің екіншісіне әсері фонетика немесе грамматикада емес, лексикада. Жаңа реалиялар, әдетте, олардың белгілерімен бірге алынады. Қытай тілінде ұзақ уақыт бойы шет тілді элементтер көп болды. Кірме сөздердің көптігі теріс факт болып табылмайды, керісінше, ол тілді байытады, оны кеңірек, мәнерлі етеді. Бұл ретте қытай тілі кез келген шет тілі болып табылатын "донор" тілге қатысты "реципиент-тіл" ретінде, ең алдымен ағылшын тілі болып табылады [2].

Қытай тіліне кіре отырып, шетелдік лексикалық бірліктер оның дамуының ішкі заңдарына сәйкес қайта ресімделді, егер олар өз құрамында - қытай фонетикалық жүйесіне тән емес дыбыстар болса, оның фонетикалық жүйесіне сәйкес дыбыс құрамын өзгертиледі.

Шетелдік сөздердің қытай тіліне ену себептеріне қатысты, кем дегенде екі нәрсе бас назарда. Біріншісі - жаңа мәндерді көрсету қажеттілігі. Екіншісі - лексикалық жүйені жаңарту, өзінің мәнерлілігін жоғалтқан ескі лексикалық бірліктерді жаңасына ауыстыру қажеттілігі. Мұнда ескеретін жағдай ол - кірме сөздердің қазіргі уақытта өзектілігі мен ол сөздің "танымалдылығы". Бірінші жағдайда лексикалық кірме сөздердің синонимдері жоқ, ал екінші жағдайда өзгеріс нәтижесінде синонимдер пайда болады. Кең тараған жағдайларды кірме сөз мәні мен стилистикалық белгілерін сақтайды. Лексиканың құрамдас бөлігі ретінде кірме сөздер үнемі өзгерістер мен даму процесінде болады. Қытай тіліндегі шетелдік кірме сөздер саны күн сайын өссе түссе де, ол басқа тілдерде секілді аса көп емес. Кірме сөздердің аздығы екі басты себептермен түсіндіріледі: біріншіден, оның политикалық жағдайы. Яғни, Қытайдың салыстырмалы түрде жабықтығы; екіншіден, тікелей лингвистикалық себептер (тілдің құрылышы, иероглифтік жазу).

Басқа шет тілінен енген сөздерге тілдердің тиісті прототиптерінің сыртқы немесе ішкі құрылымын көшірумен байланысты бір тілде пайда болған барлық лексикалық бірліктерді жатқызамыз, мұнда жеке және географиялық атаулардың аттары жатпайды [3].

Қытай тілінде шет елден енген сөздерді қалыптастырудың 5 негізгі тәсілі бар. Бұл мақалада фонетикалық әдіс қарастырылады.

Фонетикалық әдіс - бір элементтің дыбысын өзгертпей қолданысқа енгізу болып табылады.

Әдетте, шет тіліндегі сөздің дыбысын білдіретін буындардың саны бесеуден аспайды. Көп жағдайда қытай тіліне кірме сөзді енгізу фонетикалық әдіспен жүзеге асады. Мысалы: 巧克力 qīǎokèlì "шоколад"; 麦克风 mài kè fēng "микрофон"; 沙发 shāfā "диван"; 弓摩 yǐngqíng "қозгалтқыш" (ағыл.engine); 苏打 sūdá "сода"; 俱乐部 jùlèbù "клуб"; 比基尼 bijini "бикини"; 巴士 bāshi "автобус"; 迷你

mini "шагын"; 马赛克masaika "мозаика"; 彼杂biza "пицца"; 幽默youmo "әзіл-

оспақ"(юмор); 粉丝fensi "жанкүйерлер, жанкүйерлер" (fans); 乞克 qǐkè "чек"; 三明治 sanmingzhi "сэндвич"; 血拼 xiepin "сатып алу" (ағыл. Shopping) ; 咖啡kāfēi "кофе"; 色拉sèlā "салат" [4].

Фонетикалық тәсілге, шет тілінен қытай тіліне кірме сөзді енгізу кезінде семантикалық тәсілдің жеткіліксіз және оның мәнін дәл бермеу кезінде де қолданылады. Мысалы, музыка атаулары, музыкалық аспаптар, дәрі-дәрмектер: 怡恰恰qiaqiaqia "ча-ча-ча"; 迪斯科disike "disco"; 罗曼司luomansi "романс"; 披肩lypiyena "пианино"; 梵亚铃fanyaling "скрипка" (ағыл.violin) ; 萨克斯风sakesifen "саксофон"; 阿司匹林asipilin "асперин"; 凡士林fanshilin "вазилин"; 维他命weitamin "с дәрумені". Сондай-ақ мұнда өлшем жүйесі ретінде қолданылатын сөздер де кіреді: shēyīn "чейн" (ағыл. chain); lìngkè "линк" (ағыл. link); Fūhēlàng "фурлон" (ағылш. furlong). Компьютер және интернет саласына қатысты лексика жиі фонетикалық тәсіл көмегімен енгізіледі. Бірнеше мысалдар келтірейік: 伊妹儿yimèier "e-mail"; 屏幕píngmù "Pentium 2"; 瘟米wenmi "Windows Millenium"; 瘟头死wentóusi "windows"; 赛扬saiyang "Celeron"; 捷贝kaobei "көшірме" [4].

Қытай терминологиясында әріпті және иероглифтік компоненттерді біріктіретін сөздер "hùnxuer" деп аталады. Мұндай сөздер, мысалы, келесі: 去K歌 "караокеге бару" ; T恤 "футболка" (ағылш.T-shirt); call台 tai "телефон ақпараттық орталығы" (call "қоңырау" + tái "стойка, сөре, трибуна"); 宝贝BB "baby", "нәресте" ; 三G手机sānGshōujī "ұялы телефондар үшінші буын" (sān "ұш" + Generation "поколение" + shōujī "ұялы телефон"); MP三 "MP3"; BP机 "beeper" [4].

Семантикалық-фонетикалық сипаттағы гибридті әдіс: Қытай морфемасы + фонетикалық кірме сөз. Мысалдардың осы тобына, мысалы, 卡 kǎ "карточка" көмегімен пайда болатын сөздерді жатқызуға болады (ағылш.card): 生日卡shengrika (shengri "туған күн" + ka); 母亲卡muqinka (muqin "ана" + ka); 父亲卡fuqinka (fuqin "әке" + ka); 电话卡dianhuaka "телефон карточкасы" (dianhua телефоны "" + ka), 税卡shuika (shui "салық" + ka); 登记卡dengjika (dengji "тіркеуге" + ka). Бұған сонымен қатар IC卡, IP卡, SIM卡 мысал бола алады. Қытай тіліндегі буындардың шектеулі санына байланысты бір дыбысқа ұқсас бірнеше шетел сөздерін жазу үшін пайдаланылуы мүмкін. Мәселен, иероглиф 卡 kǎ "карточка" мәнінен басқа, келесі шетелдік сөздерді көрсете алады: калория; кассета; машина. "Калория" жылу бірлігі ұш иероглифтермен беріледі 卡路里kaluli, бірақ К-ның қысқартылған нұсқасы жиі қолданылады. Ол терминдер: 千卡qianka "килокалория"; 大卡daka "большая калория"; 克卡keka "грамм-калория" секілді иероглифтер құрамына кіреді [5].

卡 kǎ элементі қытай тіліне тағы бір жағдайда пайдаланылады — ағылшын car-дан "машина, автомобиль, жүк көлігі", мынадай туынды сөздерді жасай отырып :sanlunka "ұш донғалақты автокөлік" (San "ұш"+LUN "доңғалақ" + ka) ; 大shilunka "он доңғалақты ұлken жүк автомобиль" ("shi "он" + LUN "+ka). К-дың иероглифтері " кассета "мәнін өрнектеу үшін қолданылады:danka" бір

кассетник "(dan" бірлік "+ ka); shuangka екі кассетник "(Shuang" жұп " + ka).

Семантикалық-фонетикалық сипаттағы гибридті әдіс: фонетикалық кірме сөз + Қытай морфемасы.

吧 ba "Бар" компоненті, ағылшын-американдық bar сөзінен пайда болды, ол алдымен Тайванда, содан кейін материктік Қытайға да кірді. Бұл элемент әртүрлі нұсқаларда қолданылады, мысалы: 酒吧jiuba "бар"; 酒吧间jiubajian "бар"; 网吧wangba "Интернет кафе". Тайвань сөздігінде "бар" сөзі келесі мағынаны береді: 酒吧jiuba "шағын мейрамхана". Бұл сөздер өз синонимдері бар: 酒店juidian, 酒家jiujia [4].

Қытай тіліндегі фонетикалық кірме сөздердің ерекшелігі оларды түсінікті, анық етуге ұмтылу болып табылады және ол үшін оларды белгілі семантикалық сөз класына енгізу. Фонетикалық кірме сөздердің арасында әртүрлі азық-түлік, шараптардың атаулары, көлік құралдары, спорттық ойындар және т.б. көп. Бірнеше мысал келтірейік. Алкоголь өнімдерді білдіретін сөздер 酒jiǔ "шарап" иероглифін құрайды; 啤酒 píjiǔ "сыра" (пиво); 香槟酒 xiāngbīnjǐu "шампан".

车che иероглифі көлік құралын білдіреді, сондықтан ол мынадай сөздерде қолданылады: 摩托车mótuōche "мотоцикл"; 吉普车jípūche "джип"; 坦克车tankeche "танк". Біз舞 "би" деген сөзді пайдалана отырып, тағы бірнеше мысал келтірейік: 波尔卡舞 "polkewu "полька"; 芭蕾舞 baleiwu "балет"; 华尔兹舞huaersiwu "вальс".

Қытай қоғамы қазіргі кезеңде белсенді әлемдік экономикалық, саяси және мәдени үдерістер кезеңінде. Әлемдік үйымдармен, шетелдік компаниялармен тығыз өзара іс-қимыл; шетел мемлекеттерімен ғылыми-техникалық, мәдени қарым-қатынас Қытайда шетел тілдерінде сөйлеудің, коммуникация мен терминологияның халықаралық стандарттарын қабылдаудың қажеттілігін туыннатады. Интернетten келген лексиканың пайда болуы мен қолданылуы жаппай сипат алды. Соңғы жылдары қытайлықтар шетел тілдерін, әсіресе ағылшын тілін үйренеп, Қытай жастарында өз тіліне ағылшын сөздерін қосу сөнгө кіріп, білімділіктің белгісі болып саналатын болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Семенас А.Л. Лексика итайского языка. М.: Восток-Запад, 2005. – 310 с.
- 2 Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолингвистика. - М., 1975. - С. 441-472
- 3 Горелов В. И. Стилистика китайского языка: монография/В.И. Горелов. Наука 1973 – 112 с.
- 4 Ли Синцзянь. Толковый словарь современного нормативного китайского языка («Xiandai hanyu guifan cidian»). - Пекин: Вайюй цзяосюэ юй яньцзю чубаньшэ, 2015. – 400 с.
- 5 Борисова О.С. Пути и источники заимствования в китайском языке. / Альманах современной науки и образования. – Тамбов, 2008 с-21-25

- 6 Семенас А. Л., Бурова В. Г. «Китайско-русский словарь новых слов и выражений»

Мухашова А.У.¹, Жалгасова Г.А.¹
¹*Баишев университет*

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В соответствии с требованиями времени в повседневной жизни изменяются окружающие нас предметы и явления. В результате этих изменений и действующий язык не остается в стороне. Об изменение языка свидетельствует наличие заимствованных слов. В данной статье рассматриваются заимствованные слова, вошедшие в китайский язык с других языков с помощью фонетического метода заимствования слов.

Ключевые слова: *заимствованные слова, китайский язык, иностранные слова, лексика, терминология, иероглиф.*

Mukhashova A.U.¹, Zhalgassova G.A.¹
¹*Baishev University*

THE CHARACTERISTIC FEATURES OF THE PHONETIC LOAN WORDS IN THE CHINESE LANGUAGE

Abstract

In accordance with the requirements of time in everyday life, the objects and phenomena around us change. As a result of these changes and the existing language does not remain on the sidelines. The presence of borrowed words testifies to the change of language. This article discusses borrowed words that entered the Chinese language from other languages using the phonetic method of borrowing words.

Key words: *borrowed words, Chinese language, foreign words, vocabulary, terminology, hieroglyph.*

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі:

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына (КР Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралы несепке алу туралы 29.01.2004ж. №4645-Ж күелігі берілген) қазақ, орыс және ағылшын тідерінде мақалалар қабылданады.

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы авторларына қойылатын талаптар:

Журналға жарияланатын мақала дайындау алдында авторлардың келесі ережелерді басшылыққа алуы-сұралады:

Авторлар жөнінде мәлімет (аты-жөні, ғылыми атагы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйым немесе мекеме атауы және орналасқан жері; елінің атауы, мекен-жайы, телефоны, e-mail) үштілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі. *Ескерту. Автордың аты-жөні атау септігінде қолданылады.*

МРНТИ коды

1 интервалдан соң МРНТИ коды көрсетіледі. МРНТИ коды жарияланатын мәлімет такырыбынан сол жағында бөлек жолмен орналасады.

Аннотация және кілт сөздер

Аннотация және кілт сөздер арасы 1 интервалмен үш тілде беріледі (қазақ, орыс, ағылшын). Мәтін алдында аннотация мен кілт сөздер жарияланатын материал тілінде жазылады және әдебиеттер тізімінен кейін басқа екі тілде орналастырылады.

Мақаланы рәсімдеуге келесі талаптар қойылады:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімі, кесте, сурет, сурет жазбалары және аннотациялармен қоса 5 беттен аспау керек. Баспаға басып шығарылған нұсқасымен толық сәйкес келетін электронды түрінде тапсыру керек. Файл атауы мақала авторының тегімен көрсетіледі. Мақала беттерін нөмірлеу керек. Мәтін Word бағдарламасының кез келген нұсқасымен теріліп, CD, басқада тасушы құралмен жеткізіледі немесе электронды поштага жіберіледі. Мәтін A4 кағазына (210*297 мм) 14 пиксельдегі Times New Roman әрпімен жоларалық 1 интервал қалдыра отырып жазылады.

Кесте, сурет, формулаларда символ және белгілерге әр түрлі түсініктеме болмауы керек. Суреттер айқын әрі анық болуы тиіс. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер көрсетіліу керек. Мәтінде формула саны аз болуы керек. Формулалар баспаға сәйкес (математикалық және химиялық формулалар үшін) болуы тиіс. Кестенің тақырыбы қойылып, бос бағандар болмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі жарияланатын материал мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 20-дан көп болмауы керек. Мақалада сілтеме нөмірлері әдебиеттер тізіміндегі дереккөздердің реттік

нөмірлері бойынша қойылады. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтеме мәтін ішінде жақшага алу арқылы реттеледі. Дереккөз ретінде электронды ресурстарды қолданған жағдайда әдебиеттер тізімінде библиографиялық жазба және ғаламтордағы толық желілік адресіне сілтеме пайдаланған күнімен берілгені жөн.

Ескерту. Мақала ГОСТ 7.1 - 2003-ке сәйкес рәсімделуі керек.

«Библиографиялық жазылым. Библиографиялық, сипаттама. Құрылымның жалпы талаптары мен ережелері». Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтеме тік жақшага алынады.

Бір нөмірге бір автордың мақала саны 2-ден аспауы қажет. Мақалаға ұйым жетекшісінің қолы қойылған жолдама хаты мен пікірі жазылады. Баспаға түсken барлық мақалаға пікір беріледі. Қажетті жағдайда толықтыру мен өзгертулер енгізу үшін мақала авторға қайтарылып беріледі. Баспа мақала мәтініне өзгеріс енгізуге құқылы. *Жарияланымға мақалалар келесі мекен-жай бойынша қабылданады 030000, Ақтөбе қаласы, Ағ. Жұбановтар көшесі, 302. Баишев университетi. Тел.: 8(7132) 974081, e-mail: vestnik@ausb.kz*

Правила для публикации в журнал «Вестник Баишев Университета»

В научный журнал «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданный Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г.) принимаются статьи на казахском, русском и английском языках.

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами в порядке расположения:

Сведения об авторах

Перед наименованием статьи указываются сведения об авторах: имя, отчество и фамилия; место работы (наименование учреждения, организации, предприятия и место расположения; наименование страны, домашний адрес, телефон, e-mail) приводят на трех языках (казахский, русский, английский). Сведения об авторах излагаются на языке публикуемого материала и после списка литературы на двух других указанных языках.

Примечание. Имя автора приводится в именительном падеже.

МРНТИ

Через 1 интервал указывается код МРНТИ. Его располагают отдельной строкой слева перед заглавием публикуемого материала.

Аннотация и ключевые слова

Через 1 интервал приводят аннотацию и ключевые слова на трех языках (казахский, русский, английский). Перед текстом публикуемого материала аннотация и ключевые слова приводятся на языке

публикуемого материала и после списка литературы приводятся на двух других указанных языках

Статья

Через 1 интервал размещается статья. Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисунковыми надписями, аннотации, не должен превышать 5 страниц печатного текста. Текст должен быть набран в программе Word любой версии, представляется на электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4 (210*297 мм), размер кегля – 14 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание текста по ширине.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. На рисунках и таблицах в тексте должны быть ссылки. В тексте число формул должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснить в примечании.

Список литературы

Через 1 интервал список литературы помещают после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не более чем из 20 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Примечание. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2017 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимаются не более 2 статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. Статья должна сопровождаться рецензией. Все статьи, поступившие в редакцию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:
030000, г.Актобе ул. Бр.Жубановых, 302 а, Башев Университет,

Тел.: 8 (7132) 974081. E-mail: vestnik@ausb.kz

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на
казахском и русском языках*

Формат А4

Көлемі 8,4 баспа табақ

Объем 8,4 печ.л.

Таралымы 100 дана

Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды:

15.03.2020 ж.

Подписано в печать:

15.03.2020 г.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы,
ағайынды Жұбановтар көшесі, 302А**

**Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев
Жубановых, 302А**

тел. 97-40-81, 52-36-00

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В
РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОМ ОТДЕЛЕ
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

**Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмейді.**

**Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Колжазбалар өндемейді және авторға қайтарылмайды.**

**Опубликованные материалы авторов не отражают точку
зрения редакции.**